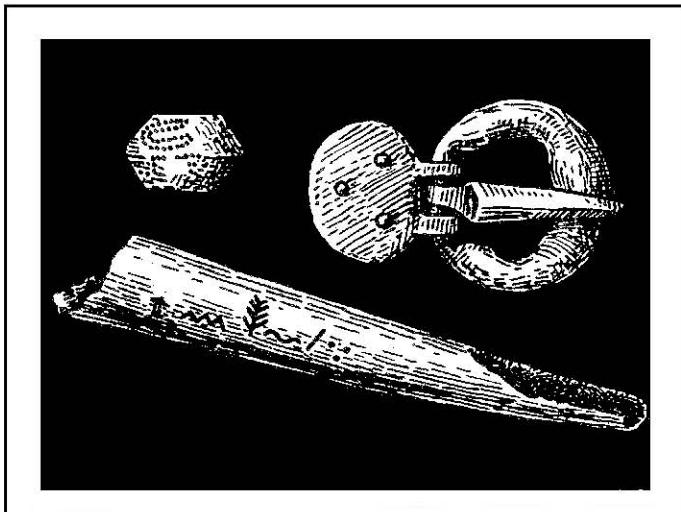

АРХЕОЛОГІЯ

62*1988

В сборнике помещены статьи по вопросам раннеславянской истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань ранньослов'янської історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Ф. Генінг (заступник відповідального редактора), В. Д. Баран, С. Л. Крижницький, В. Н. Станко, П. П. Толочко, О. Г. Шапошникова, В. М. Даниленко, О. М. Приходнюк (відповідальний секретар)

Адреса редколегії
252014 Київ-14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
тел. 295 35 81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн,
археології та документалістики

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов
Основан в 1971 г.

Выпуск 62

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1988
Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор А. И. Шпаковська. Художний редактор О. Я. Вишневський.
Техничний редактор Г. М. Ковалевська. Коректори Т. А. Обора,
З. А. Єрохіна, Л. В. Малота.

ІВ № 9657

Здано до набору 14.09.87. Підп. до друку 24.02.88. БФ 01530. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл. вид.-арк. 9,35. Тираж 1000 прим.
Зам. 3898. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

62

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1988

СТАТТІ

Є. В. МАКСИМОВ

Про підоснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я

Проблема походження зарубинецької культури все ще залишається дискусійною. Одна з причин — відсутність переконливих писемних джерел — повідомлень грецьких та римських істориків рубежу нашої ери про населення лісостепової та лісової смуг Придніпров'я того ж часу, а також нерозробленість археологічних матеріалів, які б висвітлювали генетичні зв'язки цієї культури з попередніми (субстратними) культурами.

Таке становище привело до появи численних, іноді суперечливих гіпотез про походження зарубинецької культури, проте вони не мали належної наукової обґрунтованості, загальною їх вадою була саме недостатня висвітленість субстрату.

Не викликає сумніву думка про те, що в усіх трьох районах поширення найраніших зарубинецьких пам'яток — на Середньому Дніпрі, в Прип'ятському Поліссі та на Верхньому Подніпров'ї — місцеві та прийшли елементи, інтеграція яких і привела до виникнення цієї культури, були неоднаковими і виступали в різному співвідношенні. Саме ця обставина зумовила наявність специфічних особливостей в домобудівництві, керамічному комплексі, похованальному обряді та інших елементах культури, які властиві для кожного з ранньозарубинецьких регіонів¹.

На Правобережному Середньому Подніпров'ї дозарубинецькі субстратні культури представлені місцевою лісостеповою культурою скіф-

ського часу, яку Б. О. Рибаков називає за Геродотом сколотською, відомою в літературі ще як культура скіфів-орачів, підгірцевською та милоградською культурами (деякі дослідники об'єднують їх в єдину підгірцевсько-милоградську культуру).

З усіх цих культур пам'ятки «скіфів-орачів» вивчені найповніше, але нерівномірно*. Ними є численні кургани, а також городища, поселення та грунтові могильники VII—III ст. до н. е., які займають значну територію в межах всієї лісостепової смуги — від басейну Великої Висі та Тясмину на півдні до басейну Прип'яті на півночі, від Случі та Горині на заході до поріччя Дніпра на сході².

Підгірцевська та милоградська культури на території Середнього Подніпров'я займають райони північної частини лісостепу та Полісся. Цим культурам дослідники приділяють менше уваги, вони значно поступаються «скіфам-орачам» у кількості досліджених пам'яток та виявлених на них матеріалів. Це, можливо, відбиває історичну дійсність того часу, показуючи реальне співвідношення чисельності давнього населення, представленого цими культурами, і розміри зайнятості ними території³.

Як відомо, в I тис. до н. е. південь України займали кочові іраномовні племена скіфів, які створили тут могутнє об'єднання державного типу. Вони помітно впливали на матеріальну культуру, ідеологічні уявлення та інші сторони життя осілого населення, що жило далі на північ. Цей вплив, природно, особливо помітний на південній околиці лісостепу. Далі ж на північ і північний захід він не такий виразний і тут стародавні місцеві традиції виступають відчутніше, про що свідчать пам'ятки «скіфів-орачів» басейну Тясмина, Поросся, Київщини та Волині⁴.

З усіх лісостепових районів поширення культури «скіфів-орачів» найбільш обжитим був пристеповий Тясминський район. Тут нараховується, крім уцілілих, близько 600 розкопаних курганів, відомі великі городища — Пастирське, Шарпівське, Макіевське, Буда-Макіевське, Плискачівське, велике Жаботинське поселення та неукріплені селища — Завадівка, Лубенці, Макіївка.

Більшість розкопаних курганів належить до ранньоскіфського часу. Проте серед них є чимало курганів IV—III ст. до н. е., в тому числі — багатих, з золотими прикрасами і грецькою імпортною керамікою. Трапляються катакомби, що свідчить про степовий вплив.

Відмінною рисою поховального обряду курганів Тясмина протягом скіфського періоду є його різноманітність, яка відбуває нестабільність місцевих поховальних звичаїв. Основною формою поховань було трупопокладення на спині, але відомі також скорчені трупопокладення та кремація, при якій спалювався весь дерев'яний підкурганний склеп; в пізньоскіфський час трупоспалення майже не трапляються, проте в IV—III ст. до н. е. існували звичай покладення до могили вугілля, попелу, крейди і фарби. Обряд покладання в могилу шматків жертвового м'яса з вstromленим в нього ножем виникає ще в VI ст. до н. е. і стійко зберігається протягом усього скіфського періоду.

При дослідженні поселень відкрито землянкові та напівземлянкові житла (Пастирське та Шарпівське городища, селище Завадівка). Останні мали прямокутну в плані форму, стовпову конструкцію глиnobитних стін з плоту⁵, речі з глиnobитним склепінням (Шарпівка).

На Плискачівському городищі виявлено невисокий (1—1,5 м) вал і рів.

Місцева кераміка Тясмина представлена горшками і мисками. Форма і орнаментація горшків вказують на існування давніх місцевих керамічних традицій, які поєдналися тут з сильним впливом скіфського

* Оскільки «скіфи-орачі» Правобережного Середнього Подніпров'я за своїм етнічним походженням не мали нічого спільного з степовими скіфами-іранцями, тут і далі в тексті вони подаються в лапках.

степового посуду. В переважній своїй більшості горшки приземкуваті, опуклобокі з відігнутими назовні вінцями, орнаментовані, як і степовий посуд, пальцевими ямками по краю. Чорноглиняні, із загладженою поверхнею, миски мали тулуб м'якого профілю з увігнутим до середини краєм. На відміну від попереднього часу, вони були неорнаментовані, що також свідчить про степові впливи.

Пороська (Канівська) група пам'яток культури «скіфів-орачів» займає нижню і середню течії Росі та її притоків — Росави і Роставиці. Вивченю цієї групи пам'яток приділялось значно менше уваги, ніж тясминській. Розкопки провадилися на ранньоскіфському городищі Трахтемирів (Г. Т. Компаненко), городищі і селищі Хрестатик (Є. Ф. Покровська, В. Г. Петренко, Г. Т. Ковпаненко); поселеннях V—III ст. до н. е.: Москаленки, Ісковщина, Пекарі, Бобриця, Пищальники, Потапці, Грищенці, Вороб'ївка, Селище та ін. — всього їх нараховується тут понад 30⁶. Наявність такої порівняно великої кількості поселень відкритого типу свідчить про існування тут, у віддаленні від степу, більш спокійних і стабільних умов життя, ніж у басейні Тясмину.

На території Канівщини досліджено понад 150 курганів скіфського часу, більше половини яких — ранні. Звичайними в них є трупопокладення на спині, але в чималій кількості і трупоспалення — як у вигляді спалених у могилі скелетів, так і кремації на стороні з подальшим засипанням кальцинованих кісток у могилу⁷.

Характерною рисою поховальних пам'яток цієї території є наявність безкурганних (грунтових) поховань, переважно дітей, жінок та слуг. Так, на околицях с. Грищенці, крім кількох багатих курганів V—IV ст. до н. е., В. Г. Петренко розкопала синхронний їм безкурганний могильник, на якому в неглибоких (0,4—1,5 м) ямах виявлено 17 трупопокладень і 4 трупоспалення, здійснених на стороні. В цих могилах, крім очищених від поховального вогнища кальцинованих кісток, знаходились також речі небагатого поховального інвентаря⁸.

Зіставлення поховань Тясмина і Росі свідчить про їх певну етно-культурну близькість. Наявні відмінності між ними були обумовлені, в першу чергу, різною віддаленістю Тясмина і Росі від степових скіфів, вплив яких природно на півночі був меншим, ніж на півдні. Саме з цієї причини на Канівщині відомо лише одне типово скіфське катакомбне поховання (курган № 62 біля с. Тулинці), тут численнішими є трупоспалення, в тому числі — на стороні, з захороненням кальцинованих кісток у могилі. Тут також менше скіфської зброї, грецьких імпортних речей.

Такі ж відмінності простежуються і в місцевій кераміці, яка на Поросі має виразні давні місцеві риси. Пороські горшки мали слабовідігнуті назовні або прямі вінця, орнаментовані не тільки пальцевими ямками по краю, як на Тясмині, але й відтисками круглої палички по горлу посудини. щодо лощених мисок, то їх відмінність від тясминських ще більша — вони були переважно сірого кольору, з давнім за походженням орнаментом по краю увігнутих до середини або прямих вінець у вигляді зовнішніх наколів з опуклиною.

Ще далі на північ по Дніпру розташована Київська група пам'яток скіфського часу, яка була, можна думати, також досить численною, проте не такою як південніші — Тясминська і Пороська, про що свідчать великі кургани могильники, відомі тут ще з минулого століття — на околицях Василькова, наприклад, було понад 400 курганів. Проте ступінь дослідженості пам'яток Київщини скіфського часу є значно меншою, ніж південних регіонів.

Специфічною особливістю Київщини є співіснування двох синхронних, але різних за походженням культур, а саме: «скіфів-орачів» і підгірцевської⁹. Пам'ятки першої на Київщині представлені городищами, поселеннями, курганими та грунтовими похованнями. Найпівнічніші з них розташовані поблизу Києва — Хотівське і Ходосівське городища¹⁰. Унікальною пам'яткою є величезне Қаратульське городище на

лівому березі Дніпра поблизу Переяслава-Хмельницького, яке призналося для захисту Лісостепового Правобережжя від Степової Скіфії.

Неукріплені поселення «скіфів-орачів» відомі по р. Стугні — поблизу Обухова та Василькова¹¹. За своїми топографічними особливостями — на високому мисі правобережного плато або ж на дюнних підвищennях заплави — вони аналогічні поселенням наступної зарубинецької культури.

Досліджені кургани «скіфів-орачів» належать як до ранньо-скіфського часу (Гатне, Глеваха, Переп'ятиха, Мала Офірня), так і до пізнішого періоду (Щучинка, Трипілля, Мархалівка та ін.). Поховальними обрядами були трупопокладення і трупоспалення (Глеваха, Мархалівка), відомі тут з VI ст. до н. е. і до IV—III ст. до н. е. (Ладижичі в гирлі Прип'яті).

Грунтові безкурганні поховання «скіфів-орачів» відомі з матеріалів Пирогівського могильника, де трапилися трупопокладення VI ст. до н. е.¹², які деякими рисами поховального обряду та складом поховального інвентаря нагадують пізніші зарубинецькі поховання.

Друга (підгірцевська) культура на Київщині представлена поселеннями та грунтовими похованнями. Поселенням, розташованим на підвищennях річкових заплав або на краю піщаних борових терас, властиві невеликі розміри, наявність слабого культурного шару, нечисленні знахідки. Таким виявилося поселення поблизу с. Підгірці лівіденніше Києва, де досліджено залишки двох неглибоко впущених у ґрунт жител і господарські ями, що містили специфічну підгірцевську кераміку та наконечники стріл скіфського типу, ножі, серпи та ін. Підгірцевські поховання нечисленні. Поховальним обрядом було ґрунтове трупопокладення, здійснюване в неглибоких ямах, куди клали посуд та прикраси. Поховання з трупоспалення, виявлені на могильнику біля с. Плітівиче Чорнобильського району, є милоградськими.

Своєрідні підгірцевські бронзові ажурні прикраси, виконані в техніці лиття по восковій моделі: трубчасті пронизки, трикутні дисковидні підвіски, невеликі кульки, з яких набирається намисто.

Підгірцевська місцева кераміка чимось схожа на посуд з поселень та поховань «скіфів-орачів» Київщини та Канівщини, проте в ній переважають своєрідні риси. Виготовлення з добре відмученої глини з домішками товченого кварцу та грубого піску, рівні, гладкі поверхні стінок.

Горшки плоскодонні, з округлобоким або яйцеподібним тулем, високими прямими або трохи відігнутими назовні вінцями. Шийки прикрашені «перлинами», ямками, наколами, які зроблені круглими, прямокутними або трикутними в перетині паличками-штампами. Іноді як відбиття впливу культури «скіфів-орачів» над «перлинами» є додаткові пальцеві вдавлення, защири, наліпний валник.

Миски були нелощеними, мали округлий туль, увігнутий до середини край, орнаментований круглими наколами зсередини або ззовні, яким на зворотному боці відповідають «перлини».

Населення підгірцевської культури і «скіфи-орачі» підтримували між собою мирні відносини, на що вказує через смужне розміщення пам'яток цих двох культур, відсутність укріплень на поселеннях, а також слідів пожеж і руйнувань на них. Дослідники підкреслюють вплив «скіфів-орачів» на підгірцевську культуру, що виявився в обряді трупопокладення, формах і орнаментації посуду — горщиків та мисок, наявності поширеної у «скіфів-орачів» скіфської зброї — мечів, кинжалів, стріл, сокир, а також знарядь праці¹³.

На Київщині, в межиріччі Прип'яті і Тетерева, відомі також нечисленні милоградські болотні городища-сховища¹⁴. Їх наявність почує з підгірцевськими пам'ятками підкреслює своєрідність останніх і їх відмінність від милоградських старожитностей. Про те, чи являли ці пам'ятки поряд з підгірцевським населенням ще одну субстратну групу зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, досі ще не з'ясовано.

Волинські пам'ятки передзарубинецького часу відомі на території Ровенської та Хмельницької областей (басейни річок Горині та Случі), а також Житомирської (басейн верхньої та середньої течії р. Тетерів). Тут виявлені пам'ятки місцевої культури раннього залізного віку — по традиції їх можна віднести до «скіфів-орачів» — та пам'ятки милоградської культури, населення яких, як це було і на території Київщини, підтримувало між собою мирні добросусідські відносини. Про це, зокрема, свідчать відкриті тут неукріплені поселення обох цих культур.

Волинські пам'ятки «скіфів-орачів» — найбільш віддалена на північний захід група землеробського населення Правобережжя скіфського часу. Тут вплив власне скіфської (степової) культури майже не відчувався, так само як і економічні зв'язки з античним світом.

Для місцевої кераміки властиві чітко виявлені архаїчні риси порівняно з керамікою придніпровських києво-черкаських пам'яток, у яких виступають подекуди риси попередньої чорноліської культури¹⁵. Таких рис волинські пам'ятки не мають і на цій підставі деякі дослідники¹⁶ справедливо виділяють їх в окрему, так звану могилянську групу, походження якої пов'язується не з чорноліською, а з білогрудівською культурою¹⁷.

Кераміка з Могилян має домішки шамоту і кварцу, гладку поверхню коричневого (горщики) та сірого або чорного (миски) кольорів — до того ж ці посудини злегка підлощені. Горщики високі, стрункі, тюльпаноподібні з плавно відігнутими назовні вінцями (невелику групу становлять біконічні горщики, орнаментовані валиком, наліпленим під краєм вінець та посередині тулубу), валик тонкий, ребристий або з пальцевими ямками. Форми горщиків і їх орнаментація підтверджують походження від білогрудівської кераміки. Більш численними є великі миски з широким отвором на малому денці, з вертикальними або різко увігнутими до середини, або з площащастим краєм.

На Волині пам'ятки «скіфів-орачів» представлені відкритими поселеннями і безкурганними ґрунтовими могильниками. З поселень найповніше досліджувались пам'ятки басейну р. Гнилоп'яті, притоки Тетерева (Р. І. Виїзжев, В. К. Гончаров, С. С. Березанська та ін.), найвідоміший з могильників — біля с. Могиляни на р. Горині (М. Ю. Смішко)¹⁸.

Поселення, розташовані на дюнних підвищеннях у заплавах річок, характерні невеликими розмірами, що властиве для родових селищ та наявністю наземних жител, землянок. В поховальному ритуалі переважає місцевий обряд трупоспалення з захороненнями кальцинованих кісток в урнах — тюльпаноподібних горщиків.

Милоградська культура представлена курганами, ґрунтовими могильниками і поселеннями, виявленими, зокрема, на р. Горині — тут, за даними І. К. Свешнікова¹⁹, нараховується щонайменше 10 могильників і 30 поселень. Такі ж пам'ятки відомі південніше, у верхів'ях Південного Буга (Курилівка, Мізякове), і на півночі, в гирлі р. Горині (Дубой).

Поселення, як зазначено, не укріплялися, розташовувались на берегах річок і озер (Городок, Великий Олексин). В милоградських похованнях Волині відзначено обряди трупоспалення і трупопокладення.

З охарактеризованих вище передзарубинецьких культур Середнього Подніпров'я та Східної Волині до числа субстратних відносили підгірцевську та культуру «скіфів-орачів», милоградська ж, представлена найранішими пам'ятками, хронологічно не стикається із зарубинецькою.

Автором підгірцевсько-зарубинецької гіпотези виступав у 50-х роках В. М. Даниленко²⁰. Він вважав, що зарубинецька культура є продовженням лінії розвитку давньослов'янських культур полісько-лісостепового прикордоння. Її безпосереднім попередником були пам'ятки

бобрицького та лебедівського типів часу пізньої бронзи — раннього заліза.

Думки про генетичну спорідненість підгірцевської (підгірцевсько-милоградської) та лебедівської культур дотримуються О. М. Мельниківська²¹ та С. С. Березанська²².

Отже, підгірцевська культура, яка з'явилася в Київському Правобережному Подніпров'ї в кінці VI ст. до н. е., була тут, як вважав В. М. Даниленко, попередницею зарубинецької культури, виступаючи до того ж як носій слов'янського етносу.

Відомо, що стан вивчення підгірцевської культури на сьогодні не може вважатися задовільним. Серед підгірцевських пам'яток відсутні більш-менш повно досліджені поселення, могильники чи навіть окремі житлово-господарські комплекси. Немає тому чіткого уявлення про домобудівництво. Про особливості похованального обряду трупопокладення, який відомий на підставі п'яти поодиноких і погано збережених поховань, можна говорити тільки умовно. Підкреслимо його відмінність від трупоспалень милоградської культури — як результат впливу «скіфів-орачів» помітний також у кераміці, знаряддях праці, зброй.

Для підгірцевської кераміки характерні давні лебедівські особливості. Поширення в цій культурі специфічних бронзових ажурних прикрас, які відсутні у «скіфів-орачів», дає підставу вважати підгірцевські племена досить самобутніми, що ніяк не проявилось в зарубинецькій культурі Середнього Подніпров'я.

Що ж до культури «скіфів-орачів», то значна частина сучасних дослідників відводить саме її роль субстрату зарубинецької культури Середнього Придніпров'я²⁴. Проте вона далеко неоднорідна, на що вказує навіть короткий опис різних її територіальних груп, наведений вище. А це означає, що питання про місце культури «скіфів-орачів» у створенні середньодніпровської зарубинецької культури може бути серйозно розглянуто лише після ретельного вивчення її матеріалів. Сьогодні ж на підставі існуючих даних можна зробити такі попередні висновки.

Тясминська група пізніх (IV—III ст. до н. е.) пам'яток культури «скіфів-орачів» має характерні риси сильного впливу степової скіфської культури. Він проявляється в поширенні катакомб, звичайних для степових курганів на Тясмині. Вони складають чверть усіх відомих на сьогодні поховань IV—III ст. до н. е.²⁵, тоді як на північному лісостеповому Правобережжі їх мало. Таке значне поширення тут скіфських похованальних споруд привело до майже повного зникнення давнього місцевого похованального обряду трупоспалення, чого не сталося в більш північних територіях, зайнятих племенами «скіфів-орачів».

В курганах Тясмина виявлено численну імпортну античну кераміку — амфори IV—III ст. до н. е., чорнолаковий та червонофігурний посуд — таких знахідок тут значно більше, ніж на Київщині. У всіх без винятку чоловічих, а також у деяких жіночих похованнях зустрічається зброя (бронзові наконечники стріл, списи, дротики, мечі і захисне спорядження воїна — в похованнях знаті).

В тясминських похованнях трапляються предмети скіфського звіриного стилю в його пізній різновидності, бронзові дзеркала, прикраси (сережки, браслети, персні, гривні, шпильки, нашивні золоті бляшки тощо), кінського спорядження, які є також звичайними знахідками в степових курганах Скіфії.

Якби племена «скіфів-орачів» басейну р. Тясмин відігравали провідну роль у формуванні зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, то, можна думати, помітні впливи Степової Скіфії на їх побут і духовне життя знайшли своє продовження і у зарубинецького населення.

У пороської групи племен «скіфів-орачів», більш віддаленої від степу, ніж тясминська група, повніше збереглися місцеві похованальні звичаї. основні риси місцевої матеріальної культури. У межиріччі Дніп-

ра і Росі розташовані по берегах невеликих річок численні поселення IV—III ст. до н. е., деякі з них, наприклад Грищинське, значних розмірів²⁶. На цьому поселенні, крім уламків амфор V—III ст. до н. е. та синхронних бронзових наконечників стріл, що визначають його дату, знайдена місцева ліпна кераміка — горшки з плавно відігнутим краєм і пальцевими вдавленнями по краю вінець та горлу, а також миски з увігнутими до середини вінцями, прикрашеними внутрішніми наколами. Ця кераміка до певної міри відбиває вплив степового скіфського посуду, проте переважають стародавні місцеві риси. Поселення подібного типу поширені в межиріччі Рось—Дніпро аж до Стугни, де вони розміщувалися впереміжку з пам'ятками підгірцевської культури.

Для поховальних пам'яток Поросся характерна відсутність катакомбних споруд скіфського типу, звичайних для Тясмина. Тут поширювались дерев'яні підкурганні склепи, в яких ховали за обрядами трупоспалення або трупопокладення — першого було дещо менше. З IV ст. до н. е. трупоспалення набуває вигляду, відомого в зарубинецькій культурі, — на стороні з подальшим захороненням залишків кремації в могилі.

Для населення Поросся властива соціальна диференціація: багаті поховання племінної знаті, воїнів із зброєю та конем, рядових общинників. Останні в IV—III ст. до н. е. здійснювалися в насипах курганів або неглибоких (до 1 м) ґрунтових ямах. Тут майже не трапляються предмети античного імпорту, чим вони сильно відрізняються від аналогічних тясминських поховань. Замість імпорту до складу поховального інвентаря входив місцевий посуд, у тому числі — лощені миски з наколами по вінцях. Ці рядові поховання дають можливість простежити поступовий розвиток поховального обряду, зокрема трансформацію обряду трупоспалення, за яким кремація в більш ранні часи відбувалася безпосередньо в могилі, а потім, з IV ст. до н. е. — на стороні, як у зарубинецькій культурі.

Найпівнічніші пам'ятки «скіфів-орачів» займають територію правобережної Київщини — від басейну Стугни на півдні до Прип'яті на півночі. Тут же відомі пам'ятки підгірцевської культури, про які мова йшла вище.

На Київщині культура «скіфів-орачів» відома з ранньо-скіфського часу, причому ранні пам'ятки тут досить численні і виразні. Це поселення Таценки і Рудяки, Хотівське і Ходосівське городища, кургани Глеваха, Мала Офірня, Переп'ятиха, Мархалівка, могильник Пирогів. До пізньоскіфського часу належить поселення Скрипки та курган Ладижичі. Нечисленність пам'яток IV—III ст. до н. е., очевидно, не є випадковою, певно, існували слушні причини, які привели до відносного занедбання регіону — дослідники вважають, що саме в цей час значна частина «скіфів-орачів» залишила ці міста²⁷.

Наявні пізньоскіфські матеріали Київщини²⁸ дозволяють все ж твердити про їх схожість з відповідними поросськими. Про це свідчать обряд трупоспалення і селища відкритого типу, розповсюдження кухонних горшків з відігнутими або прямыми вінцями, прикрашених пальцевими ямками по краю і горлу; мисок з увігнутими до середини вінцями з наколами тощо.

Ці факти дають можливість припустити наявність культурно-етнічної спільноті між населенням Поросся і Київщини в передзарубинецький час, яке до того ж мало спільних попередників. Населення Київщини пізньоскіфського часу, займаючи північну, найвіддаленішу від степу периферію лісостепової правобережної території «скіфів-орачів», якнайменше відчуло вплив власне скіфської культури і зберегло давні традиції своїх предків.

Пам'ятки Волині скіфського часу представляють, на думку деяких дослідників, північно-західне прикордоння давнього землеробського населення території між Дніпром і Дністром, зв'язаного з білогрудівською і чорноліською культурою²⁹. Значна віддаленість від

степу зумовила слабкість впливу скіфської культури, а також античного світу. Культура «скіфів-орачів» Волині своєрідна в усіх своїх проявах³⁰.

По-перше, привертає увагу керамічний комплекс цих могилянських пам'яток, який складається з горшків видовжених пропорцій з орнаментом у вигляді трикутного у перерізі, нерозчленованого валика під вінцями і по тулубу та мисок з вертикальним або різко нахиленим до середини, чи з розширенням в обидва боки краєм. Ця кераміка архаїчного вигляду типологічно тяжіє до посуду місцевої білогрудівської культури.

По-друге, в поховальному ритуалі цих пам'яток зафіксовано стійке переважання давнього місцевого обряду трупоспалення з похованнями в урнах.

Можливо, саме ці особливості передзарубинецької культури Волині сприяли появі відомої гіпотези П. М. Третьякова про існування в межиріччі Дніпра і Дністра корінного населення, яке зберегло аж до зарубинецького часу елементи попередньої білогрудівсько-чорноліської культури, майже не порушені скіфським економічним, політичним і етнічним впливами. Після спустошення сарматами Скіфії населення північних і північно-західних областей Середнього Придніпров'я виявилося найсильнішою і найчисленнішою групою племен між Середнім Дніпром і Верхнім Дністром, яке і дало початок зарубинецькій культурі, носії якої потім просунулися до Дніпра³¹.

Гіпотеза П. М. Третьякова цілком справедлива в тому, що стосується архаїчних рис культури «скіфів-орачів» на північно-західній периферії їх території³².

Проте могилянські пам'ятки VII ст. до н. е. не можна вважати безпосередніми попередниками зарубинецької культури, беручи до уваги факт значного хронологічного разриву між ними, а також відсутність знахідок перехідного часу (VI—III ст. до н. е.), в тому числі — і ранньозарубинецьких, оскільки тут, на Волині, досі відомі лише пізньозарубинецькі пам'ятки (I ст. до н. е. — I ст. н. е.)³³.

Волинські пам'ятки з оглядом на їх субстрат переконливо свідчать, що їх підґрунтам була білогрудівська культура. Цей висновок має велике значення для встановлення їх етнічної належності, оскільки білогрудівську культуру дослідники вважають на території Лісостепового Правобережжя аборигенною і давньослов'янською³⁴.

Напевно, внесок білогрудівської культури у формування придніпровських «скіфів-орачів» був досить значним, оскільки пізніші нашарування інших різноетнічних культур (чорноліської та скіфської степової), хоч і залишили в ній свій слід, проте не знівелювали їх давньослов'янські основи, на що вказують білогрудівські елементи в керамічному комплексі і поховальному обряді канівсько-київських пам'яток VI—III ст. до н. е., які чітко проявилися і в зарубинецькій культурі Середнього Придніпров'я.

Е. В. МАКСИМОВ

О подоснове зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья

Резюме

Предзарубинецкое время на Правобережном Среднем Поднепровье представлено тремя культурами. К их числу относится широко распространенная культура «скифов-пахарей» VII—III вв. до н. э., затем подгорецкая — VI—IV вв., известная в северной части Киевщины, и милоградская — VI—V вв. до н. э., памятники которой обнаружены на территории Восточной Волыни, а также в Киевском Полесье.

Анализ материалов этих трех культур показывает, что в качестве субстрата зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья выступает, в первую очередь, культура «скифов-пахарей», поскольку элементы подгорецкой (обряд трупоположения,

бронзовые ажурные подвески, керамика), а также милоградской культур (архаический набор керамики, а также хронологическая лакуна, связанная с ранним временем ее существования) — не проявились в материалах раннезарубинецких памятников Среднего Поднепровья.

Культура «скифов-пахарей», возникшая на основе белогрудовской (эпоха поздней бронзы), оказалась далеко не однородной из-за различной степени влияния чернолесской культуры (ранний железный век) и степной, собственно скифской (VII—V вв. до н. э.). Там, где это влияние сказывалось особенно сильно (бассейн р. Тясмина), местная культура приобрела новые черты, не нашедшие своего продолжения в зарубинецкой культуре. Наиболее стойким в этом отношении оказался район Поросья — территория Днепровского Правобережья между Росью, ее притоками и р. Стругой на юге Киевщины, население которой, несмотря на достаточно сильное давление разноэтнических чернолесской и степной скифской культур, сумело сохранить свои древние особенности, проявившиеся затем в зарубинецком погребальном обряде, керамике, устройстве поселений и жилищ.

¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 155—158.

² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1983. — С. 277—299; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1—4.—179 с.; Петренко В. С. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — № 96. — С. 53—102 (Пам'ятки скіфського часу Поділля і Молдавії, підгрунтами яких були культури фракійського гальштату, автор не відносить до «скіфів-орачів», вони лишилися поза рамками статті).

³ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірцевського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 5—16; Петровська Е. О. Підгірцевські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 9—22; Свешников І. К. Племена милоградської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — Київ: Наук. думка, 1974. — С. 224—268.

⁴ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 229.

⁵ Тітенко Г. Т. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі // АП. — 1956. — Т. 61. — С. 52—55.

⁶ Ковпакенко Г. Т. Памятники раннескифского времени Киевщины // Проблемы скіфской археологии // МИА. — 1971. — № 177. — С. 115—120.

⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 268.

⁸ Петренко В. Г. Могильник скіфского времени у с. Грищенцы // МИА. — 1962. — № 113. — С. 142, сл.

⁹ Петровська Е. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу на р. Стругі // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 173—180.

¹⁰ Петровська Е. Ф. Хотівське городище // АП. — 1952. — Т. 4. — С. 12—20; Петровська Е. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970. — Т. 24. — С. 25—39.

¹¹ Петровська Е. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу... — С. 173—180; Петровская Е. А. Два поселения скіфского времени вблизи г. Обухова // АО. — 1973. — М.: Наука, 1973. — С. 329.

¹² Петровська Е. О. Ранньоскіфські пам'ятки... — С. 25—39.

¹³ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 281.

¹⁴ Кучера М. П. Городища милоградской культуры в Киевском Поліссі // Археологія. — 1976. — Вип. 20. — С. 88—94.

¹⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 28—288.

¹⁶ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 72—81.

¹⁷ Березанская С. С. Об этнической принадлежности племен чернолесской культуры // Тез. докл. сов. делегации на V междунар. Конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 15; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття. — С. 78.

¹⁸ Смішко М. Ю. Погребения раннезеленного века в с. Могиляны Ровенской области // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 54—58.

¹⁹ Свешников І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 68—81.

²⁰ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Докл. VI науч. конф. АН УССР. — Киев, 1953. — С. 197 сл.; Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 5—20.

²¹ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. — М.: Наука, 1967. — С. 112.

²² Березанская С. С. Лебедовская культура эпохи поздней бронзы в лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976. — С. 218.

²³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка, 1972. — С. 126.

²⁴ Докладніше про це можна довідатись в бібліографічних розділах монографій Ю. В. Кухаренка та Е. В. Максимова, присвячених зарубинецькій культурі, див.: Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д1—19. — С. 68; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка,

1972. — 184 с.; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — 184 с.

²⁵ Петренко В. Г. Культура племен... — С. 65.

²⁶ Там же. — С. 84.

²⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. Н. Скифия VII—IV вв. до н. э. — С. 281.

²⁸ Петровська Є. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу... — С. 173, сл.

²⁹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— С. 287, 288.

³⁰ Крущельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 72—82.

³¹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л.: Наука, 1966. — С. 218.

³² Крущельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь... — С. 78.

³³ Смішко М. Ю. Стародавнє поселення Прикарпаття і Волині наприкінці I тис. до н. е. та в першій половині I тис. н. е. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 12.

³⁴ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР. — Киев : Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 499—512.

С. П. ПАЧКОВА

Фібули зарубинецького типу

Фібули в зарубинецькій культурі — це основний датуючий матеріал, хоча їх хронологія періодично то подавлюється, то омолажується дослідниками, що пов'язане з відсутністю надійних хронологічних реперів, на які можна було б спиратися при датуванні самих фібул. Набір зарубинецьких фібул складається з виробів середньо- і пізньолатенської схем та окремих екземплярів ранньоримського часу.

На пам'ятках зарубинецької культури переважають середньолатенські фібули зарубинецького типу (ЗТ), ніжка яких закінчується трикутним щитком з основою, спрямованою до голівки. Часті знахідки цих виробів на зарубинецьких пам'ятках дали можливість віднести їх до категорії речей, що визначають етнографічну специфіку зарубинецької культури. Незважаючи на важливе місце фібул ЗТ серед матеріалів зарубинецької культури для датування та етнографічної атрибуції, в науковій літературі відсутні чітка типологія та хронологія її різновидів, хоча на це неодноразово зверталася увага. Найчастіше користуються класифікаційною схемою А. К. Амброза¹.

В її основу покладені відносні розміри (пропорції) трикутного щитка, які встановлюються відношенням його висоти до довжини вузької частини або до всієї ніжки, а додатковою ознакою при обґрунтуванні підваріантів IV варіанту — ширину щитка, яка встановлювалась візуально (вузький та широкий). Однак, на практиці конкретність при визначенні того чи іншого варіанту часто відсутня. Так, варіант I має «зовсім малий щиток на ніжці»; варіант II — «масивний широкий щиток при відносно довгій (понад половину загальної довжини) вузькій частині ніжки»; у варіанті III — співвідношення широкої та вузької частини ніжки, приблизно 1:1 або щиток трохи більший; варіант IV — «довгий щиток займає більшу частину ніжки». Останній розділено на підваріанти: «з більш вузьким щитком — IV а»; «з більш широким — IV б». Варіант V має «дуже масивний щиток, що закриває всю ніжку, риси деградації, обкручена тетива, пружина з плоскої стрічки»².

З наведеної вище класифікації важко сказати, що мається на увазі, говорячи про дуже маленький щиток у варіанті I: наскільки більше співвідношення 1:1 може бути щиток у фібул варіанту III; наскільки ширина щитка у фібул варіанту IVa повинна відрізнятися від ширини фібул IV б. Ці неясності зумовлені недосконалістю класифікаційної методики.

Розглянемо конкретні фібули, якими проілюстрована класифікація за схемою А. К. Амброза. До варіанту I відноситься фібула з поховання 4 могильника Вороніно. Співвідношення щитка до довжини всієї ~~тілля~~ становить 0,32. Варіант II представлений фібулою з поховання

9 того ж могильника (співвідношення — 0,4). Варіант III представлено двома фібулами. У однієї з них (із Білорусії) співвідношення — 0,66, а у іншої щиток займає всю довжину ніжки. У фібули варіанту IV співвідношення — 0,66 та 0,79. Таким чином, не лише з класифікаційної схеми, а й з конкретних прикладів важко одержати точні межі, що відокремлюють один варіант фібули ЗТ від іншого.

Ю. В. Кухаренко при розробці своєї типології відзначав, що в цілому він йде за схемою А. К. Амброза³. За основу розчленування фібул він також брав розміри щитка. Але відмінності одного варіанта від іншого подані в описовій формі. Так, перший варіант фібул, в його схемі позначений літерою «Е», має кінець ніжки менш розширений, ніж в інших — просто трохи розклепаний⁴. Тобто, практично ці фібули ще не мають трикутного щитка і відносяться до гладких дротяних фібул середньолатенської схеми з трохи сплющеним кінцем ніжки. Другий варіант — «Ж» — кінець ніжки розклепаний в невелику трикутну платівку-щиток. Що криється за невеликим щитком, у тексті не уточнюється, але з рисунків на таблиці виявляється, що фібули як приклади наведені з різними пропорціями щитків: одна з них — фібула з поховання 4 могильника Вороніно — має короткий (співвідношення щитка до довжини ніжки складає 0,32), але широкий щиток (співвідношення висоти щитка до його основи складає 0,62); друга — з поховання 49 могильника Велемічі I — має довший (0,54), але дещо вужчий щиток (0,23).

Наступні три варіанти відрізняються від попередніх більшими розмірами щитка, але також без конкретних уточнень, і, нарешті, на відміну від схеми А. К. Амброза, в типології Ю. В. Кухаренко ширина щитка зовсім не враховувалась.

Л. Д. Поболь поділив зарубинецькі фібули на два типи, поклавши в основу розподілу дві ознаки без уточнення їх конкретного змісту: тип А — фібули з трикутним широким щитком; тип Б — фібули з коротким щитком⁵.

Конкретизувати критерії варіантів зарубинецьких фібул у схемі А. К. Амброза спробував А. М. Обломський⁶, але конкретні їх значення поки що не знайшли відображення у друкованих працях*.

Нечіткість і розплівчатість критеріїв класифікації фібул ЗТ в якій мірі ускладнюють використання їх як хронологічного репера. Ю. В. Кухаренко, наприклад, вважав, що фібули ЗТ з'явились, найімовірніше, на самому початку I ст. до н. е. як імітація фібул звичайної середньолатенської схеми. Але різні їх варіанти фактично існували

* Коли стаття вже була здана до друку, вийшла праця О. М. Обломського про типологію зарубинецьких фібул⁷, в якій 5 варіантів чітко обмежені цифровими значеннями пропорцій. Вони виражают відношення довжини вузької частини ніжки до висоти щитка. Є зауваження щодо обґрунтования методики виділення цих варіантів. Рис. 1 досить чітко показує, що розвиток щитка був не стрибкоподібним, а плавно еволюційним від фібул з маленьким щитком, яких мало, до фібул з довгим щитком, які складають основну масу, і тому ніяких очевидних угруповань не спостерігається навіть для виділення варіанта I.

Спроба обґрунтовувати критерії варіантів на основі «меж однотиповості», виділених за «парними» фібулами, являється теж неспроможною з двох причин. По-перше, неправомірним є віднесення всіх парних зарубинецьких фібул, що різняться довжиною щитка, до одного варіанта, на тій підставі, що «майстер» при виготовленні «парних» фібул намагався сконструювати два однакових екземпляри. Можливо, він і виготовляв якісь однакові пари фібул, але зовсім необов'язково, щоб вони опинилися в одному похованні. Адже фібули — це не специфічний похованальний інвентар, а деталь одягу живих людей і, можливо, не одного покоління. А на похованьне вогніще могла потрапити лише частина фібул, існуючих у небіжчика в реальності. Тому фібули, виявлені в одном похованні, можуть бути не лише різноваріантними, а назвіть відноситися до різних схем, наприклад середньо- і пізньолатенської, на чому побудовані і хронологія зарубинецьких фібул у О. М. Обломського. По-друге, «парні» фібули, якщо виходять з гістограми на рис. 1, саме об'єднують весь масив фібул з розвинутими щитками, а не поділяють його на три угруповання, як це намагається показати О. М. Обломський.

Крім того, існують протиріччя в обмеженні варіантів на табл. 2 і на рис. 1.

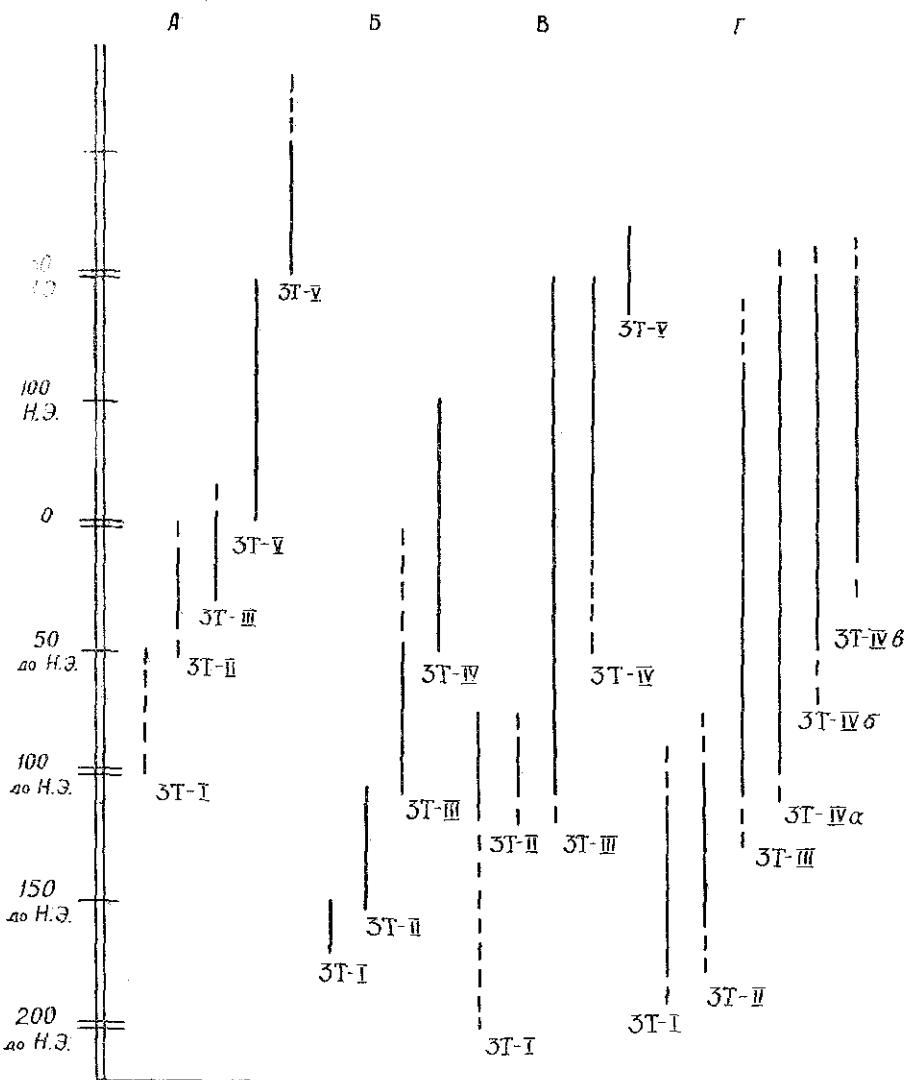

Рис. 1. Датування фібул зарубинецького типу:
А — за А. К. Амброзом, Б — за К. В. Каспаровою, В — за О. М. Обломським, Г — за С. П. Пачковою.

водночас протягом всієї культури. Однак найпізніші фібули з могильника Гріневичі Вельки датуються за очковими фібулами першої половини II ст. н. е.⁸ А. К. Амброз відзначав, що для абсолютної хронології фібул ЗТ немає чітко датованих комплексів, а встановлення відносної утруднене рідкістю їх виявлення разом з фібулами інших типів. Тому важливого значення він надавав взаємозустрічанню фібул ЗТ з керамікою⁹.

К. В. Каспарова вважає, що прототипами зарубинецьких були списоподібні фібули кельто-ілрійських пам'яток Балканського Подунав'я¹⁰. Тому час появи ранніх зарубинецьких фібул вона поставила в залежність від початку функціонування списоподібних на Балканському Подунав'ї і визначила його початком або другою четвертью II ст. до н. е. Виникнення та тривалість функціонування різноманітних варіантів фібул ЗТ визначались нею шляхом кореляції з гладкими дротяними середньо- та пізньолатенськими, що дало їй змогу зробити висновок про еволюцію зарубинецьких (рис. 1).

З критикою положення К. В. Қаспарової про прототипи зарубинецьких фібул виступив А. М. Обломський¹¹. Він вважає, що і списоподібні, і фібули зарубинецького типу з'явились одночасно та незалежно один від одного десь у II ст. до н. е. як різновиди фібул середньолатенської схеми. Але зразками для наслідування, вважає А. М. Обломський, зарубинецькі майстри могли брати лише фібули тих культур, які за загальним комплексом виявляють найбільшу схожість із зарубинецькими. Територія списоподібних фібул до цього числа не входить, тому що, на думку А. М. Обломського, югославський набір фібул виявляє мінімальну схожість із зарубинецькими¹². Його хронологія фібул з трикутним щитком, що базується також на взаємозустрічанні фібул ЗТ з дротяними або з вузькою пластиною, дещо різничається від розробок К. В. Қаспарової (рис. 1)¹³.

Питання про зв'язок фібул зарубинецького типу зі списоподібними є важливим не лише з точки зору хронологічного аспекту. Воно пов'язане в якійсь мірі з проблемою походження зарубинецької культури, зв'язків зарубинецьких племен з населенням Південно-Східної Європи і таке ін. Слідом за К. В. Қаспаровою автор цієї статті зробив детальний порівняльний аналіз фібул зарубинецького типу зі списоподібними, який уточнив та поглибив її спостереження. Зарубинецькі фібули взяті з могильників, що дають більш-менш численні серії: з середньодніпровських могильників — Вишеньки — 11 екз.*, Пирогів (розкопки 1966—67 рр.) — 17 екз.¹⁴ та Корчувате — 11 екз.¹⁵; з поліських могильників: Отвежичі — 16 екз.¹⁶, Велемичі I — 33 екз.¹⁷, Велемичі II — 46 екз.¹⁸ та Вороніно — 9 екз.¹⁹; з верхньодніпровського могильника Чаплін — 17 екз.²⁰ Списоподібні фібули зібрані з кількох пунктів за доступною нам югославською літературою: могильників Карабурма I — 1 екз.²¹ та Земуна — 4 екз.²² (околиці Белграда); Доньня Ламиця — 1 екз.²³, Єзеріне — 4 екз.²⁴ та Рибич — 3 екз.²⁵ (Боснія); Маревичі — 3 екз.²⁶, Гориця — 1 екз.²⁷ та Гостіл'я — 10 екз.²⁸ (Герцеговина); Стичне (Словенія) — 1 екз.²⁹

Як бачимо, колекції нерівнозначні в кількісному відношенні: 160 зарубинецьких фібул й лише 28 списоподібних, крім того, зарубинецькі з кожної пам'ятки представлені серіями (від 9 до 46 екз.), а списоподібні — окремими екземплярами, і лише з Гостіл'ї — невеликою серією. Все це позбавляє результати порівняльного аналізу цілковитої вірогідності, роблячи їх більш-менш імовірними.

Для проведення порівняльного аналізу фібули поділені на окремі елементи — ознаки (1—46), об'єднані в сукупності (I—XIII), що характеризують майже всі деталі фібул (рис. 2). На рис. 3 подано сумарну характеристику та порівняльний аналіз фібул зарубинецьких могильників та могильника Гостіл'я (Югославія), а також масивів зарубинецьких та списоподібних фібул у цілому.

І сукупність ознак — довжина щитка, яка вимірюється співвідношенням висоти трикутника до довжини всієї ніжки фібули ($P_3 : P_2$). Згрупування значень цих співвідношень усіх фібул на гістограмі та загальна кількість фібул, що аналізуються (188), дали можливість виділити 7 інтервальних груп (ознаки 1—7); 1 — від 0,2 до 0,4; 2 — від 0,41 до 0,5; 3 — від 0,51 до 0,6; 4 — від 0,61 до 0,7; 5 — від 0,71 до 0,8; 6 — вище 0,8; 7 — фібули, трикутний щиток яких займає всю ніжку.

Більшість фібул зарубинецького типу відноситься до 3,4 та 5 інтервальних груп; 1, 2 — та 6 групи — нечисленні, а в 7 — немає жодної.

Списоподібні фібули представлені всіма виділеними групами, причому найбільш репрезентативні фібули 4 та 5 груп, дещо менше 1,3 та 7 груп і окремі екземпляри в 2 та 6 (рис. 3, I).

* Матеріали не опубліковані.

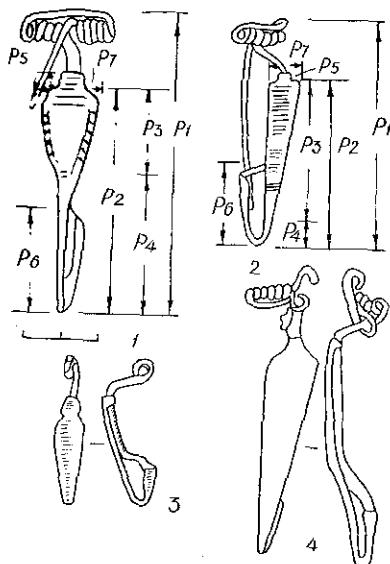

Рис. 2. Фібули та їх параметри:
1 — зарубинецька фібула із Турва; 2 — списоподібна фібула із могильника Маревичі (Югославія); 3 — фібула із Печника (Румунія); 4 — фібула із Окніці (Румунія). Параметри фібул:
 P_1 — довжина фібули; P_2 — довжина ніжки фібули; P_3 — висота трикутного щитка; P_4 — довжина вузької частини ніжки; P_5 — довжина лапок; P_6 — довжина приймача; P_7 — ширина основи трикутного щитка.

ні фібули входять до всіх чотирьох інтервалів, серед яких майже половина належить до 2 групи. Вони різняться вужчим щитком, але в 4 групі відомі вироби з щитком ширшим, ніж у зарубинецьких. Тобто у списоподібних фібул трикутний щиток — символ спису — одержав найбільш повний розвиток від невеликого (один з декоративних елементів фібули) — до найбільшого, що повністю зайняв ніжку фібули (рис. 4).

III сукупність ознак — довжина приймача, яка вимірюється його співвідношенням до довжини фібули ($P_6 : P_1$). Виділено чотири інтервалні групи (ознаки 12—15): 1 — до 0,2; 2 — 0,21—0,3; 3 — 0,31—0,4; 4 — понад 0,4. Зарубинецькі фібули розподілились між усіма групами, але більше половини належить до третьої групи. Така ж кількість списоподібних теж входить до цієї групи, тоді як у четвертій вони відсутні, а зарубинецькі становлять 16,9%. Тобто списоподібні фібули порівняно з зарубинецькими мають коротший приймач (рис. 3, III).

IV сукупність ознак — довжина фібули, яка вимірюється в см. Виділено чотири інтервалні групи (ознаки 16—19): 1 — до 7 см; 2 — від 7,1 — 10 см; 3 — від 10,1 — 13 см; 4 — понад 13 см (рис. 3, IV).

Зарубинецькі фібули розподілились між першими трьома інтервалними групами, причому дві третини фібул відноситься до третьої. Списоподібні належать до всіх виділених груп, хоча більшість відноситься до першої: вони в середньому коротші, ніж зарубинецькі, й серед них часто зустрічаються мініатюрні фібули до 3,5 см, а у зарубинецьких найменші — близько 6 см. Але серед списоподібних відомі фібули довжиною понад 13 см, а в зарубинецькій культурі такі екземпляри відсутні.

V сукупність ознак — кількість обертів пружини. Виділено сім інтервалних груп (ознаки 20—26). Зарубинецькі фібули розподі-

таким чином, найбільш численні фібули з розвиненим щитком 4 та 5 груп. Але серед списоподібних порівняно з зарубинецьким велика питома вага, з одному боку, фібул з дуже коротким щитком 1 групи (крім того, серед зарубинецьких фібул 1 групи відсутні з таким мінімальним значенням довжини щитка, як серед списоподібних), з другого боку, серед списоподібних велика питома вага фібул 7 групи, щиток яких займає всю ніжку. В досліджуваних зарубинецьких могильниках таких фібул немає. окремі екземпляри з щитком на всю довжину ніжки відзначенні в могильнику Гриневичі Вельки³⁰, зарубинецька належність якого викликає сумнів, та в могильнику Рахни³¹, де знайдено фрагментований екземпляр у вигляді щитка, якщо він дійсно від фібули.

ІІ сукупність ознак — ширина щитка, яка вимірюється співвідношенням довжини основи трикутника до його висоти ($P_7 : P_3$). Виділено чотири інтервалні групи (ознаки 8—11), 1 — до 0,2; 2 — від 0,21 до 0,3; 3 — від 0,31 до 0,4; 4 — понад 0,4 (рис. 3, II).

Зарубинецькі фібули розподілились між 2, 3 та 4 групами, причому майже половину складає 3 група. Списоподібні

ні фібули входять до всіх чотирьох інтервалів, серед яких майже половина належить до 2 групи. Вони різняться вужчим щитком, ніж у зарубинецьких. Тобто у списоподібних фібул трикутний щиток — символ спису — одержав найбільш повний розвиток від невеликого (один з декоративних елементів фібули) — до найбільшого, що повністю зайняв ніжку фібули (рис. 4).

ІІІ сукупність ознак — довжина приймача, яка вимірюється його співвідношенням до довжини фібули ($P_6 : P_1$). Виділено чотири інтервалні групи (ознаки 12—15): 1 — до 0,2; 2 — 0,21—0,3; 3 — 0,31—0,4; 4 — понад 0,4. Зарубинецькі фібули розподілились між усіма групами, але більше половини належить до третьої групи. Така ж кількість списоподібних теж входить до цієї групи, тоді як у четвертій вони відсутні, а зарубинецькі становлять 16,9%. Тобто списоподібні фібули порівняно з зарубинецькими мають коротший приймач (рис. 3, III).

ІV сукупність ознак — довжина фібули, яка вимірюється в см. Виділено чотири інтервалні групи (ознаки 16—19): 1 — до 7 см; 2 — від 7,1 — 10 см; 3 — від 10,1 — 13 см; 4 — понад 13 см (рис. 3, IV).

Зарубинецькі фібули розподілились між першими трьома інтервалними групами, причому дві третини фібул відноситься до третьої. Списоподібні належать до всіх виділених груп, хоча більшість відноситься до першої: вони в середньому коротші, ніж зарубинецькі, й серед них часто зустрічаються мініатюрні фібули до 3,5 см, а у зарубинецьких найменші — близько 6 см. Але серед списоподібних відомі фібули довжиною понад 13 см, а в зарубинецькій культурі такі екземпляри відсутні.

V сукупність ознак — кількість обертів пружини. Виділено сім інтервалних груп (ознаки 20—26). Зарубинецькі фібули розподі-

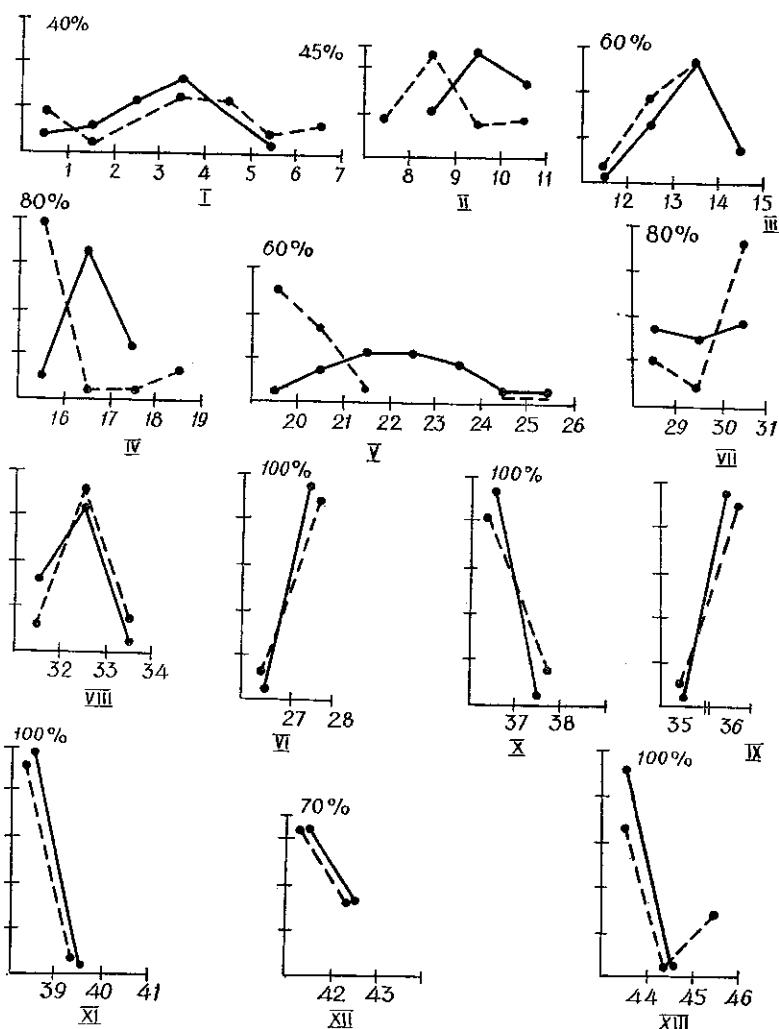

Рис. 3. Гістограми розподілу зарубинецьких та списоподібних фібул за окремими ознаками:

I — довжина щитка; II — ширина щитка; III — довжина приймача; IV — довжина вузької частини ніжки; V — довжина пружини; VI — профіль спинки; VII — місце закріплення щитка до ніжки; VIII — характер тетівни; IX — прогин ніжки; X — спосіб закріплення ніжки; XI — орнаментація; XII — матеріал, з якого виготовлена фібула.
а(—) — зарубинецькі фібули, б(---) — списоподібні фібули.

лились між усіма групами, але основна їх маса входить до 2, 3, 4, 5 груп, тобто більшість має пружину з 6, 8, 10 та 12 обертів. Списоподібні фібули переважно входять до 1 та 2 груп, тобто вони здебільшого мають пружину від 2 до 6 обертів (рис. 3, V).

VI сукупність ознак — профіль спинки. Виділено дві групи (ознаки 27—28): 1 — спинка овальна; 2 — спинка кутом (дужкою). І зарубинецькі, і списоподібні переважно мають спинку з профілем у вигляді кута, але серед списоподібних за питомою вагою дещо більше фібул з овальним профілем спинки (рис. 3, VI).

VII сукупність ознак — переход щитка до вузької частини ніжки (ознаки 29—31). Виділено три групи: 1 — фібули з чітким переходом; 2 — з помітним; 3 — з плавним. Зарубинецькі фібули майже рівномірно розподілились між цими групами, а більшість списоподібних ввійшло до 3 групи — з плавним переходом щитка до вузької частини ніжки (рис. 3, VII).

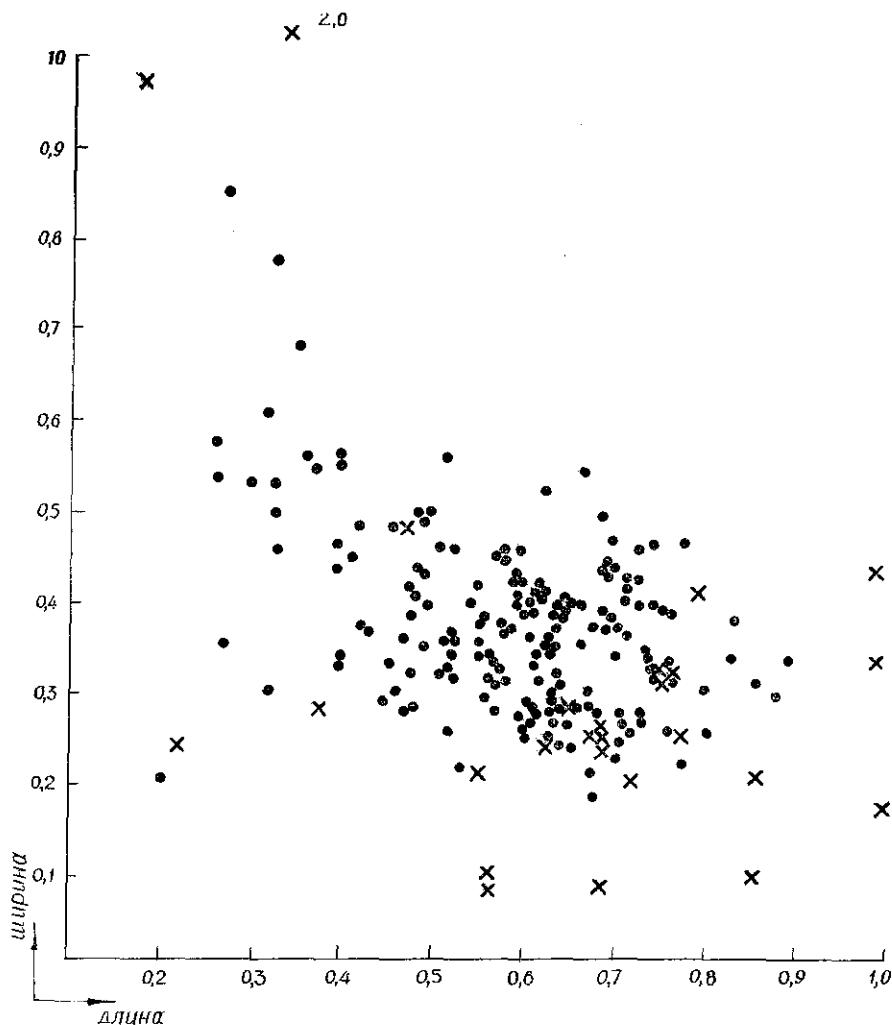

Рис. 4. Гістограма взаємозалежності у фібул ширини щитка від його довжини:
1 (X) — списоподібні фібули; 2 (●) — зарубинецькі фібули.

VIII сукупність ознак — місце кріплення щитка до ніжки. Виділено три групи (ознаки 32—34): 1 — щиток закріплено поблизу голівки фібули; 2 — на початку спинки (якщо брати від голівки); 3 — майже на середині спинки. У більшості фібул обох типів щиток, точніше, закінчення ніжки, кріпилося на початку спинки, та майже третина зарубинецьких мала кріплення біля голівки, яке рідше спостерігається у списоподібних, проте серед останніх частіше зустрічаються випадки закріплення майже посередині спинки (рис. 3, VIII).

IX сукупність ознак — прогин ніжки. Виділяється дві групи за наявністю або відсутністю прогину (ознаки 35—36). Переважна більшість фібул не має прогина ніжки (рис. 3, IX).

X сукупність ознак — характер тетиви. Виділяється дві групи (ознаки 37—38) тетива верхня та нижня. Переважна більшість фібул має верхню тетиву (рис. 3, X).

XI сукупність ознак — спосіб закріплення ніжки. Простежено три різновиди (ознаки 39—41): 1 — за допомогою ланок; 2 — за допомогою широких країв щитка; 3 — за допомогою кульки (диска). Основним способом кріплення ніжки були лапки, але в поодиноких випадках зафіксовано другий різновид, і серед списоподібних — за допомогою кульки (рис. 3, XI).

XII сукупність ознак — орнаментація. Фібули порівнювались за ознаками наявності чи відсутності орнаменту. В цьому відношенні і зарубинецькі, і списоподібні фібули абсолютно рівнозначні: близько двох третин орнаментовані. Але в характері орнаменту спостерігаються деякі відмінності. К. В. Каспарова відзначила, що списоподібні фібули — орнаментовані біdnіше, ніж зарубинецькі³². Але треба додати, що орнаментальні мотиви (прорізні лінії вздовж щитка, насічки по краях, групи прорізних ліній), характерні для списоподібних, є основними і для зарубинецьких фібул Подніпров'я. В той же час для поліських більш типовими є композиції випуклих візерунків (рис. 3, XII).

XIII сукупність ознак — матеріал, з якого виготовлені фібули. Зафіковані фібули з бронзи, заліза та срібла. Більшість списоподібних виготовлена з бронзи, часто трапляються срібні. Основним матеріалом для зарубинецьких фібул також була бронза, але кували її залізні.

Підводячи підсумки сумарної характеристики та порівняльного аналізу списоподібних та зарубинецьких фібул, можна відзначити, що середній показчик схожості за всіма видленими ознаками фібул обох груп складає близько 73%. При цьому процентний розподіл ознак у виборці зарубинецьких фібул, що налічують 160 екз., має ступінь імовірності близько 0,9, а 28 списоподібних — у межах 0,68³³. Найменшу схожість зарубинецькі та списоподібні фібули виявляють у сукупності ознак, що характеризують відносну ширину щитка, абсолютно довжину фібул, кількість обертів в пружині, переход щитка до вузької частини ніжки (сукупності другої, четвертої, п'ятої та сьомої ознак).

Якщо порівнювати списоподібні фібули з зарубинецькими окремих регіонів, то виявляється більша схожість списоподібних із середньодніпровськими за ширину щитка, довжиною приймача, характером переходу щитка у вузьку частину ніжки (II, III, VII), та за орнаментальними мотивами (XII) — взагалі з дніпровськими порівняно з поліськими, але за місцем кріплення ніжки (VIII) дещо вищий зв'язок з поліськими та верхньодніпровськими, ніж з середньодніпровськими могильниками.

При аналізі співвідношення комплексів окремих пам'яток фібул зарубинецького та списоподібного типів через нечисленність виробів у кожній вибірці вірогідність характеру висновків збільшується порівняно з попереднім.

Як вже відзначалось вище, списоподібні фібули представлени сеюю лише на могильнику Гостіл'я, тому і порівняння зарубинецьких фібул буде провадитись лише з ним. Показчик схожості між фібулами із Гостіл'ї і зарубинецькими могильниками коливається від 58% (з Чапліним) до 72% (з Корчеватим) (рис. 5, I). Найменший зв'язок з усіма зарубинецькими комплексами зафікований за кількістю обертів у пружині, за довжиною фібул та за матеріалом, з якого вони виготовлені (IV, V, XIII). За іншими ознаками показчик схожості знижений або, навпаки, підвищений. Наприклад, за ширину щитка (II) досить велика схожість лише з Вишеньками та Корчеватим; з іншими могильниками — низька; за довжиною приймача (III) — висока лише з Корчеватим; за переходом щитка (VII) — висока з дніпровськими і низька з поліськими могильниками, за місцем кріплення ніжки (VIII) — висока з Пироговим, Отвежичами, Велемичами I та Вороніним і, нарешті, за довжиною щитка (I) — низький зв'язок лише з Чапліним.

Якщо проаналізувати ступінь схожості зарубинецьких могильників, то виявляється, що найнижчий зв'язок простежується між Чапліним та всіма іншими могильниками. Вона коливається від 63% (Вишеньки) до 76% (Отвежичі). Найбільші відмінності в оформленні довжини щитка, кількості обертів пружини, переходу щитка до вузької

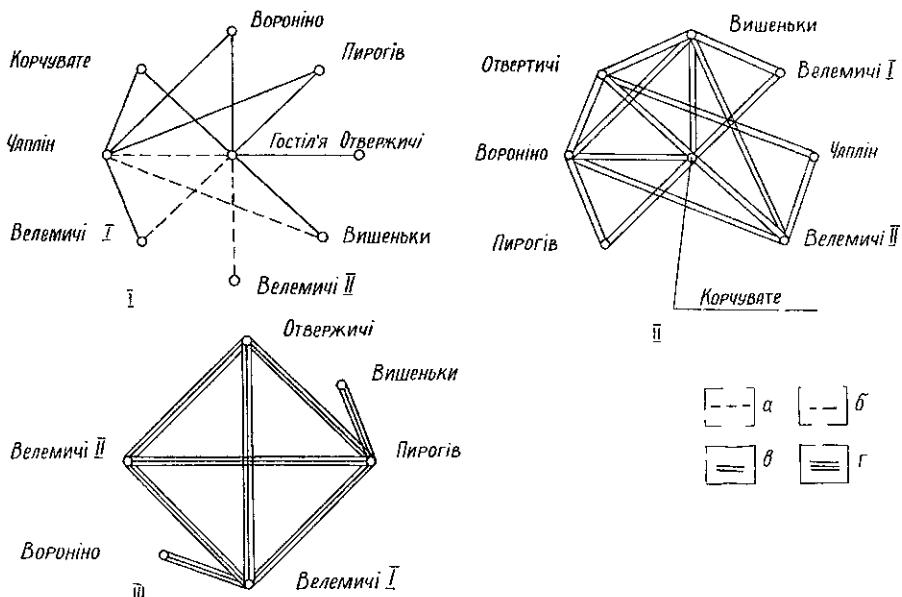

Рис. 5. Взаємозв'язок досліджуваних могильників за фібулами:

I — між могильником Гостільє і зарубинецькими могильниками; II, III — між зарубинецькими могильниками.
 a — нижче 65%; b — від 65% до 75%; c — від 75% до 85%; d — від 85% до 100%.

частини ніжки, матеріалі, з якого виготовлені фібули (сукупності I, V, VII, XIII) (рис. 5, II).

В цілому ж комплекси зарубинецьких фібул мають між собою високу ступінь схожості в межах 75—84% (рис. 5, II), а в ряді випадків і дуже високу, понад 85% (рис. 5, III). При цьому відмінності найчастіше простежуються в довжині щитка (сукупність I), тому що лише Велемичі II, Вороніно та Корчувате володіють повним зарубинецьким набором виділених груп для довжини щитка, інші могильники мають фібули з довжиною щитка, що входить у три або п'ять груп з шести, а також у переході щитка до ніжки (сукупність VII), тому що для дніпровських фібул більш характерним є плавний переход щитка до вузької частини ніжки, а для поліських — більш чіткий.

На відміну від поділу зарубинецьких фібул А. К. Амброзом, в запропонованій нами типології критерію «довжина щитка» надано конкретного змісту.

Зарубинецьким і списоподібним типам відповідатимуть фібули з довжиною щитка інтервалної групи 1 сукупності I (до 0,4), типу II — групи 2 (від 0,41 до 0,5), типу III — групи 3 (від 0,51 до 0,6), типу IV — групи 4—6. Останній поділений на варіанти: IV а — група 4 (від 0,61 до 0,7), IV б — група 5 (від 0,71 до 0,8), IV в — група 6 (понад 0,8). Тип V — фібули з трикутним щитком, який займає всю ніжку *.

Групи зарубинецьких фібул за типами налічують від 6 до 52 екз. Якщо виключити з порівняльного аналізу нечисленну групу фібул ЗТ IV b, то в інших ознаки з мінімальним значенням складають понад 6% для фібул ЗТ I і близько 2% для фібул ЗТ IV a, і будуть показовими при ступені ймовірності 0,68³⁴.

Проаналізувавши зарубинецькі фібули, можна відзначити, що різких відмінностей між типами немає. Але все ж ознаки, що характеризують окремі типи, можна поділити на три групи:

* Якщо перевести систему значень у типології О. М. Обломського на прийняті нами, то його варіант I буде включати фібули з щитком 0,22—0,43, варіант II — 0,45—0,58, варіант III — 0,59—0,73, варіант IV — 0,74—0,84. Але в його системі є інтервали надто ускруплені, які не відповідають загальноприйнятым уявленням про різновидності зарубинецьких фібул, зокрема варіантів II і III. До того ж IV варіант не охоплює всіх можливих варіацій довжини щитка.

- 1) ознаки, які зберігають приблизно однакове співвідношення в усіх типах фібул;
- 2) ті, що виявляють незначні зміни;
- 3) у кількісному розподілі яких за типами відчувається тенденція до зміни.

До першої, найчисленнішої, групи відносяться ознаки, які характеризують довжину приймача (12—16), загальну довжину фібули (16—18), число обертів пружини (21—24), профіль спинки (28), перехід щитка до вузької частини ніжки (29—31), прогин ніжки (36), тетиву (37), спосіб кріплення ніжки (39), матеріал, з якого виготовлені фібули (44—46).

До другої групи можна віднести короткі, до 4 обертів пружини (20), які не характерні для зарубинецьких фібул і представлені незначною кількістю лише у фібул IV типу. Серед них зустрічаються також окремі екземпляри зувігнутими ніжками (35) та нижньою тетивою (38), у фібул ЗТ III та ЗТ IV — окремі екземпляри з округлим профілем спинки (27) та кріпленням ніжки за допомогою країв трикутного щитка (40). Поява цих ознак у фібул ЗТ в незначній кількості, мабуть, відображає процес впливу фібул інших схем, для яких були характерні увігнутість ніжки, нижня тетива та округлий прогин спинки.

До третьої групи відносяться ознаки, які характеризують ширину щитка (8—11). Від фібул з коротким щитком ЗТ I до фібул з довгим ЗТ IV відзначається не різке, але неухильне збільшення числа екземплярів з більш вузьким щитком (0,2—0,3) та зменшення числа з широким (понад 0,4) (рис. 6. II). До цієї ж групи відносяться ознаки, які характеризують місце кріплення ніжки до спинки (32—34). Від фібул з найкоротшим щитком ЗТ I до тих, які з довгим щитком, спостерігається зменшення питомої ваги фібул, ніжка яких прикріплюється поблизу середини спинки. Збільшується вага фібул, ніжка яких кріпиться поблизу до голівки, при невеликому зниженні питомої ваги фібул, ніжка яких кріпиться на початку спинки (рис. 6. VIII).

На жаль, для порівняльної характеристики різновидів списоподібних та зіставлення їх з відповідними зарубинецькими, недостатній внутрішньотиповий набір списоподібних фібул. Порівнюючи виділені варіанти списоподібних фібул від СТ* I до СТ V, можна відзначити деякі зміни в характері переходу щитка до вузької ніжки. У фібул з коротким щитком частіше простежується чіткий, а у фібул з довгим — переважає плавний перехід.

Те ж саме спостерігається в розвитку орнаментації. Серед фібул СТ I зустрічаються такі, в яких орнамент у вигляді прорізних ліній на щитку поєднується з напіврельєфним декором на ніжці або спинці — це фібули з п. ** 153 могильника Рибич і п. 320 могильника Єзерине. Очевидно, до цього ж типу фібул відносяться ті, в яких мініатюрний щиток спрямований вістрям у протилежний бік, тобто до голівки, а вузька частина ніжки прикрашена напіврельєфними візерунками — це фібули з п. 21, 31, 37, 90, 91 могильника Гостіл'я³⁵. Списоподібні фібули інших типів такого поєднання орнаментів не мають. Відгомін цього явища є і на фібулах зарубинецького типу (фібула ЗТ I з п. 4 могильника Вороніно з намистинами на ніжці).

Інших, більш чи менш помітних змін у списоподібних фібулах, пов'язаних із розвитком щитка від короткого (займає незначну частину ніжки) до довгого (займає всю довжину ніжки), помітити на даній кількості фібул неможливо, хоча серед них, як і у зарубинецьких, зустрічаються окремі екземпляри з довгим щитком (СТ III, СТ IV), у яких півколом або овално вигнута спинка, чи трохи вигнута ніжка. Нижня ж тетива трапляється практично на всіх варіантах СТ.

* СТ — списоподібний тип. Тут і далі по тексту.

** п. — поховання. Тут і далі по тексту.

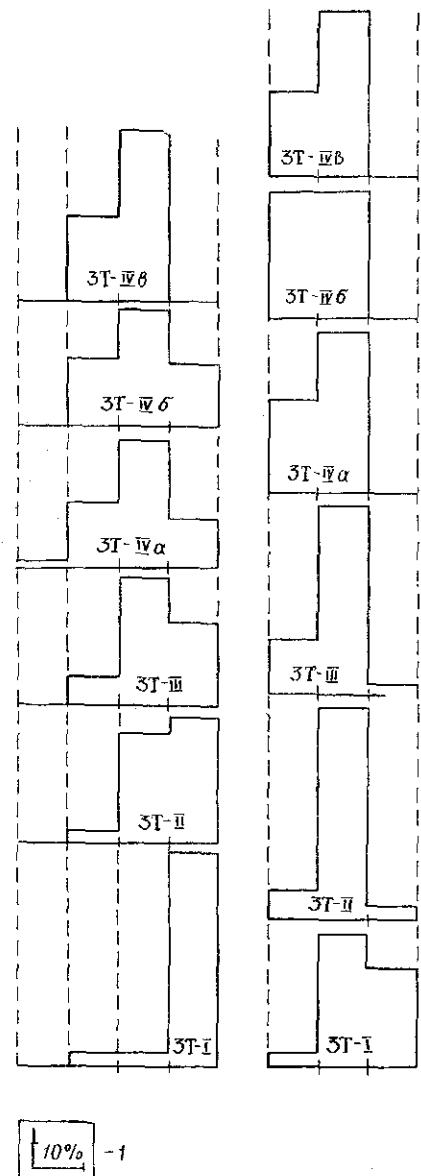

Рис. 6. Гістограма взаємозалежності ширини щитка (II) та способів кріплення ніжки (VIII) у різних варіантах зарубинецьких фібул. 1 — 10%.

Детальний аналіз фібул зарубинецького та списоподібного типів підтверджив висновки К. В. Каспарової про значну ступінь їх подібності. Однак останніх значно менше, ніж перших, і займають вони невелику питому вагу серед інших синхронних фібул регіону. Але їх більш повний розвиток, порівняно з зарубинецькими, від фібул СТ I з явними елементами розчленованих до СТ V без елементів деградації, як у зарубинецьких, вказує на те, що місцем походження фібул з трикутним щитком могла бути саме територія Балкано-Дунайського басейну, а не якась інша. Це підтверджується і тим, що на території Югославії ідея списа у вигляді трикутного щитка втілена у різних модифікаціях фібул як середньолатенської (фібули зі списом, вістрям оберненим до голівки, фібули з двома голками), так і пізньолатенської схем, чого немає у зарубинецьких. Тому правомірним здається висновок К. В. Каспарової про те, що джерелом фібул ЗТ слід вважати територію, де були поширені списоподібні.

Однак порівняння зарубинецьких та списоподібних фібул як за вибірками в цілому, так і за могильними комплексами і виділеними типами показує своєрідність тих та інших, яка виявляється, крім розглянутих сукупностей ознак, також у деяких

деталях влаштування тетиви, формі дроту, з якого викуті фібули. Типи з маленьким щитком (СТ I та ЗТ I) не мають більш близької подібності між собою, ніж фібули з довгими (СТ IV та ЗТ IV). З розвитком щитка непомітні також якісь загальні закономірності у зміні інших параметрів фібул СТ та ЗТ. Все це свідчить про те, що розвиток і списоподібних, і зарубинецьких фібул відбувався більш-менш самостійно, хоча ідея трикутного щитка на територію зарубинецької культури, безумовно, прийшла з Балкано-Дунайського регіону.

Як це трапилось, сказати важко. Території цих культур розділяє величезна відстань, на якій фібули з трикутним щитком зустрічаються лише спорадично. До карти, складеної К. В. Қаспаровою, можна додати лише місцезнаходження в Румунії: одна фібула з трикутним щитком, за повідомленням румунського археолога В. Зірри, є давньою знахідкою на околиці с. Печика поблизу м. Орадя (Трансільванія) (рис. 2) і друга походить з культурного шару 2 з городища Окница-Бурідава на р. Олт у Придунав'ї³⁶.

Однак більш імовірним є південний шлях проникнення ідеї фібули з трикутним щитком до зарубинецьких племен — через нижній Дунай

і, можливо, античні міста-колонії Північного Причорномор'я. Підтвердженням цьому слугує більша близькість деяких ознак середньодніпровських зарубинецьких фібул із списоподібними в порівнянні з поліськими. Більш тісні зв'язки середньодніпровського регіону зарубинецької культури з культурами Карпато-Дунайського басейну цього часу простежуються і на керамічному матеріалі (мається на увазі більша подібність кераміки зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, ніж кераміки інших зарубинецьких районів з керамікою поенешти-лукашівської культури). Хоча не виключена можливість зв'язку зарубинецького Полісся безпосередньо з останньою, що відбулось, напевне, в період виникнення та первого етапу існування фібул з трикутним щитком. Про зв'язки півдня Східної Європи з кельто-іллірійським світом у період виникнення фібул з трикутним щитком свідчать матеріали з п. 8 кургану № 11 поблизу станиці Коперської Краснодарського краю, серед яких знайдена бронзова фібула, трикутний кінець ніжки з 8-подібними петлями³⁷.

Зарах більш-менш сталою в літературі є думка про появу і час найбільшого поширення розчленованих фібул середньолатенської схеми в II ст. до н. е.³⁸, хоча є висловлювання і про більш ранню дату їх виникнення. Найімовірніше, і фібули з мінімальною довжиною трикутного щитка з'явились одночасово з ними. Серед югославських дослідників єдності та чіткості у розв'язанні цього питання немає³⁹. Однак К. В. Каспарова, аналізуючи матеріали, які трапляються в похованнях з фібулами списоподібного типу, визначила час їх виникнення першою половиною II ст. до н. е., а припинення вживання — першими десятиліттями I ст. н. е. При цьому найбільш ранніми виявились фібули з коротким, а більш пізні — з довгими, розвиненими щитками⁴⁰. Як генеральна схема розвитку фібул списоподібного типу цей висновок К. В. Каспарової нам уявляється правильним. Однак, очевидно, розвиток щитка списоподібних фібул проходив дуже швидко з одночасним існуванням кількох типів. В усікому разі, фібули СТ IV б з п. 122 могильника Гостіл'я датуються тим же хронологічним відрізком (остання четверть III ст. до н. е. — перша половина II ст. до н. е.), що фібули СТ I і СТ III з п. 45 і 60 цього могильника⁴¹.

Подібний процес, але, можливо, дещо повільніший, відбувається і у фібул зарубинецького типу. Аналіз матеріалів зарубинецьких могильників, кореляція зарубинецьких фібул з іншими типами, з одного боку, і з різними видами кераміки — з іншого, дозволили зробити висновок про те, що найбільш ранніми серед них є, як вже неодноразово відзначалось дослідниками, фібули з короткими щитками ЗТ I, потім ЗТ II. Вони зустрічаються в похованнях з найбільш ранньою керамікою, що характеризує I період розвитку зарубинецьких могильників, який вкладається, очевидно, в рамки початку — третьої четверті II ст. до н. е.

В II періоді під впливом широкого проникнення в зарубинецьке середовище гладких дротяних фібул варіанту В за Ю. Костщевським і зникнення розчленованих фібул, щиток зарубинецьких стає довшим і дещо вужчим, з'являються фібули ЗТ III, хоча екземпляри ЗТ II і в якісь мірі ЗТ I у першій половині II періоду (кінець II—початок I ст. до н. е.), можливо, продовжували функціонувати. Слідом за появою фібул ЗТ III до кінця першої половини II періоду з'являються ЗТ IV а. Фібули ЗТ III та ЗТ IV а, які складають понад половину зарубинецького типу, функціонують протягом всього періоду розквіту зарубинецької культури і поступово зникають вже в III періоді: спочатку фібули ЗТ III в першій половині I ст. н. е., а потім і ЗТ IV а, що спорадично зустрічаються разом з фібулами ЗТ IV б та ЗТ IV в, розквіт функціонування яких припадає на III період. Фібули ЗТ IV в ряді випадків супроводжують у похованнях кераміку, за пропорціями та деталями форми близьку знайденій в могильнику Рахни (подібна кераміка практично не зафікована в одних похованнях з фібулами⁴²).

пізньолатенської схеми). Це дає нам підставу продовжити час існування поховань з керамікою, близькою до рахнівської, а з нею і фібул ЗТ IV до кінця I ст. н. е. Поховань, які відносяться до цього часу, на більшості досліджених у праці зарубинецьких могильниках, небагато (3—6%), але на могильнику Вишеньки вони складають 16,5% всіх поховань. Одержана нами хронологічна схема функціонування фібул зарубинецького типу не в усьому співпадає із запропонованими раніше дослідниками, але найбільше наближається до тенденцій, відображеніх у схемі А. М. Обломського (розходження з його схемою, очевидно, зумовлені неспівпаданням значень інтервальних груп, що визначають межі довжини трикутного щитка для виділення варіантів) (рис. 1).

Отже, на закінчення відзначимо:

1. Автором запропонована більш дрібна типологія фібул ЗТ, яка конкретизує типологію А. К. Амброза.
2. Порівняльний аналіз списоподібних і зарубинецьких фібул підтверджує висновки К. В. Каспарової про велику типологічну їх близькість і можливість розглядання перших як прототипів для останніх.
3. Крім того, цей аналіз дозволяє наміти можливі шляхи проникнення ідеї фібул з трикутним щитком в область зарубинецької культури по Дунаю через середньодніпровський регіон.
4. Списоподібні і зарубинецькі фібули, поряд з великою кількістю спільніх рис, відрізняються значною своєрідністю, але принцип їх розвитку був однаковим — від фібул з короткими щитками до фібул з довгими, що іноді займали всю ніжку. Темпи розвитку списоподібних були більш швидкими, ніж зарубинецьких. Але і в тих, і в інших різni типи фібул досить довго співіснували (дискретності зміни одних типів іншими не спостерігається).

5. Кореляція фібул зарубинецького типу з іншими видами і різноманітними формами кераміки в закритих комплексах могильників дає можливість зробити висновок про те, що зарубинецькі фібули — переважно ЗТ IV — переживають фібули пізньолатенської схеми та існують до кінця I ст. н. е.

С. П. ПАЧКОВА

Фібули зарубинецького типу

Резюме

Статья посвящена классификации, происхождению и хронологии фібул зарубинецкого типа. Предлагается более дробная типология зарубинецких фібул, конкретизирующая схему А. К. Амброза. Детальный сравнительный анализ зарубинецких и копьевидных фібул из Югославии подтверждает выводы К. В. Каспаровой о том, что прототипами для первых были именно копьевидные. Автор предполагает, что пути проникновения идеи фібул с треугольным щитком проходили через Нижнее Поднавье в Среднее Поднепровье, далее распространяясь в остальные регионы зарубинецкой культуры. Наиболее поздние типы — ЗТ IV — переживают фібулы позднелатенской схемы и существуют по крайней мере до конца I в. н. э.

¹ Амброз А. К. Фібулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д 1—3. — С. 14—19.

² Там же. — С. 14—19.

³ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. — 1964. — Вып. Д1—19. — С. 31.

⁴ Там же. — Табл. 13, 8.

⁵ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1971. — С. 108—122.

⁶ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — С. 8—9.

⁷ Обломский А. М. Опыт классификации и хронологии фібул с треугольным щитком на ножке (так называемых зарубинецких). — КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 186. — С. 50.

⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура... — С. 51.

- ⁹ Амбров А. К. Фибулы юга... — С. 14.
- ¹⁰ Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 68—78; Каспарова К. В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии. — М.: Наука, 1978. — Вып. 2. — С. 79—89.
- ¹¹ Обломский А. М. О хронологии некоторых типов фибул зарубинецкой культуры // САИ. — 1983. — С. 103—120.
- ¹² Там же. — С. 113—115.
- ¹³ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант... — С. 8—9.
- ¹⁴ Кубышев А. И., Максимов Е. В. Пироговский могильник // МИА. — 1969. — Вып. 160. — С. 25—38; Кубышев О. І. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 23—41.
- ¹⁵ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА. — 1959. — Вып. 70. — С. 61—93.
- ¹⁶ Каспарова К. В. Могильник и поселение у деревни Отвержичи // МИА. — 1969. — № 160. — С. 131—168; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 35—66.
- ¹⁷ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ. — Вып. Д1—29. — Табл. 13—23.
- ¹⁸ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — Табл. 28—31; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II // АСГЭ. — 1972. — Вып. 14. — С. 53—111.
- ¹⁹ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — Табл. 38—42.
- ²⁰ Кухаренко Ю. В. Чаплинский могильник // МИА. — 1959. — Вып. 70. — С. 154—180; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. — 241 с.
- ²¹ Todorović J. Praistorijska Karaburuma I. — Beograd, 1972. — S. 11. — Tabl. 1, 3.
- ²² Тодорович Ј. Каталог праисторијских металних предмета. — Београд. — 1971. — С. 133, 135. — Табл. XII, 7, 12, 13. — Табл. XIII, 3.
- ²³ Trubelka Č. Resultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini // GZM, NS. — 1901. — 13. — S. 19. — Sl. 5.
- ²⁴ Radimský W. Die Nekropole von Yezerine in Pritoka bei Bihać // WMBH. — 1895. — 3. — S. 126, 152, 153. — Fig. 327, 456, 457.
- ²⁵ Čurčić V. Ein Flachgräberfeld der Japoden in Ribic bei Bihać. — WMBH. — 1900. — 7. — S. 27; Marić Z. Japodske nekropole u dolini Une. — GZM, NS. — 1968. — 23. — Т. 11; — 24. — С. 14—21.
- ²⁶ Truhelka Č. Ein Tumulus der La Tène—Periode in Mahrevići // WMBH. — 1912. — 12. — S. 23. — Fig. 23—26.
- ²⁷ Truhelka C. Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljuboški) // WMBN. — 1902. — 8. — S. 22, 24. — Fig. 104—120.
- ²⁸ Basler D. Nekropolja na Velim Ledinama u Costilju // Donja Zeta. — GZM, NS. — 1969. — 42 s. — Tabl. 32.
- ²⁹ Каспарова К. В. О фибулах... — Рис. 2, 6.
- ³⁰ Амбров А. К. Фибулы юга... — Табл. 2, 11.
- ³¹ Хавлюк П. Г. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — Вип. 4. — С. 84—96; Хавлюк П. Г. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра // Археологія. — 1975. — Вип. 8. — С. 7—19.
- ³² Каспарова К. В. О фибулах зарубинецкого типа... — С. 74.
- ³³ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методические и методологические вопросы археологии. — Киев: Наук. думка. — 1982. — С. 171. — Табл. 1.
- ³⁴ Рычков Н. А. Оценка представительности... — С. 171. — Табл. 1.
- ³⁵ Basler D. Nekropolja... — Tabl. V, 21/5; tabl. VIII, 31/5; tabl. IX, 37/5; tabl. XVIII, 90/3, 90/4, 91/3.
- ³⁶ Berciu D. Buridava Dacică. Biblioteca de arheologie XL. — Bucureşti, 1981. — Pl. 28, 2.
- ³⁷ Игнатов В. Н. Катаkomby сарматского времени из курганов у ст. Коперская // КСИА АН СССР. — 1986. — Вып. 168. — С. 67. — Рис. 2, 3.
- ³⁸ Müller R. Die Grabfunde der Jactorf — und Latezeit an unterer Saale und Mittellelbe. — Berlin, 1985. — S. 69—71.
- ³⁹ Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III—I w. p. e. — 1975. — S. 15—17.
- ⁴⁰ Каспарова К. В. О фибулах... — С. 74—76.
- ⁴¹ Basler D. Nekropolja... — S. 10—11. — Tabl. XI, XIII.

Слов'янські пряслиця VIII—Х ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я

Однією з провідних галузей домашнього виробництва у ранньокласовому суспільстві було ткацтво, яке відігравало важливу роль в економічному житті давньої людини. Проте в археологічній літературі дане питання розроблене недостатньо. Це пояснюється поганою збереженістю дерев'яних пристроїв, пов'язаних із ткацтвом, та тканин з археологічних розкопок.

Єдиною масовою знахідкою при археологічних дослідженнях є прясла, які більшість дослідників вважає належністю веретена — основного інструменту при прядінні. Прясле виконувало функцію важка, що покращував обертання і регулював скручування ниток¹. Отже, цим виробам у процесі прядіння відводилася цілком конкретна роль виготовлення ниток певної товщини і з певною силою скручень. Тому форма і вага пряслиць якоюсь мірою впливали на ротаційні можливості веретена. Момент інерції при обертанні веретена залежав від ваги і діаметра прясла, відповідно збільшуючись із збільшенням цих двох показників. Напевно, форма прясел теж була пов'язана з певними технічними вимогами, хоча цей зв'язок поки що не зовсім з'ясовано.

Розглянемо прясла із слов'янських пам'яток останньої чверті I тис. н. е. з Правобережжя Середнього Подніпров'я, використавши деякі елементи статистичного аналізу. Для обробки взято 125 прясел, представлених переважно цілими формами з десяти пам'яток (рис. 1), що відносяться до культури типу Луки Райковецької, крім поселень біля сіл Ходосівка і Пастирського. Матеріал вивчався у колекціях в фондах ІА АН УРСР, Державних історичних музеїв Москви і Києва та за публікаціями.

В літературі прясла описуються за їх формою, матеріалом, інколи автори відзначають деякі розміри, зрідка — вагу. Для дослідження цієї категорії виробів пропонуємо наступний список ознак: матеріал — глина, амфора, профіліт рожевий та сірий, камінь; форма — біконічна, овальна, циліндрична, сферична, що наближається до форми кулі, рідкісні форми; розміри — найбільший діаметр, висота, діаметр отвору, вага виробу. Запропоновані ознаки, розроблені на досліджуваному матеріалі, і є мінімальним списком ознак, їх може бути більше залежно від поставлених дослідницьких завдань.

Основним традиційним матеріалом для виготовлення пряслиць була глина, з якої виготовляли близько 90% усіх виробів. Переважна більшість глиняних прясел — ліпні, обточені прясле трапились по одному екземпляру на Монастирку, Ходосівці, Тетеревці. Добре вимішане глиняне тісто з домішками шамоту і піску, рідше — подрібленої дресви. В поодиноких випадках використовувався глей без домішок, прясле з якого відрізнялися крихкістю і з часом легко розшаровувались. Фрагменти таких прясел знайдено на Монастирку і Ходосівці. З добре відмученої глини без явних домішок виявлено прясле на поселенні Луг I у житлі № 18. Вага прясел без домішок невелика — 6—8 г.

Нечисленні на слов'янських поселеннях прясла зроблені із стінок лощеного посуду. Вони завжди циліндричної, плоскої форми, висотою 5—10 мм. Ці вироби відомі на пеньківських поселеннях (3 екз.) і одне трапилось на поселенні поблизу с. Ходосівка.

Близько 10% всіх розглянутих пряслиць виготовлялось з різних порід каменю. З місцевого, головним чином, пісковику виготовляли прясле на Канівському поселенні (1 екз.), Монастирку (3 екз.), Ходосівці (1 екз.). Відомо також кілька екземплярів з сірого і рожевого профіліту.

Як відомо, виробництво шиферних прясел вважається належністю давньоруської культури, для якої ці вироби були масовим явищем².

Тип	1	2	3	4	5
Монастирськ	8	4	-	-	-
Луї 1, II	5	2	1	4	-
Тетерівка	12	3	1	2	-
Ходосівка	9	-	-	-	-
Пастирське	5	5	5	3	-
Канівське	1	3	1	1	-
Лука Райковецька	8	2	-	2	-
Макарівострів	4	3	1	-	-
В. Індурусівка	1	1	-	1	-
Шумськ	8	1	1	-	1

Рис. 1. Таблиця пряслиць, типологічна за формою:

I — біконічні; II — овальні; III сферичні, наближені до кулястих; IV — циліндричні; V — фігурні, рідкісні форми.

Проте в літературі є окремі свідоцтва про знаходження шиферних прясел серед ранньослов'янських матеріалів. Так, шиферне пряслице було знайдене разом з ранньослов'янською керамікою, представленою ліпними і ранніми кружальними формами на Коростенському городищі³.

З поселення Ходосівка походять два прядла з рожевого пірофіліту. Одне з них виявлено в житлі 5 (розкопки 1985 р.) поряд з шістьма глиняними пряслами (рис. 2, 7—13). Воно біконічної форми, діаметром по ребру — 30, висотою 13, діаметр отвору 10 мм, вага 18,3 г (рис. 2, 7). Тут же знайдено й ліпну кераміку, що за своїм виглядом близька до посуду з поселення біля с. Сахнівка, розташованого у Поросі (рис. 2, 1—4), а також залізні і кістяні вироби (рис. 2, 5—6, 14—18). Весь матеріал датується VIII ст., отже, цим часом можна з певністю датувати і шиферне прядло. Друге пряслице з шиферу трапилось у культурному шарі поселення на глибині 0,5 м⁴.

Умови знаходження цих пряслиць дають можливість досить певно висловити думку про побутування шиферних прясел у слов'ян вже у VIII ст. М. Ю. Брайчевський вважає, що їх виробництво, хоч і в невеликих масштабах, мало місце у слов'ян у VII—VIII ст.⁵ Наявність ремесла — самостійної галузі виробництва — зумовила можливість його виникнення в той час.

В Ходосівці також знайдене пряслице із сірого пірофіліту, подібний екземпляр зберігається в фондах Історичного музею УРСР. Він

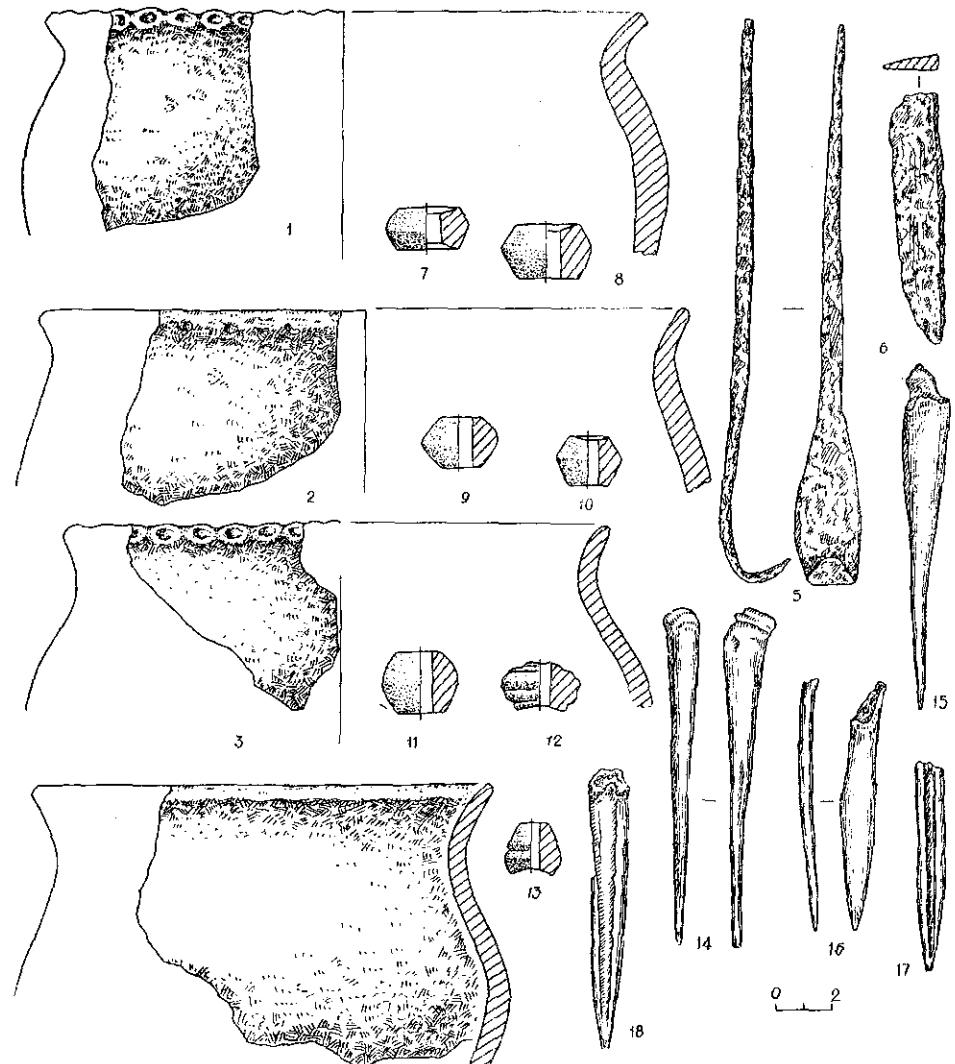

Рис. 2. Ходосівка. Матеріали з житла 5:
1—4 — кераміка; 5, 6 — залізні вироби; 7 — шніферне пряслице; 8—13 — гляніяні прясла; 14—18 — кістяні вироби (проколки).

походить із слов'янського городища біля с. Петровське⁶. В Ходосівці трапилось і унікальне пряслице із свинцю, біконічної форми, діаметром по ребру 22, висотою — 11, діаметром отвору 10 мм, вагою — близько 18,3 г. Очевидно, цю знахідку слід пов'язати із скіфським городищем, біля підніжжя якого розташоване слов'янське поселення, оскільки для скіфів IV—III ст. до н. е., особливо степових, такі прясла масові⁷.

В археологічній літературі найбільш поширенна типологія прясел за формуєю їх розрізу, коли виріб знаходиться в робочому стані. За цим принципом проведена типологія пряслиць із Зимнівського городища⁸. В. В. Ауліх виділяє три основні типи: циліндричної або циліндрично-опуклобокої форми, біконічної лінзоподібної і чітко біконічної з двома плоскими ввігнутими площинами з боків. Окремо розглядались рідкісні форми — діжкоподібне і прясло із складним профілюванням. В. Є. Радзієвська за матеріалами Більського городища пропонує 17 типів прясел з варіантами⁹.

Слов'янські прясла, порівняно з матеріалами скіфського часу, не

дають великої різноманітності форм. На нашу думку, всі проаналізовані у статті прясла можна звести до п'яти форм (див. рис. 1). Найбільш поширеними у слов'ян були прясла біконічної форми, вони складають 66% від загального числа. В цілому ця форма характерна для кожного з розглянутих поселень. Винятком є Канівське, де переважали пряслиця овальної форми. На Пастирському городищі біконічні і овальні прясла представлені в однаковій кількості.

Пряслиця біконічної форми поділяються на кілька варіантів: з двома зрізаними основами і добре вираженим ребром, із дещо заокругленим бочком і з невеликими площинами основ. В цілому найбільш характерні прясла симетрично біконічної форми. Зрідка зустрічаються несиметричні прясла біконічної форми з однією зрізаною основою (Пастирське городище). Співвідношення їх діаметра до висоти 2:1 або 2:1,5. Зрідка зустрічаються вироби, у яких ці розміри однакові, або висота дещо перевищує діаметр: пряслице з поселення Луг I (висота 25, діаметр 22 мм) та з поселення Луг II (відповідно — 24 та 20 мм).

Овальні прясла становлять 19%. Для них характерне співвідношення діаметра і висоти приблизно 2:1,5. До цього типу віднесено вироби: 1) з чіткою овальною формою та заокругленими основами; 2) із зрізаними основами. Овальна форма в цілому характерна для кам'яних пряслиць, в тому числі виготовлених із сірого пірофіліту.

Циліндричні у розрізі прясла плоскої форми (1%). Висота цих виробів близько 10 мм, діаметр не менше ніж в 1,5 рази перевищує висоту. Таку форму мали прясла, виготовлені із стінок амфор або іншого посуду. Ці вироби дуже легкі — від 5—6 до 10 г. Цілком можливо, що їх використовували разом з іншими пряслицями для збільшення ваги веретена, а також як зручну основу для початку прядіння. Гадаємо, що такі вироби були необхідні як додаткова насадка для прясел біконічної форми з невеликими площинами-основами. В. Є. Радзієвська, яка спеціально розглянула питання реконструкції веретена за скіфськими пряслами, відзначає, що за рядом спостережень деякі прясла використовувались у парі¹⁰.

Сферичні прясла (4%) нечисленні й наближаються до форми кулі. Крім описаних форм, на слов'янських поселеннях зустрічаються прясла, що за своїм виглядом досить специфічні, не можуть бути описані з допомогою простих геометричних фігур. Такі екземпляри знайдені на поселенні Макарів Острів і Тетерівка (рис. 1).

Розглянемо досліджувані пряслиця за їх розмірами, для чого звернемося до гістограм розподілу всього масиву за трьома основними вимірами (рис. 3, 1—4). Діаметр коливається в межах 20—50 мм. Переважають прясла середніх розмірів від 28 до 32 мм (45%), маленькі за діаметром вироби (20—27 мм) — 28%, великі (33—40 мм) — 23%. Поодинокі екземпляри з діаметром 45, 48, 50 мм виявлені на Пастирському городищі і поселенні Лука Райковецька. На інших (Макарів Острів, Канівське поселення) побутували прясла лише середніх і великих розмірів.

За висотою весь масив має досить широкий діапазон, від 5 до 30 мм. Найбільш характерна висота — 20 мм. Виділяється група низьких пряслиць від 5 до 12 мм, з піками 15—20 мм, високих (22—28 мм) і дуже високих (29 мм і більше). Найчисленнішу групу складають прясла середні (58%), найменшу — дуже високі (6%) (рис. 3, 3). Практично усі виділені групи представлені на кожному з досліджених поселень.

Діаметр отвору коливається в межах 4—14 мм. Винятком є одне прясло з поселення Лука Райковецька — 20 мм. Переважна більшість виробів мала отвір діаметром 10 мм (53%). До цієї групи можна, напевне, віднести екземпляри, що мали отвір 8—12 мм, поскільки отвір від постійного тертя мав тенденцію збільшуватись і коливання в 2 мм

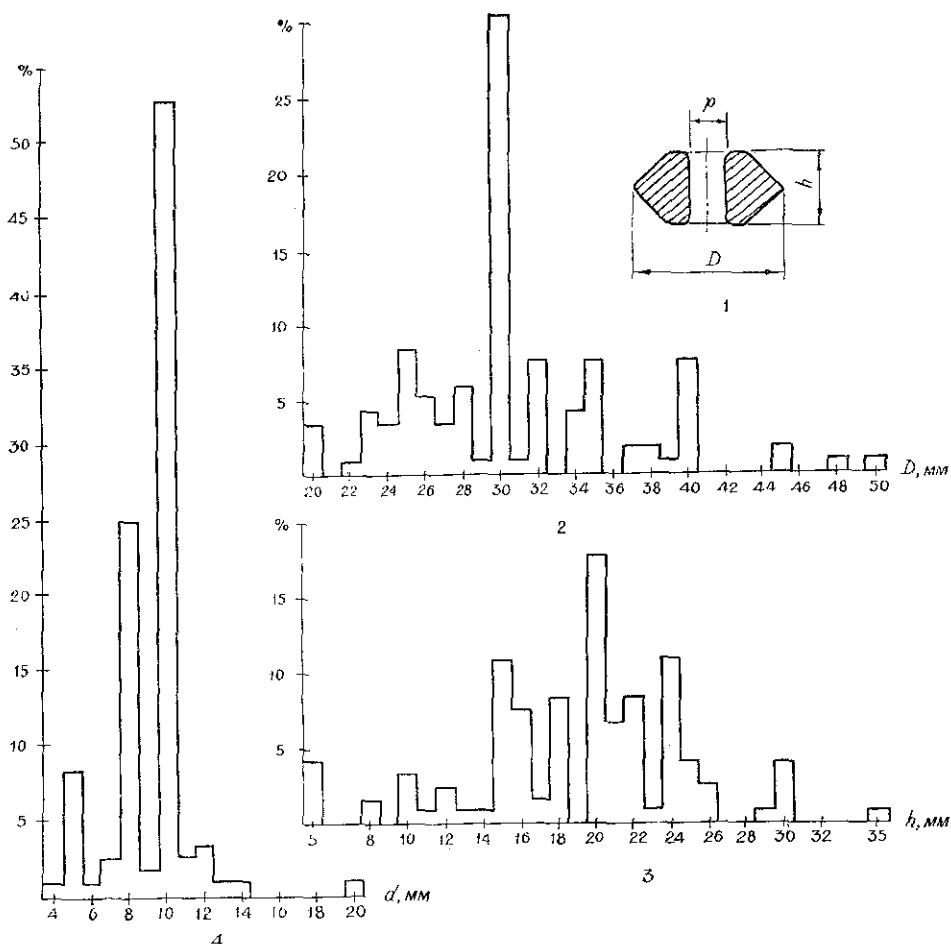

Рис. 3. Гістограми розподілу пряслиць VIII—X ст.:

1 — схема промірів пряслиць (D — діаметр на боках, d — діаметр отвору, h — висота); 2 — гістограма за величиною D ; 3 — гістограма за величиною h ; 4 — гістограма за величиною d .

можна віднести за рахунок спрацьованості (рис. 3, 4). Отже, для слов'янських прясел характерний діаметр отвору в 8—10 мм (82%).

Проте це не єдиний стандартний розмір, є невелика група прясел з меншим отвором, а саме 5—6 мм. Прясла з маленьким отвором зустрічаються на багатьох розглянутих пам'ятках (Пастирське — 4 екз., Тетерівка — 2 екз., Луг I, II — 4 екз., Монастирськ — 1 екз., Канівське — 1 екз.). Можливо, ці прясла не використовувалися як насадки для веретена, оскільки важко уявити стержень веретена діаметром 4—5 мм зручним для приядіння інструментом. Цілком можливо, що прясла з невеликими отворами використовувались як фільтри.

Для приядіння різної товщини і сортів пряжі використовували прясла різної ваги. Легкі були придатні для виготовлення пряжі з короткої вовни і малою кількістю скручень, для виготовлення пряжі-основи вживалися важкі прясла¹¹. Прясла легкого типу вагою 7—15 г, важкого — 20—27 г.¹² Досліджені нами прясла вагою від 6 до 36 г, один екземпляр — 47 г (Макарів Острів). Прясел легкого типу (6—15 г) — 33%, середнього (16—21 г) — 29%, важкого (22—36 г) — 38%. Таким чином, у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. переважали прясла середнього і важкого типу (16—36 г). Найчисленніші прясла вагою 18 г.

Отже, можна стверджувати, що характерні прясла у слов'ян були біконічної форми діаметром 30, висотою 20 мм; діаметр отвору 10 мм, вагою 18 г.

Окремо розглянемо орнаментовані прясла. Чимало їх походить

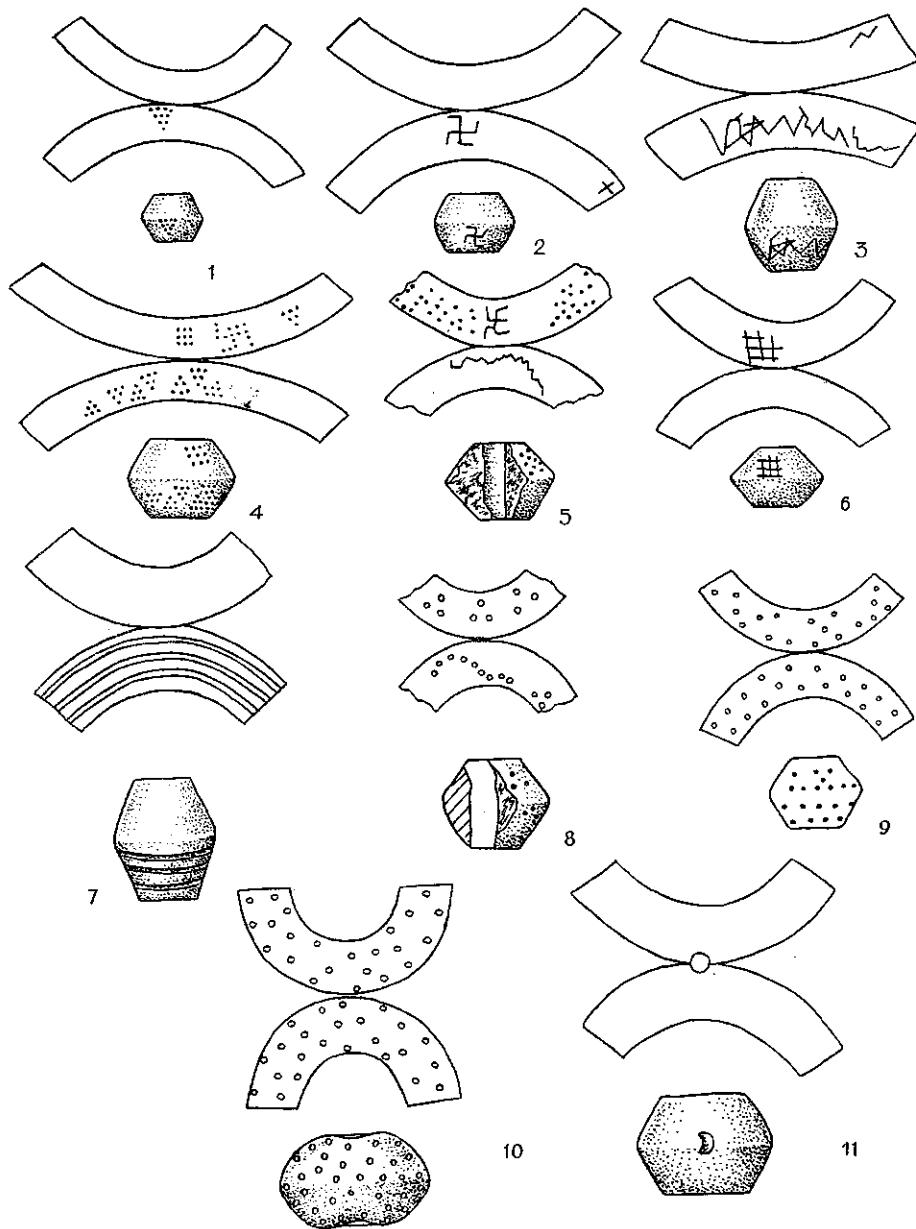

Рис. 4. Орнаментовані прясла:
1—7 з поселення Луг I (за даними Д. Т. Березовця); 8—11 — з поселення Тетерівка.

з поселень Луг I, II і Тетерівка¹³. Орнаментація виконана двома прийомами, наколами або прокресленням візерунків по сирій глині (рис. 4, 1—11). Частина представлених орнаментів пов'язана з солярними знаками (рис. 4, 2, 4, 5). Більшість екземплярів орнаментовано наколами у вигляді трикутників, ромбів і квадратів, скомпонованих в окремі групи. На деяких пряслах рисунок у вигляді прокресленого зигзагу (рис. 4, 3). Одне пряслице з Ходосівки прикрашене врізними лініями, розміщеними по колу, інше — чотирима глибокими борозенками (рис. 2, 12, 13). Проте орнаментованих пряслиць небагато, ймовірно, рисунок наносився в особливих випадках, частина їх, напевне, культового значення.

На території Правобережної України прясла з астральними зна-

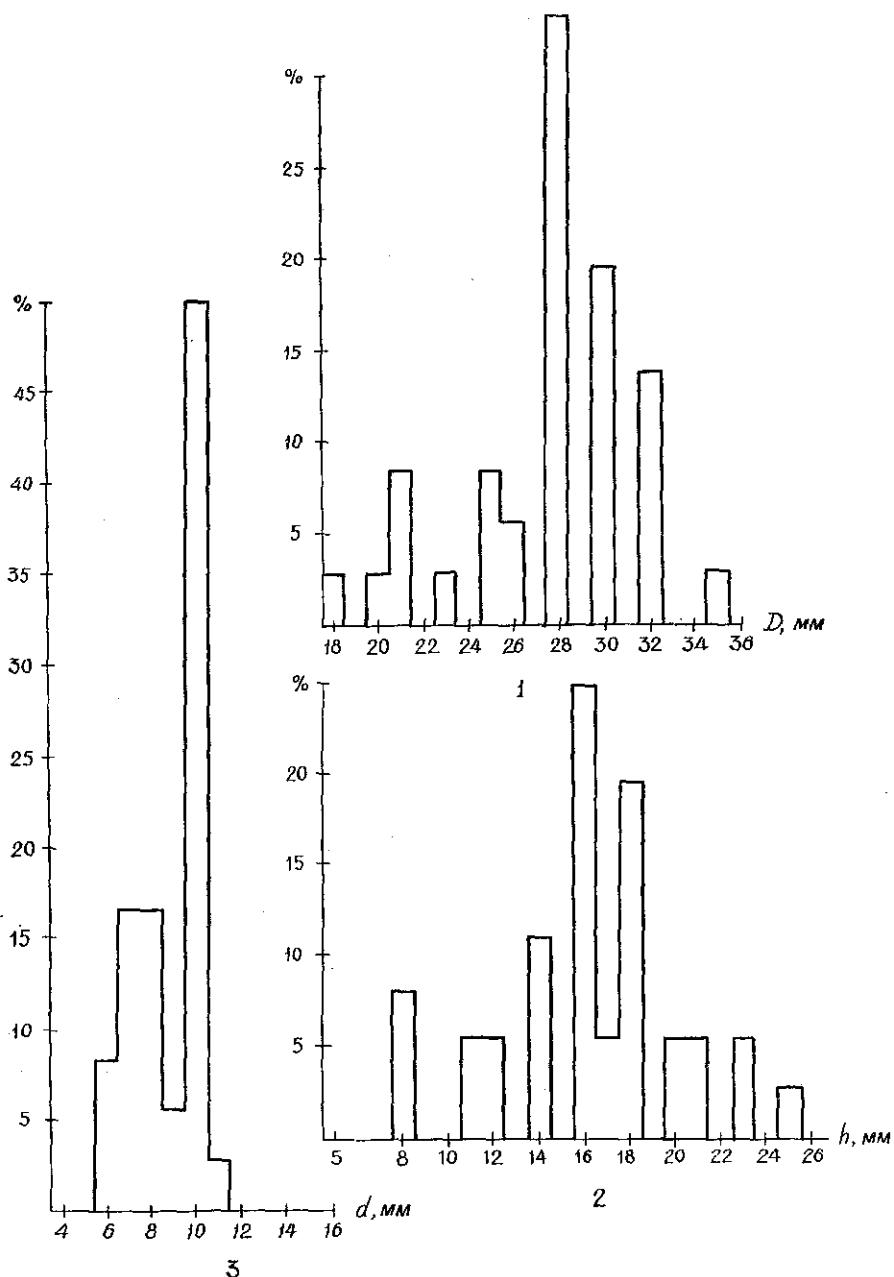

Рис. 5. Гістограми розподілу пряслиць VI—VII ст.:

1 — гістограма за величиною D ; 2 — гістограма за величиною h ; 3 — гістограма за величиною d .

ками поширювались ще в епоху середньої бронзи і скіфський час¹⁴. Рисунок на пряслах у вигляді заглибленої лінії можна пов'язати з традицією орнаментації кружального посуду цим декором.

Зазначимо, що орнаментовані прясла більш характерні для VII—VIII ст., ніж IX—X ст. Винятком є Пастирське городище, де такі вироби відсутні. Можливо, це пояснюється специфікою культури пастирського кола пам'яток, які належать до слов'яно-кочівницьких старожитностей¹⁵.

За стратиграфічними даними поселень простежимо зміни окремих

ознак у часі. Глина протягом всього досліджуваного періоду — традиційний матеріал для виготовлення прясел. Кам'яні прясла побутують на поселеннях, де є шари VIII—IX ст. З цим періодом слід пов'язати появу у слов'ян прясел з сірого і рожевого пірофіліту.

Прясла біконічної форми найбільш поширені не тільки в останній чверті I тис. н. е., але й протягом VI—VII ст., що видно з матеріалів Зимнівського городища і поселення Корчак. За цією ознакою, отже, неможливо визначити дату в межах навіть двох століть. Інші розглянуті форми також не дають підстав для більш-менш вузької дати. Для порівняння прясел VIII—IX ст. з матеріалами VI—VII ст. за трьома описаними вище вимірами побудована гістограма розподілу пряслиць за цими ознаками з Зимнівського городища і поселення Корчак (проміри проведені за публікаціями) (рис. 5, 1—3). Порівняння рисунків виявляє тенденцію збільшення розмірів прясел у VIII—X ст. порівняно з VI—VII ст. Так, якщо для VIII—X ст. масові прясла діаметром 30—40 мм, то для VI—VII ст. — 20—30 мм. Ідентичну картину спостерігаємо і в розподілі виробів за висотою: VIII—X ст. — 20—29 мм, VI—VII ст. — 5—18 мм. Діаметр отвору практично не змінюється з часом.

Цікава закономірність випливає з порівняння ваги прясел цих двох масивів. Якщо для VIII—X ст. основну групу складають екземпляри вагою 16—36 г, тобто важкі пряслиця, то спостереження В. В. Ауліха відносно ваги зимнівських пряслиць дали інші результати: 21 екз. — вагою 6—10 і 20 екз. — 14—15 г; два пряслиця — 20 і два — 36 і 39 г.¹⁶

Таким чином, прясла VIII—X ст. порівняно з попереднім періодом у цілому стали важчими і більшими за розмірами. Це слід пов'язати з деякими змінами, що відбулися у ткацтві протягом близько чотирьох століть. Як зазначалось, вага пряслиць певною мірою пов'язана з якістю ниток. Із збільшенням ваги збільшується сила скручування ниток, отже, цілком можливо, що на кінець I тис. н. е. порівняно з ранньослов'янським часом стало більше виготовлятись пряжі-основи, для якої потрібно довге волокно і сильне скручування. Форма веретена, напевне, не змінювалась протягом VI—X ст., — про це свідчать однакові розміри отворів прясел.

Вивчення слов'янських прясел не лише констатує присутність ткацтва у слов'ян, але дозволяє уточнити деякі технологічні особливості прядіння, розглянути можливості використання пряслиць для розв'язання питань, пов'язаних з хронологією.

В. А. НЕТРАШЕНКО

Славянские пряслица VIII—X вв. с Правобережья Среднего Поднепровья

Резюме

В статье рассматриваются славянские пряслица указанного региона с применением статистического анализа. Приводится типология пряслиц по форме, рассмотрены особенности и характерные признаки этого материала VIII—X вв.

Сравнительная характеристика пряслиц VIII—X вв. с идентичной группой VI—VII вв. позволила проследить изменения, которые произошли в размере и весе изделий на протяжении четырех столетий.

¹ Ауліх В. В. Зимнівське городище. — Київ: Наук. думка, 1972. — С. 80—82.

² Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 195.

³ Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. // Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету. — Чернівці, 1960. — Т. 8. — С. 69.

⁴ Орлов Р. С. Поселення з керамікою волинського типу на Київщині // АДУ в 1969 р. — Київ, 1970. — С. 91—98.

⁵ Брайчевський М. Ю. Про датування шиферних пряслиц // Археологія. — 1950. — Т. 4. — С. 91—98.

- ⁶ Фонди Державного Історичного музею УРСР. Колекція П. Н. Трет'якова, 1938, ф. № 23/280.
- ⁷ Радзієвська В. Є. Техніка прядіння у населення Лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — Вип. 32. — С. 26.
- ⁸ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 77—82.
- ⁹ Радзієвська В. Є. Вказ. праця. — С. 20. — Рис. 1.
- ¹⁰ Там же. — С. 22.
- ¹¹ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 81—82.
- ¹² Kaminska I., Nahlik A. Włokiemie Gdanskie X—XIII w. — Lodz, 1958. — S. 70—71.
- ¹³ Березовець Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // МИА. — 1963. — № 108. — С. 168; Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ Е1—25. — М., 1973. — С. 85.
- ¹⁴ Радзієвська В. Є. Вказ. праця. — С. 25.
- ¹⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. — Київ : Наук. думка, 1980. — С. 126.
- ¹⁶ Ауліх В. В. Вказ. праця. — С. 82.

С. П. ПАЧКОВА, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Поселення київської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва

Останнім часом активно вивчаються пам'ятки київської культури III—V ст. Середнього Подніпров'я. На відміну від Правобережжя, матеріали якого вже досить добре вивчені, лівий берег Дніпра в цьому відношенні досліджений недостатньо. Тому привертає увагу поселення, що знаходиться у східній частині с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл. В урочищі Багринів на дюні висотою 3,5—4 м у заплаві лівого берега Дніпра, яка в північній частині забудована садибами села, а в південній — зруйнована піщаним кар'єром, проведено розкопки під керівництвом С. П. Пачкової у 1980—1982 рр. (рис. 1).

В основному розкопі площею 2 386 м² відкрито 58 поховань зарубинецької культури з трупоспаленнями, а також кілька об'єктів попереднього та наступного періодів. Як правило, це були господарські ями з досить бідним матеріалом. Деякі з них містили кераміку доби пізнього енеоліту, бронзи та раннього заліза. Аналогічні знахідки траплялися і в слабонасиченому культурному шарі поселення. Отже, культурно-хронологічній ідентифікації піддаються далеко не всі об'єкти.

Розглянемо комплекси київської культури, що хронологічно пізніші від зарубинецьких поховань. В с. Вишеньки досліджено два заглиблених житла та 18 господарських ям з матеріалами київської культури.

Оскільки поселення розташоване на дюні, то на різних його ділянках потужність наносного шару також неоднакова (до 0,6 м), різниться і глибина залягання культурного шару та материку. В культурному шарі (як правило, поблизу об'єктів київської культури) трапились характерні фрагменти ліпної кераміки, кілька уламків ротаційних жорен та два сплощено-біконічних пряслиця: фрагментоване підлощене та ціле шорстке (рис. 2, 14, 15).

Ями відкриті переважно на північній та східній ділянках основного розкопу кількома скupченнями. Житла знаходились у північно-західній частині.

Яма 7 — в плані неправильної, звуженої у східній частині форми. Виявлена на глибині 0,6 м *; розміри: 1,4×1,35 м. Стінки біля рівного dna дещо звужені; глибина — 1,1 м. У заповненні: фрагменти кераміки київської культури (вінце, 3 денця, 3 стінки) (рис. 2, 1—3) та уламок сіролощеної гончарної посудини черняхівської культури.

Яма 15 в плані округла (1,45×1,5 м); стінки вертикальні; дно на глибині 1,0 м рівне. У заповненні: кераміка київської культури (2 вінця, 2 денця, 6 стінок) (рис. 2, 4—5).

Яма 20 — простежено у передматериковому жовто-буromу шарі на глибині 1,0 м. В плані округла (0,8×0,9 м); стінки вертикальні, дно рівне, глибина 1,3 м. У заповненні: 3 вінця та 6 стінок від ліпних посудин київської культури (рис. 2, 6).

Яма 21 — відкрита нижче гумусного шару на глибині 0,6—0,65 м. Її верхня частина в плані неправильної форми; розміри: 1,2×1,0 м на рівні зачистки. У цих межах простежено нижчу округлу (діаметр 0,55 м) яму. Глибина основної частини 0,75 м, а округлої — 1,1 м. Стінки до dna дещо звужуються. Своєю південною частиною вона пере-

* Глибини вказано від рівня сучасної поверхні, крім випадків, про які застежено окремо.

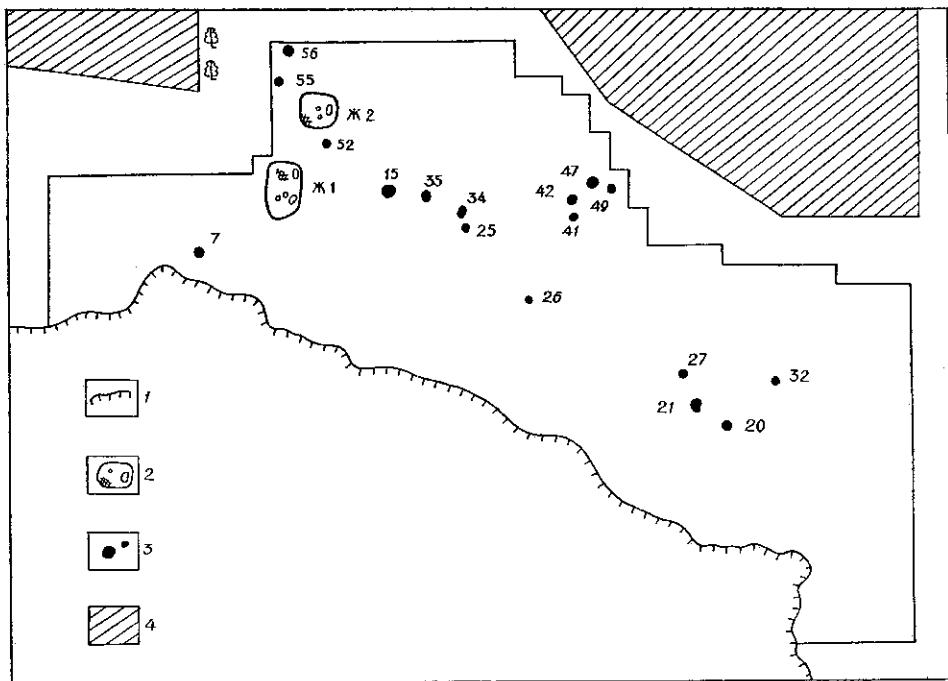

Рис. 1. Розташування об'єктів у основному розкопі.

1 — обрив; 2 — житла; 3 — господарські ями; 4 — садиби с. Вишеньки.

криває більш ранню — яму 23. В заповненні: 5 вінець, 3 стінки від посудин київської культури (рис. 2, 7—11).

Яма 25 — на глибині 0,45 м у передматериковому шарі. В плані майже кругла, дещо звужена в західній частині ($1,05 \times 0,95$ м). Стінки дещо звужуються до рівного dna на глибині 0,75 м. В заповненні: кераміка київської культури (2 вінця, 4 денця, та 8 стінок) (рис. 2, 12, 13).

Яма 26 — на глибині 0,7 м. В плані кругла — діаметр 0,3 м. Дно повільно переходить у стінки. Глибина 0,9 м (0,25 м від рівня материка). Знайдено: 2 стінки.

Яма 27 — на глибині 0,7 м. У плані неправильної форми ($1,05 \times 1,0$ м), вертикальні стінки, що повільно переходят у дно на глибині 0,85 м. У заповненні: 4 фрагменти денець та 10 стінок.

Яма 30 — на глибині 0,45 м. У плані округла (діаметр 0,8), глибина 0,95 м. Вертикальні стінки повільно переходят у дно. В заповненні: 1 вінце та 2 стінки.

Яма 32 — округла в плані (діаметр 0,8 м); глибина 2,4 м (1,0 м від рівня материка). Знайдено: 2 вінця, 4 стінки (рис. 2, 16, 17).

Яма 34 — на глибині 0,65 м. У плані овальна ($1,05 \times 0,85$ м). Стінки вертикальні, дно рівне на глибині 1,0 м (0,5 м від рівня материка). У заповненні: 1 денце та 6 стінок.

Яма 35 — на глибині 0,5 м. У плані неправильної округлої форми ($0,95 \times 1,0$ м). Вертикальні стінки повільно переходят у рівне дно на глибині 0,9 м. Південною частиною вона частково перекриває поховання 43 зарубинецької культури. В заповненні: 1 вінце та 9 стінок.

Яма 41 — у плані круглої форми (діаметр 0,8 м). Стінки майже вертикальні, дно рівне на глибині 1,35 м. Знайдено 3 уламки денець та 6 стінок.

Яма 42 — на глибині 0,8 м. У плані неправильної округлої форми ($1,2 \times 1,15$). Стінки вертикальні, дно рівне на глибині 1,4 м. В порівнянно світлому заповненні ями: фрагменти ліпних горщиків київської культури (4 вінця, 3 денця та 14 стінок) (рис. 2, 19, 20).

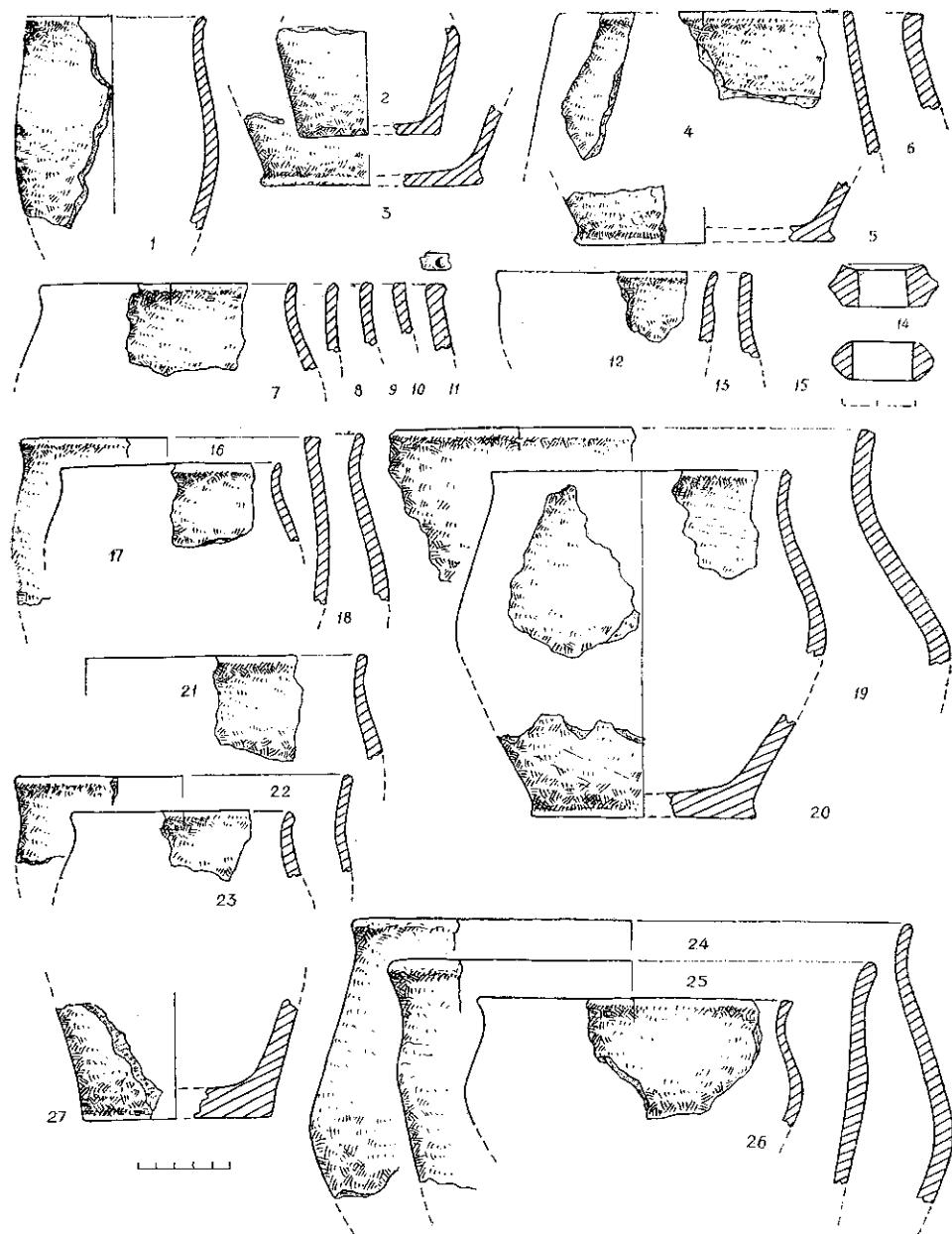

Рис. 2. Кераміка з господарських ям:

1—3 — яма 7; 4, 5 — яма 15; 6 — яма 20; 7—11 — яма 21; 12, 13 — яма 25; 16, 17 — яма 32; 18 — яма 35; 19, 20 — яма 42; 21 — яма 56; 22, 23 — яма 52; 24—26 — яма 47; 27 — яма 49; 14, 15 — пряслиця з культурного шару.

Я ма 47 — на глибині 0,62 м. У плані майже округла (діаметр 1,75—1,9). Напівсферична — стінки повільно переходят у дно; глина — 1,78 м. У заповненні: кістки тварин та численні фрагменти великих горщиців київської культури (11 вінець, 3 денця та 23 стінки) (рис. 2, 24—26).

Я ма 49 — на глибині 0,6 м. У плані овальна ($1,3 \times 1,2$ м). Напівсферична, глина — 1,15 м. В темно-сірому заповненні кілька кісток тварин, вуглики та фрагменти кераміки київської культури (1 вінець, 4 денця та 25 стінок) (рис. 2, 27).

Я ма 52 — на глибині 0,5 м. Кругла у плані (діаметр 1,05 м), стінки злегка звужуються до рівного дна. Глина — 1,06 м. У світло-

сірому заповненні: кілька кісток тварин та фрагменти кераміки київської культури (3 вінець, 1 денець та 27 стінок) (рис. 2, 22, 23).

Яма 55 — на глибині 0,4 м. У плані майже округла (діаметр 0,95—1,0 м). Стінки звужуються до центру, рівне дно на глибині 1,15 м. У заповненні: кілька уламків кісток тварин та фрагменти кераміки київської культури (2 денця та 11 стінок).

Яма 56 — на глибині 0,4 м. У плані овальна ($1,2 \times 1,0$ м). Південна частина заглиблена більше, ніж північна (відповідно 1,2 та 1,0 м). Стінки злегка скослені до центру, дно в південній частині рівне, при переході до північної простежено сходинку. Знайдено кілька уламків кераміки київської культури (2 вінець та 43 стінки) (рис. 2, 21).

Житло 1 — зафіковано на глибині 0,65—0,7 м. У плані підпрямокутної форми з заокругленими кутами ($6,45 \times 3,85$ м), витягнуте по лінії північ—південь. Підлога заглиблена на 1,1—1,15 м, більш-менш рівна. Біля східної стінки вузька видовжена яма ($0,8 \times 0,4$ м) глибиною 0,45 м від рівня підлоги. Аналогічна їй знаходиться у північно-східному кутку житла (глибина 0,4 м від рівня підлоги). Можливо, це ями від здвоєних стовпів. В центральній частині житла відкриті дві неглибокі ями від стовпів, розташовані поруч (діаметр 0,2 м, глибина 0,2 м від рівня підлоги). У центрі північної частини житла — місце вогнища у вигляді скупчення золи та перепаленого піску, розмірами $0,65 \times 0,5$ м (рис. 3).

Заповнення житла 1: гумусований темно-сірий пісок з вкрапленнями вугілля; фрагменти кераміки київського типу (13 вінець, 2 денця та 59 стінок) (рис. 4); кістки тварин та уламок нижнього каменя жорна з сірого вулканічного туфу з заглибленням від осі у центрі.

Житло 2 — на глибині 0,4 м. У плані підквадратної форми з заокругленими кутами ($4 \times 3,5$ м). Орієнтовано стінами за сторонами світу (рис. 5, 1). Підлога заглиблена у західній частині на 1,1 м, а у східній — на 0,9 м. У східній частині простежено овальну у плані яму ($1,2 \times 0,8$) глибиною 0,2 м від рівня підлоги. У середній — виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,25—0,3 м та глибиною 0,1—0,2 м від рівня підлоги, які віддалені одна від одної на 0,9 м. У південно-західному кутку розчищено велике скупчення вугілля, золи та перепаленої глини розмірами $1,6 \times 0,8$ м — можливе місце вогнища. Підлога в цьому місці дуже щільна та обпалена, навколо зібрана велика кількість кераміки.

Заповнення житла 2: крім матеріалів київської культури, знайдено 2 зарубинецьких пряслиця та мініатюрний кухлик (в овальній ямі та в західній частині), які, можливо, потрапили сюди із зруйнованих поховань зарубинецької культури. Не виключено, проте, що яма у східній частині житла відноситься до більш раннього (зарубинецького) часу і перекрита житлом 2.

В жовто-сірому з вкрапленнями вугілля заповнені житла знайдено невеликий залізний ніж (довжиною 10,3 см)* з прямою спинкою та держаком, віддаленим від леза чіткими уступами (рис. 5, 2); підложене сплющено-біконічне пряслице з великим отвором (рис. 5), а також численні уламки кераміки київської культури (18 вінець, 11 денець та 166 стінок) (рис. 5, 3—13).

Топографія цієї пам'ятки досить типова для поселень київської культури — на дюонах у заплаві розташовано кілька пам'яток Середнього Подніпров'я та Подесення (Сушки 2, нові Безрадичі та ін.).¹ Як правило, київські селища невеликі та складаються лише з кількох жител. Мабуть, саме таким і було поселення біля с. Вишеньки. Існує думка, що наявність таких поселень свідчить про осередки уособленої

* Результати металографічного аналізу, який був проведений В. Д. Гопаком, свідчать про те, що ці виготовлено з грубого кричного заліза. Структура основного поля — ферит, укоса леза — ферит та перліт. Є сліди слабкого навуглекловання, вміст вуглецю 0,1%. Слідів термообробки немає. Мікротвердість у межах 135—181 кг/мм².

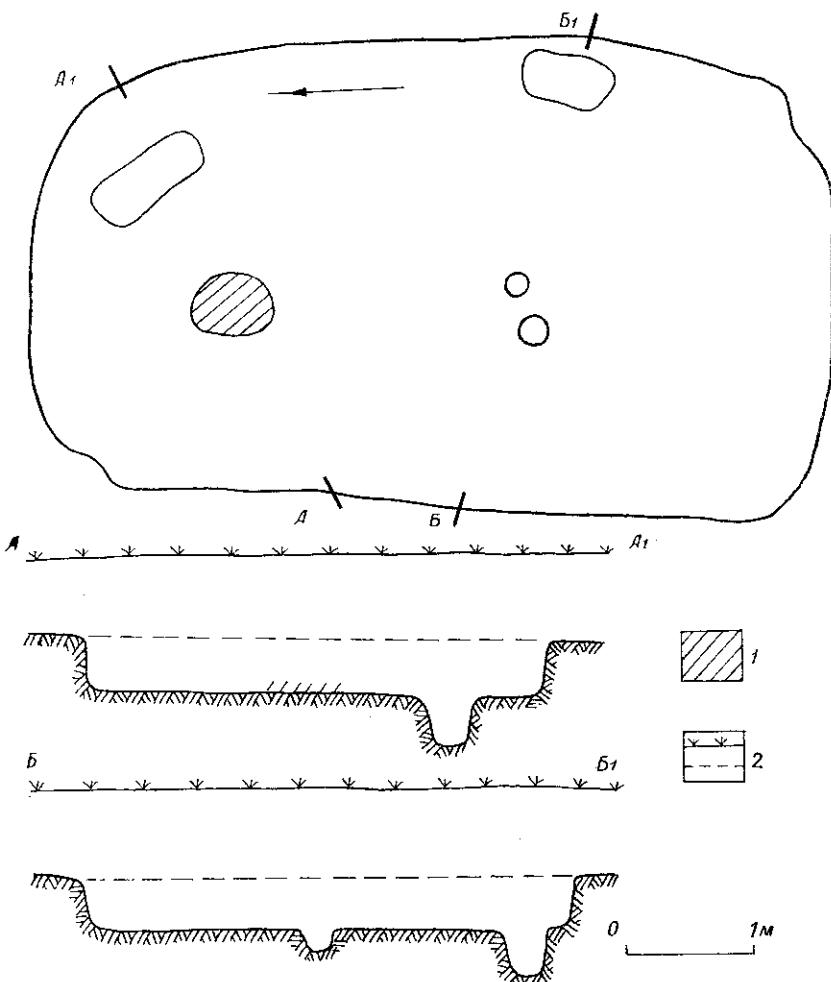

Рис. 3. План та розрізи житла 1.
1 — вогнище; 2 — орній шар та рівень заповнення житла.

властості у межах первісної сусідської общини. На це вказують різні ділянки, відведені під житла та господарські ями².

Форма заглиблених у землю жител київської культури майже завжди близька до квадратної при площі 11—17 м² (житло 2). Розташування вогнища у кутку, як у цій споруді, зустрічається переважно на Середньому Подніпров'ї³. Незвичайна для київської культури видовжена форма житла 1. Це можна пояснити тим, що у його південній частині знаходився вхід або тамбур. На це, певно, вказують і розташовані тут ями від стовпів, а також місце вогнища у північній частині будівлі.

Важко сказати щось більш конкретне про конструкцію цих жител на підставі розкритих залишків, крім того, що покрівлю, мабуть, було додатково укріплено (в обох випадках) з допомогою стовпів.

Для пам'яток київської культури типова значна кількість господарських ям. За розмірами та формою ями у с. Вишеньки також звичайні, до того ж зазначимо, що в Подесенні частіше трапляються ями, що розширяються до дна, а у Подніпров'ї — з вертикальними стінками.

Найчисленніша категорія знахідок київської культури з с. Вишеньки — кераміка, колекція якої нараховує близько 550 фрагментів.

Весь посуд виготовлено вручну. Проте при формуванні деяких екземплярів використовувався обертовий столик⁴, судячи з концентричних слідів непластичної підсипки на денцях посудин. Можливо, вико-

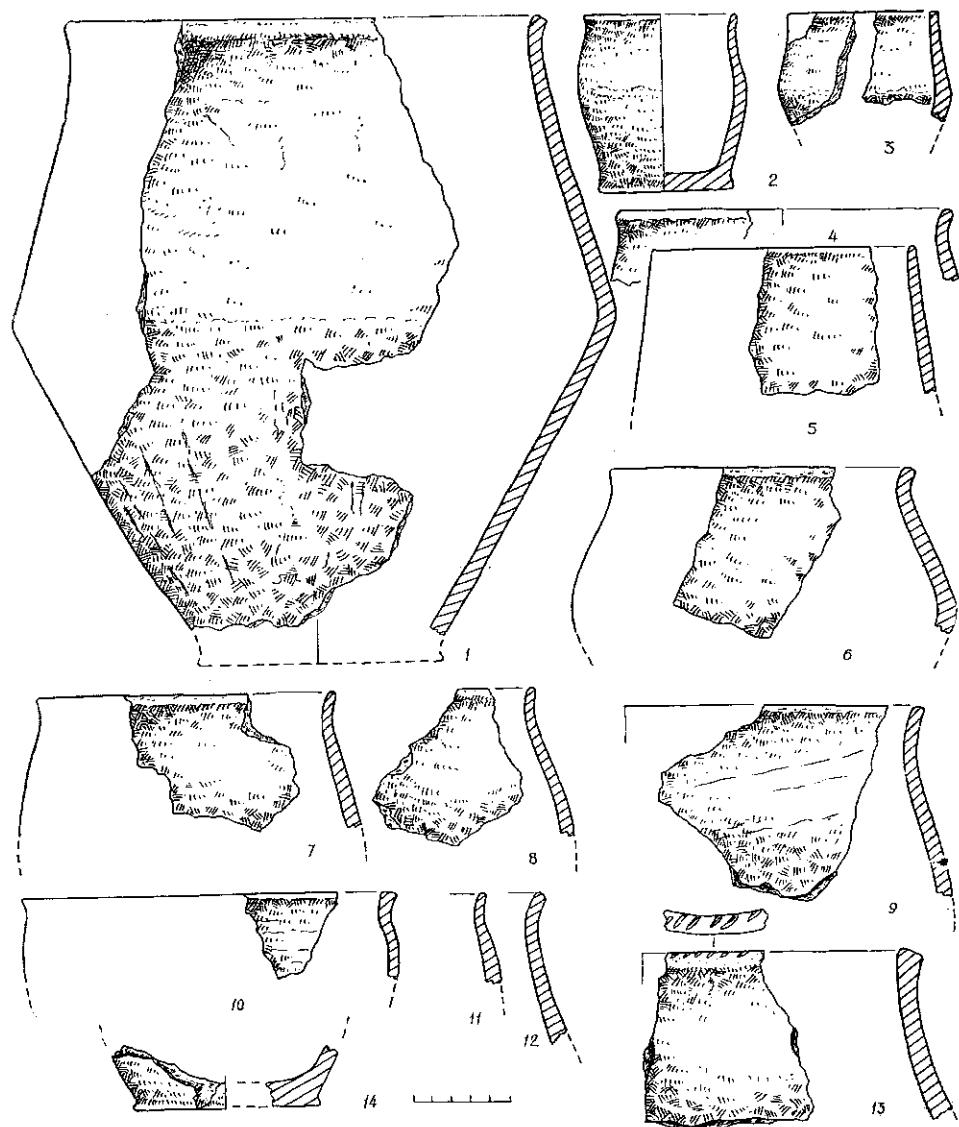

Рис. 4. Кераміка з житла 1 (14).

ристовувався й донно-ємкісний начин, про що іноді свідчать злами нижніх частин горщиків. Стінки посудин виліплювались з глиняних стрічок шириною 5—6 см. Як штучна домішка до керамічної маси додавався шамот, окрім великих шматки якого досягають 1 см у попереchenнику. Товчений граніт (жорства) примішувався значно рідше. Поверхня кераміки звичайно горбкувата через виступаючі зерна шамоту або жорстви; дуже часто видно сліди від загладжування пальцями. Колір поверхні, як правило, коричнювато-сірий *.

Більшість денець мають по периметру закраїну. Шийки посудин звичайно невисокі, відігнуті назовні, лише в чотирьох-п'яти випадках — зовсім не виражені. Край вінець зрізаний горизонтально або з нахилом назовні, рідше — заокруглений; в чотирьох випадках потовщений,

* Стінки на денцях деяких посудин мали відбитки проса (33 зернівки), пшениці-двозернянки (2), ячменю плівчастого (1) та голозерного (1), а також один відбиток кісточки кизилу (визначення проведено кандидатом біологічних наук Г. А. Пашкевичем).

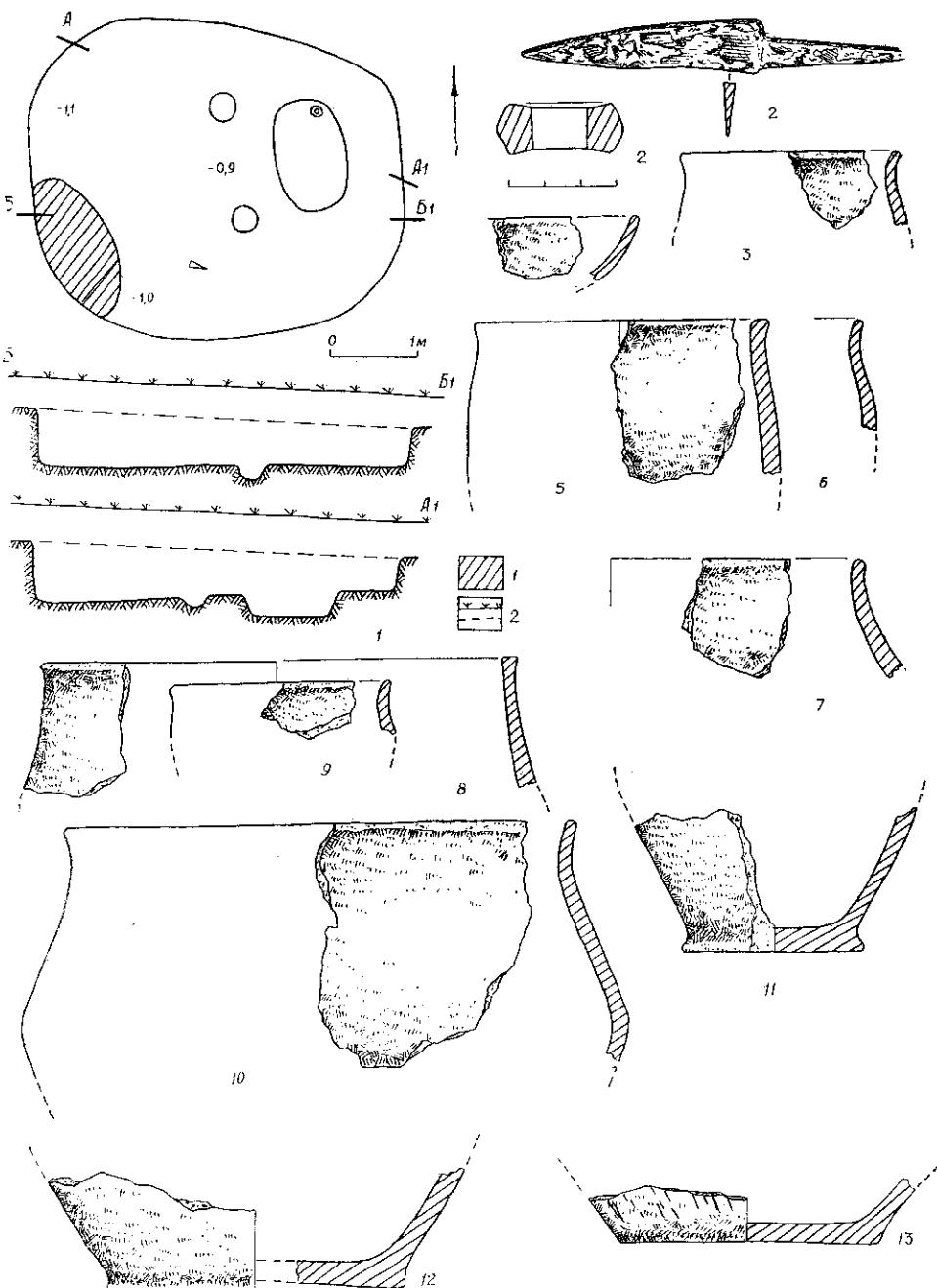

Рис. 5. Комплекс житла 2:
1 — план та розрізи житла; 2 — залізо; 3—13 — кераміка.

причому на одному уламку нанесено косі насічки, на іншому — неглибокі ямки.

Практично вся кераміка київської культури репрезентована уламками горщиків, лише з житла 2 походить фрагмент груболіпної мисочки напівсферичної форми, а з культурного шару — уламок сково-рідки з потовщеним краєм.

Поскільки керамічні форми збереглися майже всі фрагментарно, уявити розподіл горщиків за формами можна лише у загальному вигляді. Зазначимо, що кераміка київської культури з жител, госпо-

дарських ям та культурного шару дуже однорідна, що дозволяє приступити існування даного поселення протягом порівняно короткого періоду. Приблизний асортимент форм горшкоподібних посудин київської культури з с. Вишеньки можна визначити по одній цілій та 21 фрагментованим посудинам, що в тій чи іншій мірі зберегли верхні частини. Тут можна застосувати типологію, що раніше використовувалася для пам'яток київської культури Подесення⁵.

До горщиків першого виду, що мають широку горловину і максимальне розширення тулуба у верхній частині, можна віднести чотири екземпляри. До другого виду, який характеризується округлобокими формами з максимальним розширенням тулуба посередині та звужею горловиною — три горщика. До третього виду, що представлений формами з широкою горловиною та стінками, які повільно переходять до денець посудини (тюльпановидними) — 5 екземплярів. І, нарешті, найбільш масовими є посудини четвертого виду (біконічні). Останні представлені двома варіантами: а) з плавними обрисами ребристих переходів та порівняно добре вираженими шийками; б) з чіткими ребрами та слабо вираженими шийками; ребра розміщено звичайно на середині посудини або дещо вище.

Горщики, що вивчались, різні за розмірами: від мініатюрних (діаметр шийки 8 см при висоті 9,4 см) до великих корчаг (діаметр шийки до 38 см). Найчисленніші (за розмірами верхніх частин) посудини з діаметром шийки 12—24 см, що складає близько 65%.

Поскільки на поселенні поблизу с. Вишеньки відсутні датуючі речі, необхідно скористатися керамікою шляхом підбору аналогій. Асортимент керамічних форм з даної пам'ятки слід порівняти з добре датованими комплексами київської культури Правобережжя Середнього Подніпров'я — Казаровичами, Обуховим II, III, VII, Глевахою та ін.⁶ Не зайве залучити й матеріали поселень Подесення III—V ст.⁷, що в якісь мірі близькі до середньодніпровських.

Порівняльний аналіз керамічних форм та деталей посудин (профілювання шийок, ребристих переходів та ін.) дозволяє зробити висновок, що кераміку з с. Вишеньки можна віднести до пізньої фази розвитку київської культури. Дійсно, широке поширення різноманітних варіантів біконічних форм, у тому числі досить приземкуватих горщиків та з невиділеною шийкою при незначній кількості посудин з широкою горловиною та максимальним розширенням тулуба у верхній частині, вказує на аналогії з поселень Обухів II, Роїще та Киселівка 2, що відносяться до часу не раніше IV ст. н. е.⁸ Про це свідчить також традиція зрізати края вінець — на більш ранніх пам'ятках края вінець звичайно заокруглені.

На пам'ятках київського типу даного періоду, як правило, хоча б у незначній кількості, присутня кераміка черняхівської культури⁹. Фрагмент такої гончарної посудини знайдено і на даному поселенні в ямі 7. Крім того, на пам'ятках київського типу Чернігівського Подесення (кінець IV—початок V ст.) зафіксовано наявність ротаційних жорен, виготовлених з туфу, які ввозилися з черняхівського ареалу. Знайдіки уламків таких жорен поблизу с. Вишеньки свідчать про те, що вони проникали також і на пам'ятки київського типу Середнього Подніпров'я.

Нагадаємо, що з цим поселенням зв'язано кілька речей з колекції Ф. П. Яновського. Зокрема, саме до київського шару належать кілька підв'язних арбалетних фібул¹⁰, оскільки пам'яток черняхівської культури поблизу не розкрито.

Таким чином, матеріали з двох жител та ряду господарських ям, а також деякі знахідки з культурного шару пам'ятки біля с. Вишеньки можна впевнено віднести до київської культури, яка існувала в III—V ст. на північному заході території УРСР та в суміжних областях РРФСР та БРСР. Це поселення належить до пізньої фази розвитку київської культури і може бути датоване близько IV ст.

**Поселение киевской культуры у с. Вишенки
около Киева**

Резюме

Публикация посвящена материалам киевской культуры (III—V вв.), обнаруженным при раскопках многослойного памятника у с. Вишенки Бориспольского р-на Киевской обл. К рассматриваемому периоду относятся два полуземляночных жилища и 18 хозяйственных ям. Основная масса находок представлена лепной керамикой, характерные формы которой позволяют отнести данное поселение к памятникам киевского типа Среднего Поднепровья и Подесенья и датировать IV в.

¹ Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круг В. А. Археологомагнитная разведка в Киевской области // АИУ. 1967. — Вып. 1. — С. 209—215.

² Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 53—54.

³ Кравченко Н. М., Горюховский Е. Д. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. // СА. — № 2. — С. 63—64.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М.: Наука, 1978. — С. 27.

⁵ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 36—37.

⁶ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 11—21; Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 83—86.

⁷ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — С. 6—14.

⁸ Терпиловский Р. В. Население Нижнего и Среднего Подесенья III—V вв. — С. 14—15.

⁹ Терпиловский Р. В. Памятники киевского типа Подесенья и черняховская культура // АИУ. 1976—1977 (Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР). — Ужгород, 1978. — С. 88—89.

¹⁰ Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА. — 1959. — № 70. — С. 53—55.

О. М. КУХАРСЬКА, А. М. ОБЛОМСЬКИЙ

**Матеріали перших століть нашої ери
на поселенні Мена-5
у Середньому Подесенні**

Поселення Мена-5 знаходиться в 1 км на північний захід м. Мена Чернігівської обл. на правому березі р. Мени (правий приток р. Десни). Навпроти поселення через річку знаходитьсь урочище «Золота комора». Приблизно посередині пам'ятку перетинає невеликий яр із струмком, що впадає в Мену. Відносно поширення підйомного матеріалу розміри селища — 320×40—70 м, воно витягнуте вздовж річки. Висота площадки поселення над рівнем пойми — 4 м (рис. 1). В теперішній час його площа зорюється.

У 1981—1983 рр. Менським загоном Новгород-Сіверської експедиції ІА АН СРСР під керівництвом А. М. Обломського на пам'ятці провадилися розкопки. Всього розкрито 250 м². Поселення виявилось багатошаровим. У культурному шарі та заповненні виявлені матеріали доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу, волинцевські та періоду Київської Русі.

В даній публікації розглянуто матеріали римського часу.

Товщина культурного шару поселення 28—44 см, а біля урвища досягає 84 см (за рахунок зсуvin до берега). На більшості розкопаної площи культурний шар повністю розораний. Материк являє собою червону, місцями — жовту глину, на якій виразно читаються всі перекопи.

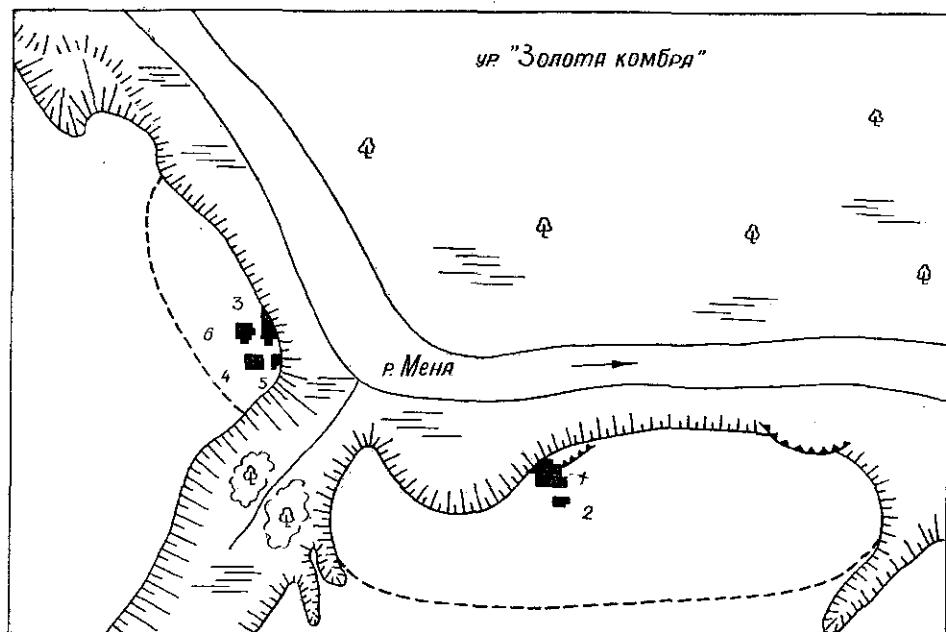

Рис. 1. План поселення Мена-5.
I — розкопи, II — межі культурного шару.

Культурний шар поселення дуже слабо насичений знахідками. Основний матеріал походить із заглиблених споруд. До римського часу відносяться залишки двох жител та 11 господарських ям.

Житло 2 виявлено на лівому березі струмка. Контури його простежені на рівні материка на глибині 0,32—0,45 м від сучасної поверхні, долівка — 1,10—1,20 м *. Котлован житла являв собою неправильний п'ятикутник із прямовисними стінками розмірами: 3,1×3,2×2,1×3,2×3,2 м. В північному куті знаходилась піч (0,80—0,40 м, глибина залягання череня — 0,98 м), стінки та черінь якої вирізані з материкової глини, а склепіння, як видно, виліплоно окремо. Слід зазначити, що уламки склепіння, яке розташоване вище підлоги, являли собою тоненькі, товщиною 2—4 см, плоскі фрагменти печини неправильної форми, тобто конструкція склепіння була іншою, ніж у печей роменського періоду, відомих на Подесенні, в яких воно просто виліпловалось з глини. Стінки печі і опалювальна камера добре збереженості.

На рівні підлоги простежено шість ямок від стовпів (рис. 2, 1). Дві з них виявлено біля північно-східної стінки котлована, чотири — посередині. Ямки були круглими, або овальними. Вздовж південно-західної стінки на підлозі трапилось довге канавоподібне заглиблення (0,84×0,58 м), яке трохи заходило «підбоем» у стіну. Найбільша глибина «канавки» — 1,18 м. До північно-західної стінки котловану безпосередньо прилягала яма, обриси якої (так як і ямок від стовпів та «канавки») простежені лише на долівці після зняття заповнення житла (яма 3). Біля південно-східної та південно-західної стінок котлована із материка були вирізані дві сходинки. Перша заглиблена до 0,84, друга — 0,59 м. Найбільша ширина першої — 0,86, другої — 0,24 м.

Точних даних про конструкцію стін житлами не маємо. Можна лише стверджувати, що стіни будівлі не могли проходити по долівці котлована, тобто вона або мала наземну частину, або стіни були розташовані по верхньому периметру заглибленої частини. Найбільш

* Всі глибини на розкопках замірялись від реперів, встановлених на рівні сучасної поверхні біля одного з кутів розкопу.

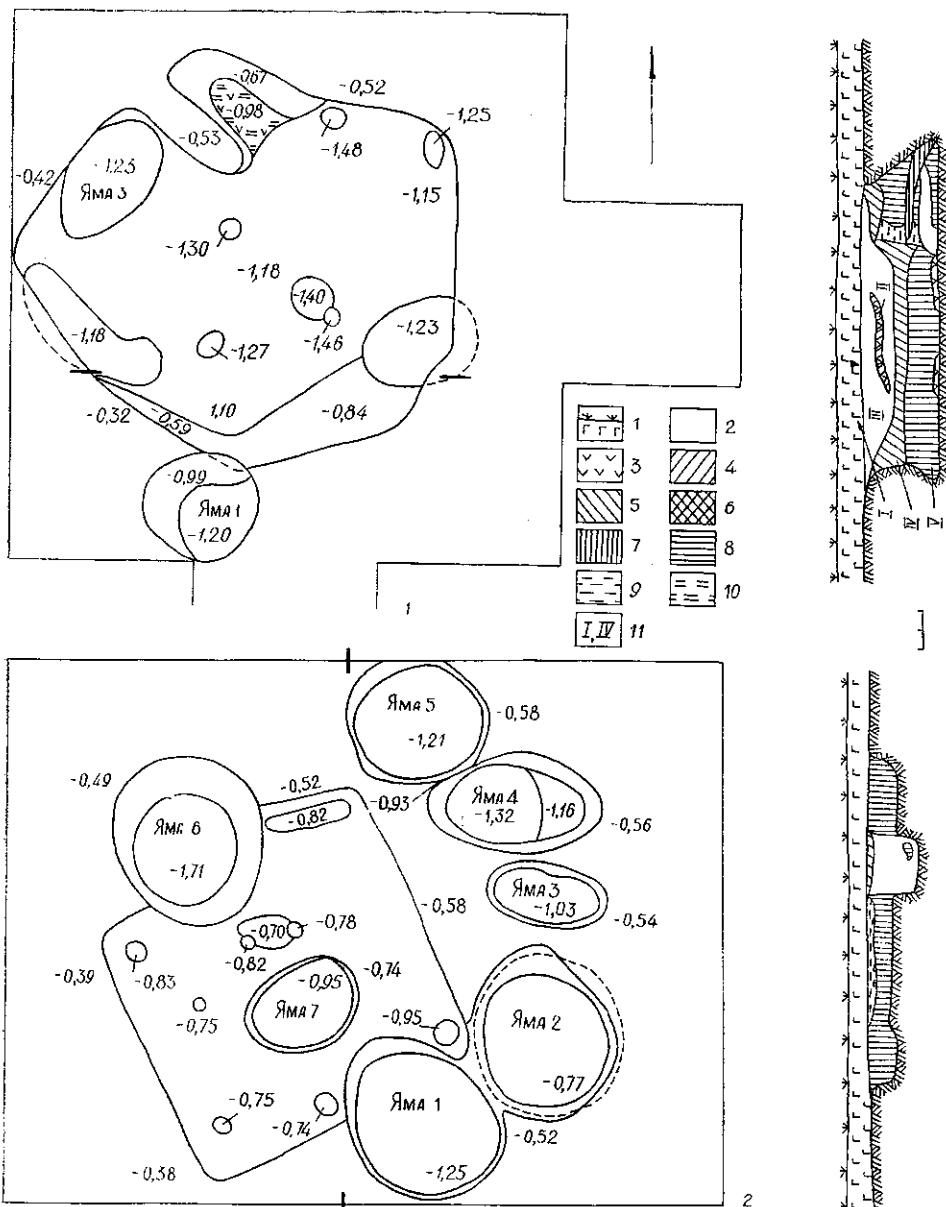

Рис. 2.1. План розкопу 6 та розріз житла 2 (по А—Б). 2. План розкопу 4 (1983 р.) та розріз житла 3 (по Ж—З).

I — шар ріллі; II — чорний гумус; III — вугілля; IV — сірий слабогумусований суглинок; V — темно-сірий гумусований суглинок; VI — сіра вугільна супіс; VII — світлий суглинок; VIII — світла супіс; IX — глина; X — необпалена глина; XI — номери стратиграфічних горизонтів.

яскравий доказ цього розташування печі: вона врізана таким чином, що дерев'яні стіни між піччю та стінками котлована не могли бути впущені (рис. 2, 1). Проте на материкову за межами котлована стовпових ям не виявлено. В заповненні та на долівці житла теж не трапилося жодних завалів глини (перепаленої чи ні), які можна було б пов'язати з обмазкою стін будівлі.

У заповненні котлована чітко простежувались 5 шарів (стратиграфічних горизонтів) (рис. 2, 1). У перших двох виявлено уламки ліпного посуду роменсько-волинцевського кола та середньовічних амфор, у третьому — невелика кількість уламків невизначеного груболіпного посуду. З четвертого походили: залізна фібула (рис. 3, 3), серп (рис. 3, 6), уламок ножа (рис. 3, 4), уламки посуду з защипами по

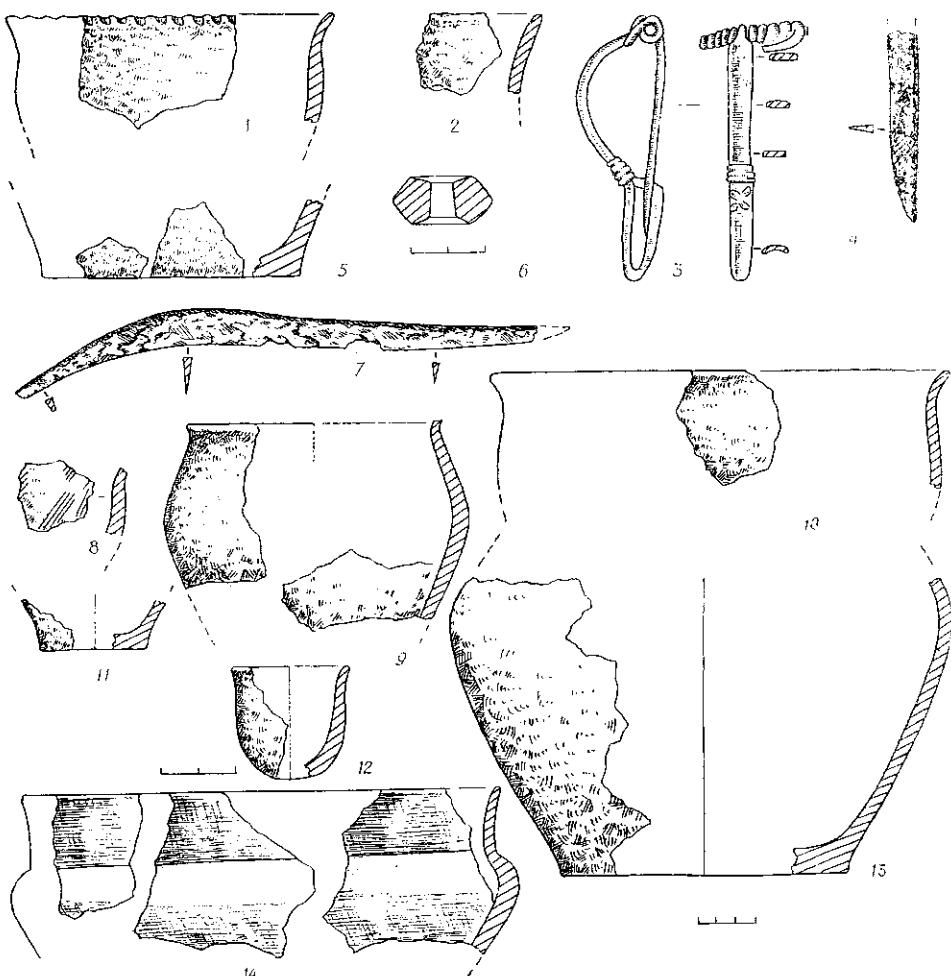

Рис. 3. Матеріали з житла 2.

1—6 — IV стратиграфічний горизонт заповнення; 7—14 — V стратиграфічний горизонт; 1, 2, 5, 8, 10, 12, 13 — фрагменти нелощеніх гладкостінних глиняних посудин; 11, 14 — фрагменти лощених гладкостінних посудин; 9 — фрагмент нелощеної посудини з розчосами; 3 — зализна фібула; 4 — уламок залишного ножа; 6 — залишний серп; 7 — глиняне пряслице.

вінцях (рис. 3, 1), кілька уламків вінець (рис. 3, 2) та ліпного посуду, покритого розчосами, а також лощених (таблиця).

П'ятий стратиграфічний горизонт доходив до дна котлована, де виявлено плями золи товщиною 1—2 см. До цього горизонту віднесені також знахідки з долівки житла, з опалювальної камери печі та заповнення ями. До цього ж шару належать фрагменти чотирьох посудин: біконічного та округлобокого груболіпних горщиків (рис. 3, 8, 10), нижньої частини червонолощеного та верхньої — жовто-сірої лощеної миски (рис. 3, 11, 14). Крім того, знайдено уламок мініатюрної посудинки (рис. 3, 12) і кілька черепків з розчосами, а також біконічне прясло (рис. 3, 7). У всіх шарах заповнення житла зустрічались окремі вуглики, фрагменти печини, кістки тварин.

Вивчення матеріалів із заповнення житла 2 показує, що процес його формування був складним і тривалим. Проте, незважаючи на походження матеріалів VIII—IX ст. з верхніх горизонтів заповнення, період функціонування житла відноситься до римського часу. Нижні шари — IV-й і V-й — дають характерні для деяких постзарубинецьких пам'яток римської епохи сполучення груболіпного гладкого, лощеного і штрихованого посуду. В той же час пізні матеріали в них зовсім відсутні.

Процентне співвідношення кераміки з різними способами обробки поверхні на поселенні Мена-5

Об'єкт, стратиграфічний горизонт (стг)	Гладкостінна ліпна кераміка		Кераміка з розчосами		Лощена кераміка	
	кількість черепків	процент	кількість черепків	процент	кількість черепків	процент
Розкоп 5, яма 1 стг II	36	80	8	17	1	3
Розкоп 5, яма 1 стг IV	63	76	12	15	8	9
Розкоп 6, яма 1 заповнення	39	69	18	31	—	—
Розкоп 6, яма 2 заповнення	68	72	23	24	4	4
Розкоп 6, житло 2 стг IV	30	94	1	3	1	3
Розкоп 6, житло 1 стг V	51	78	4	8	9	14

Заповнення житла 2 частково перерізалось двома господарчими ямами (рис. 2, 1). Яма 2 перерізала IV та V горизонти біля східної стінки котлована. В свою чергу яма 2 перекривалася переплетінням I—III шарів. Яма мала дзвіноподібну форму. Діаметр верхнього краю 0,6, нижнього — 1,2 м; дно — на рівні долівки житла. Починаючи з глибини 0,7 м і до дна в її заповненні простежено скучення кераміки та кісток тварин, більшість яких обвуглена, деякі кальциновані. Найчисленніший тут нелощеній посуд, покритий розчосами (рис. 4, 1—3, 5, 9) та оздоблений насічками й защипами по вінцях (рис. 4, 4, 5—7), на деяких по краю є сліди розчосів (рис. 4, 1, 3), як і на поверхні посудин. Виявлені фрагменти жовто- (рис. 4, 10) і сіро-блакитних (рис. 4, 11) мисок.

Яма 2 перекриває IV і V шари заповнення житла, але в ній не виявлено черепків, аналогічних посудинам із житла. Відсутні в ній і пізні матеріали (волинцевські, давньоруські), а все це дає зможу віднести побудову ями 2 до римського часу після залишення житла.

Подібна ситуація і з ямою 1, щоправда, вона перекриває лише край південного кутка житла, тому не вдалось простежити, з якого саме стратиграфічного шару починається перекриття. Яма 1 має підциліндричну форму, верхній контур її простежений на глибині 0,33, дно — на глибині 1,20, діаметр — 1,12 м. Із північно-східного боку в ямі на глибині 0,99 м зроблена материкова сходинка. Кераміка і кости тварин рівномірно розсіяні по всьому заповненню ями. Переважають гладкостінні нелощені фрагменти, багато черепків з розчосами, є вінця з насічками і розчосами по верхньому краю.

Житло 3 являє собою майже квадратну в плані напівземлянку розмірами $3,2 \times 3,0$ м. Контури котлована споруди заглиблені в материк на 0,38—0,58 м, долівка — на глибину 0,66—0,74 м. Житло збереглося значно гірше вище розглянутої споруди (майже третя частина його площини перекопана більш пізніми господарськими ямами — рис. 2, 2), але основні деталі конструкції виявлені. В центральній частині на долівці напівземлянки знаходилося відкрите вогнище, сліди якого збереглися у вигляді овальної плями перепаленої глини розмірами $0,60 \times 0,40$ м. По краях воно перекривалось більш пізніми ямами від стовпів (рис. 2, 2). В трьох кутах котлована, а також посередині його південно-східної стіні — ями від стовпів, які, ймовірно, були опорами для стін будівлі. Діаметри ям коливаються в межах 0,18—0,23 м, глина — 0,09—0,20 м. Питання про існування центрального опорного стовпа будівлі лишається відкритим, тому що центральна частина житла перекрита більш пізньою ямою № 7.

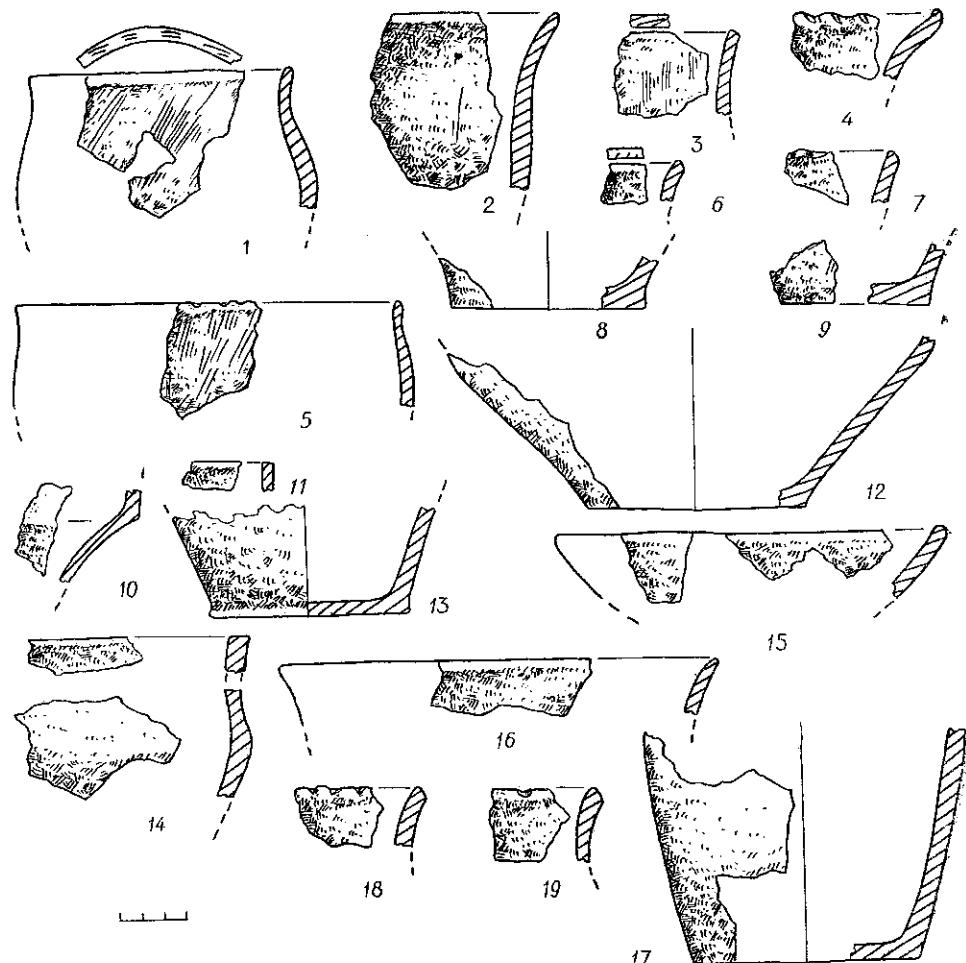

Рис. 4. Матеріали із заповнення ям 1, 2 (розкоп 6), з житла 3 (розкоп 4) та ям 1, 1а (розкоп 5).

1—11 — яма 2 — скучення кераміки та кісток тварин; 12—13 — житло 3, заповнення; 14 — III стратиграфічний горизонт заповнення ями 1; 15—17 — IV стратиграфічний горизонт заповнення ями 1; 18—19 — заповнення ями 1а; 1, 3, 5, 19 — фрагменти гладкостінних нелоощених посудин; 10, 11, 12 — фрагменти лощених посудин.

Заповнення житла являє собою шар сірого слабогумусованого суглинку, в якому виявлено близько десятка фрагментів посудин. Серед них: великий уламок нижньої частини груболіпного гладкостінного горщика і уламок придонної частини сіролошеної ліпної миски (рис. 4, 12, 13). Поєднання цих видів кераміки характерне на даному поселенні лише для римського періоду.

Як уже згадувалось, житло 3 частково перекрите трьома більш пізніми ямами. Вони належать до однієї споруди — овальної площинки $3,6 \times 1,8$ м, витягнутої з південного сходу на північний захід. По периметру її оточують сім круглих та овальних ям. В кожній з них виявлено близько десяти фрагментів ліпних посудин, розсіяних по всьому заповненню та окремі кістки тварин. Хронологічно визначені черепки походять лише з ям 4 та 6. Два з них відносяться до доби бронзи, два — до юхнівської або милоградської культур, ще два — ліпні, покриті розчосами, аналогічні кераміці римського часу з житла 2 цього ж поселення. Найбільш пізні матеріали з цієї споруди відносяться до римського часу, але вони малочисельні й невиразні, тому датувати споруду римським часом немає підстав, вона може бути і більш пізня.

Крім описаних споруд, у північно-західній частині поселення римським часом датується ще яма-льох (ями 1 та 1а) (рис. 5). Вона має

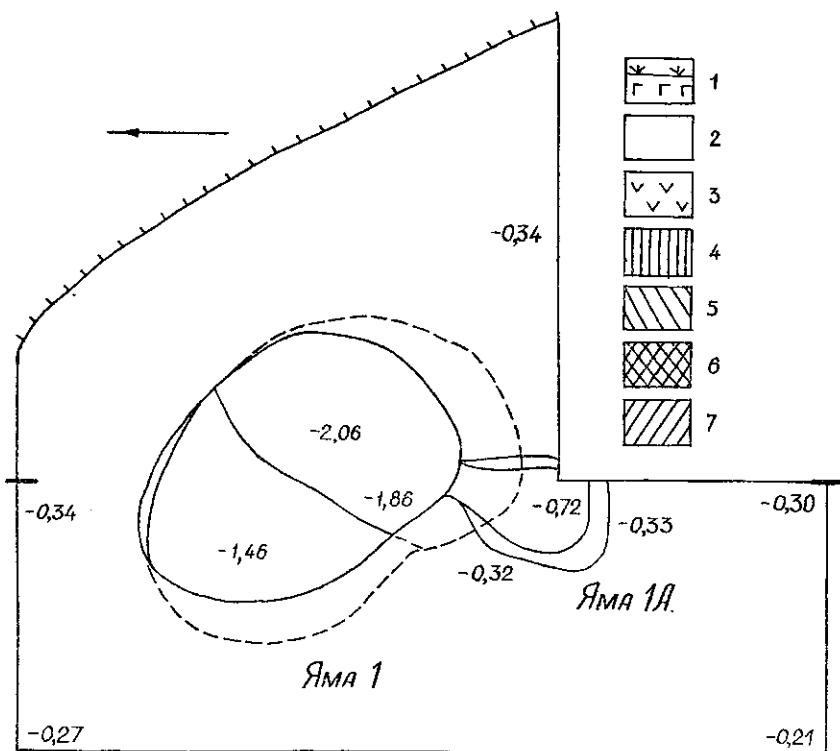

Рис. 5. План розкопу 5 (1983 р.) та розріз ям 1, 1а (по А—Б).
 I — шар ріллі; II — чорний гумус; III — вугілля; IV — світлий суглинок; V — темно-сірий гумусований суглинок; VI — сіра вугільна супісі; VII — глина.

овальну форму, розширяється донизу (розміри верхнього краю — $2,4 \times 1,65$ м, нижнього — $2,85 \times 1,9$ м). В південно-східній частині біля дна зроблена сходинка, з півдня до ями примикає заглиблення в материк, можливо, вхід.

В заповненні льоха виділено чотири стратиграфічних горизонта, але за матеріалами яма однорідна. У всіх шарах знайдено фрагменти посудин, куски печини, кістки тварин. Кераміка однорідна і представлена уламками груболіпних посудин з гладкою та покритою розчосами поверхнею, а також сіро- та чорнолощених. Зустрічаються вінця, орнаментовані насічками або розчосами по зовнішньому краю (рис. 4, 18, 19).

На частині поселення, розташованій на схід від струмка, виявлено вісім господарських ям римського часу. Найбільш численні матеріали походять з овальної ями, розміри якої $1,28 \times 1,02$ м, стінки злегка нахилені до середини, дно плоске. Контури ями простеженні на глибині 0,27 м, дно на глибині 0,95 м.

В заповненні: фрагменти чотирьох ліпних посудин — великої ребристої (рис. 6, 1), слабопрофільованого баночного горщика (рис. 6, 3),

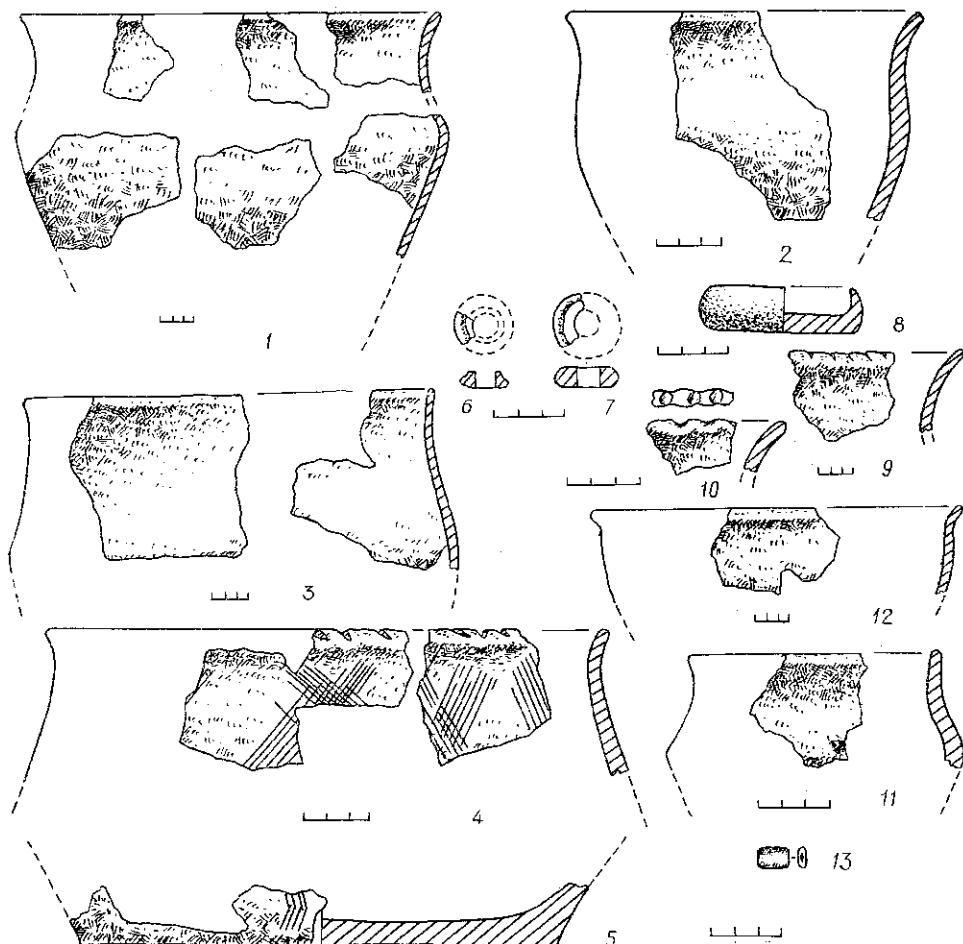

Рис. 6. Матеріали з ями 1 (шурф 1981 р.), з інших ям та культурного шару розкопів 1 і 3 (1981 р.).

1—5 — яма 1 (шурф 1981 р.); 6—9, 12, 13 — розкоп 1; 11 — яма 1, заповнення (розкоп 3); 6 — яма 4; 7 — яма 1; 8 — яма 8, заповнення; 9 — яма 9, заповнення; 10 — яма 10, заповнення; 12, 13 — культурний шар; 1—3, 8, 9—12 — фрагменти гладкоштінних неполощених посудин; 4 — фрагмент неполощеної посуди з розчосами; 6, 7 — уламки лощених глиняних пряслиць; 13 — червона емалева намистина.

посудини з поверхнею, покритою розчосами (рис. 6, 4), та один великий фрагмент опуклобокого горщика (рис. 6, 2). На нашу думку, заповнення ями 1 є закритим комплексом. Якби ж чотири посудини з цього потрапили в яму не одночасово, то уламки кожного з них були б розкопані на різних стратиграфічних рівнях (їх чотири — 0,32—0,38 м; 0,46—0,48 м; 0,58—0,68 м та 0,70—0,83 м). Проте в заповненні ями на кожному рівні знаходяться черепки від трьох чи чотирьох посудин, що потрапили в яму одноразово. Отже, саме заповнення являє собою одночасове звалище сміття з якогось ще не розкопаного житла.

Знахідки з інших господарських ям значно бідніші. Чотири з них № 1, 4, 7, 8 з розкопу 1 (1982 р.) і ями № 9, 10 того ж розкопу (відкриті не повністю) — близькі за конструкцією. Вони овальні або майже круглі, розмірами 0,8—1,2×1—1,6 м та глибиною від 0,50 до 0,90 м. Дена — округлі або дещо сплющені; стінки, як правило, нахилені досередини. Біля кожної з ям вирізані в материку 1—2 сходинки. Яма 3 відрізняється від попередніх: підквадратна в плані, має прямоугільні стінки, плоске дно; розміром 0,66×0,66 м, глибиною 0,59 м.

В кожній з ям виявлено близько 15 фрагментів ліпних посудин, серед яких є і черепки з розчосами гребенем по поверхні, а також

уламки вінець як неорнаментованих, так і прикрашених пальцевими зашипами та насічками. Знайдено також три низьких біконічних пряслиця (рис. 6, 6, 7).

Уламки посудин, які за формою та обробкою поверхні аналогічні виявленим в спорудах римського часу, походять у невеликій кількості із культурного шару поселення, де також виявлена червона емалева намистина (рис. 6, 13), та із заповнення більш пізніх об'єктів (житло 1 VIII—IX ст., яма 1 на розкопі X—XIII ст., — рис. 6, 11, 12).

Розглянемо хронологію та культурну атрибуцію матеріалів римського часу поселення Мена-5. Червону емалеву намистину можна віднести до досить поширеного типу монохромних античних намистин (104 екз.) за класифікацією Е. М. Алексеєвої й датувати II—III ст.¹ Фібула з IV горизонту житла 2 (рис. 3, 3) відповідає групі «двочленних прогнутих підв'язних фібул II серії» А. К. Амброз². II серія віділена лише за наявністю у них напівциркульної спинки, тому вона часто об'єднує фібули, відмінні за типологічними деталями (форма заготовки для фібули, ширина спинки та ніжки, орнаментація). Дрібнішого членування екземплярів цієї групи в літературі поки що немає. В зв'язку з цим доводиться для датування фібули із Мени-5 використовувати хронологічні рамки, встановлені для групи в цілому.

За А. К. Амброзом подібні фібули датуються III—IV ст. н. е.³ Ю. В. Кухаренко спробував передатувати їх на основі нових даних Середньої Європи: кінець II — початок IV ст.⁴ Матеріали житла 2 дають змогу дещо уточнити дату фібули. Як вже згадувалось, із V шару заповнення житла 2 походять уламки ліпної лощеної миски (рис. 3, 14). Форма її не має прямих аналогів у комплексі посуду Подесення римського часу. Такі деталі, як різкий перегин у місці поєднання вінець та бочка разом з дуже опуклим плечем, на якому ясно простежуються кілька граней, — нехарактерні для мисок пізньозарубинецької та київської культурних груп. Близькі за формою аналоги знайдено на могильниках черняхівської культури (Черняхів⁵, Лохвиця⁶, Касанів⁷).

Можна припустити, що миска з житла 2 наслідує одну з форм черняхівського гончарного мистецтва. Останні відрізняються від миски з Мени-5 (не враховуючи технологію виробництва) дещо різкішими гранями. Миска походить з найраннішого шару (V), що лише приблизно датує початок існування житла часом появи у Середньому Подніпров'ї черняхівської культури (звідки її впливи могли проникнути у Подесення). Цей час М. Б. Щукін переконливо визначив серединою III ст. н. е.⁸ Таким чином, миска датується серединою, а ще вірніше другою половиною III ст. н. е. Тобто рання дата житла — II ст. — за датуванням фібули і намистини — відпадає, і можна зробити висновок, що житло 2 (як і поселення) існувало в хронологічних рамках другої половини III — початку IV ст.

Таким чином, горизонт римського часу поселення Мена-5 повинен бути повністю або частково синхронний ранній фазі київської культури Подесення — III—перша половина IV ст.⁹ Р. В. Терпиловський до ранньої фази відносить матеріали поселень Лавриків Ліс, Форостовичі, Колодяжний Бугор. Останню пам'ятку він вважає найбільш ранньою серед перелічених¹⁰.

Дійсно, між керамічним комплексом римського часу Мена-5 та набором посуду з цих поселень є деяка схожість. Як на першому, так і на ранніх київських пам'ятках представлені біконічні горщики з відігнутими назовні вінцями та плавним вигином шийки. Найбільший діаметр тулуба в них знаходиться на середині висоти посудини, ребро загладжене, діаметр вінець менший, ніж діаметр найбільшого розширення тулуба (рис. 3, 10). Це — IV вид за класифікацією Р. В. Терпиловського, розробленою для пам'яток другої чверті I тис. н. е.¹¹

Близькі також до ранньої київських пам'яток слабопрофільовані форми горщиків із незадачно відігнутими назовні вінцями (рис. 6, 3)¹²; із плавно відігнутими, — діаметр яких менший діаметра найбільшого

розширення тулуба, та округлим бочком (рис. 4, 2 — II вид за вказаною класифікацією); а також горщиків тюльпаноподібної форми із плавно відігнутими назовні вінцями, широким горлом (рис. 3, 1; 4, 2; 6, 2 — I вид).

Окремо треба виділити невеликі біконічні горщики із загладженим ребром, профіль верхньої частини яких являє собою увігнуту дугу з плавно відігнутими вінцями (рис. 4, 7; 6, 1; 6, 11). Цей тип характерний для Мени-5. Він також часто зустрічається на пам'ятках київської культури Подесення (Улянівка 1¹³, Заяр'є¹⁴, Лавриків Ліс¹⁵). Проте на цих пам'ятках така форма типова для мініатюрного або лощеного посуду, а в Мені — це груболіпні горщики середніх розмірів. Різниця і в тому, що посуд з Мени має ребро у верхній частині тулуба, на матеріалі з даних пам'яток ребро розташоване посередині висоти (лише мініатюрна лощена посудина з Лаврикового Лісу з ребром у верхній частині). В цілому ж цю форму також можна віднести до IV виду за Р. В. Терпиловським.

В той же час у керамічному комплексі Мени-5 є також і суттєві відмінності від кераміки ранніх київських поселень. Так, на Мені-5 кількість кераміки із розчосами становить 17—27% (див. табл.), тоді як на ранніх київських пам'ятках така кераміка представлена поодинокими фрагментами¹⁶. Крім того, відсутній посуд з розчосами по верхньому краю вінець, орнаментація яких пальцевими защипами або насічками на Мені-5 — звичайне явище, а на ранніх київських поселеннях — досить рідке. Зовсім не має на Мені-5 дискові-кришок, які хоч і в невеликій кількості входять до складу будь-якого керамічного комплексу київської культури Подесення (Лавриків Ліс, Форостовичі, Киїрівка I, Вишеньки, Кисилівка II, Улянівка I, Роїще та ін.)¹⁷.

Враховуючи схожість та відмінності в кераміці, можна зробити висновок, що поселення Мена-5 відноситься хоч і до спорідненого, але все ж до іншого кола пам'яточок римського часу, ніж ранні київські поселення Подесення. Найближчі типологічні риси можна знайти на пам'ятках Грині I, II * в гирлі р. Тетерів¹⁸, Решітки біля с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл.¹⁹, Вовки на р. Груні (притоки р. Псел)²⁰.

Проаналізовані вище форми посуду, характерні для ранніх пам'яточок київської культури Подесення, зустрічаються і на поселеннях Грині I, II, Вовки. Проте є й такі, що найбільш характерні саме для цієї групи пам'яточок: посудини з широкими вінцями, плавно відігнутими назовні, слабопрофільованим бочком у верхній частині тулуба, звуженим денцем. Діаметр найбільшого розширення тулуба менший за діаметр вінця (рис. 3, 1, 10; 4, 2; 6, 2; 6, 12). Такий посуд рідко зустрічається на пам'ятках київської культури Подесення, а на поселеннях типу Грині — це характерна форма²¹. На останніх також відсутні диски-кришки, поширенна орнаментація вінця посудин насічками та защипами, поверхня багатьох горщиків покрита розчосами.

Близький набір форм походить з поселення Абідня Могилівської обл. Як і на Мені-5, вінця деяких горщиків з Абідні прикрашені розчосами на поверхні зовнішнього краю (блізько 10%), а також насічками та пальцевими защипами²². Схожа з даними матеріалами і кераміка з поселення біля с. Барсуки на р. Сож²³.

Отже, розгляд всіх цих аналогій, на нашу думку, дає можливість зробити висновок, що на території Середнього Подесення на початку пізньоримського періоду існували пам'ятки не тільки деснянського варіанту київської культури, але й іншої синхронної культурної групи, які умовно можна назвати «пам'ятками типу Грині». Вірогідно, поселення Мена-5 — не єдина аналогічна пам'ятка в даному регіоні. Можна припустити, що подібна їй відкрита Е. О. Горюновим на селищі Зміївка (р. Снов), де знайдено таку ж²⁴, хоча цей матеріал недостатньо виразний, тому його атрибуція може бути лише приблизною.

* Висловлюєм подяку Р. В. Терпиловському за дозвіл скористатися неопублікованими матеріалами.

Материалы первых веков нашей эры поселения Мена-5 в Среднем Подесенье

Резюме

В статье публикуются материалы римского времени поселения Мена-5 на Черниговщине. Они представлены преимущественно керамикой из двух полуzemляночных жилищ и 11 хозяйственных ям. На поселении обнаружены также обломки биконических пряслиц, некоторые из них имели лощеную поверхность. Прочие индивидуальные находки: железная фибула, обломок ножа и серп из заполнения 2, а также красная эмалевая бусина, обнаруженная при разборе культурного слоя поселения.

Среди керамики преобладают лелощенные груболепные горшки округлобоких и биконических форм, широко распространены также сосуды, поверхность которых покрыта расчесами, нанесенными гребнем. Иногда встречаются и обломки лощенных горшков и мисок. Слой римского периода поселения Мена-5 может датироваться по бусине и фибуле II — началом IV в.

Набор лепной нелошенней посуды с этого поселения не имеет точных аналогий среди синхронных местных древностей деснянского варианта киевской культуры. Проведенное в работе сравнение материалов позволяет утверждать, что поселение Мена-5 родственному памятникам Грини-І и ІІ, Решетки, Вовки Среднего Поднепровья и Левобережной Украины, а также поселениям Абидня и Барсуки Средней Белоруссии.

¹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — 1978. — Вып. Г1—12. — Ч. 2. — С. 69. — Табл. 33. — № 31а.

² Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1—30. — С. 67.

³ Там же.

⁴ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. — М.: Наука, 1980. — С. 46.

⁵ Петров В. П. Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг.) // МИА. — 1964. — № 116. — Рис. 4, 1, 2.

⁶ Березовец Д. Т., Петров В. П. Лохвицкий могильник // МИА. — 1960. — № 82. — С. 89. — Рис. 5.

⁷ Кравченко Н. М. Косановский могильник (по материалам раскопок В. П. Петрова и Н. М. Кравченко в 1961—1964 гг.) // МИА. — 1967. — № 139. — С. 120. — Табл. V, 5, 7.

⁸ Щукин М. Б. К вопросу о хронологии черняховских памятников Среднего Поднепровья // КСИА АН СССР. — 1970. — № 121. — С. 111.

⁹ Терпиловский Р. В. Население Среднего и Нижнего Подесенья в III—V вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1980. — С. 13, 14.

¹⁰ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев: Наук. думка, 1984. — С. 21, 41.

¹¹ Там же. — С. 21. — Рис. 13. — Вид IV.

¹² Там же. — Вид III.

¹³ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 27. — Рис. 2, 19.

¹⁴ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С. 123. — Рис. 47, 2.

¹⁵ Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л.: Наука, 1974. — С. 109. — Рис. 23, 24, 1; 26.

¹⁶ Третьяков П. Н. Указ. соч. — С. 101; Горюнов Е. А. Указ. соч. — С. 38—39.

¹⁷ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — С. 94—101, 104, 113. — Табл. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 11, 20.

¹⁸ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье // МИА. — 1969. — № 160. — С. 39—41. — Рис. 1, 10; 2.

¹⁹ Кучера М. П., Юра Р. О. Дослідження Змійових валів у Середньому Придніпров'ї // Дослідження з слов'яно-руської археології. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 204. — Рис. 7.

²⁰ Горюнов Е. А. Указ. соч. — С. 37—38. — Рис. 10. — С. 108, 109.

²¹ Горюнов Е. А. Указ. соч. — С. 37—38. — Рис. 10; Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники... — Рис. 1, 10; 2.

²² Очерки по археологии Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1970. — Ч. 1. — С. 175—176.

²³ Мельникowsкая О. Н. Поселение у дер. Барсуки на р. Соже // КСИА АН СССР. — 1962. — № 87. — С. 54—55. — Рис. 17, 5, 8.

²⁴ Горюнов Е. А. Древности I тыс. н. э. нижнего течения р. Снова // КСИА АН СССР. — 1974. — № 140. — Рис. 1, 1, 5, 9.

Д. Н. КОЗАК

Поселення першої чверті I тис. н. е.
 поблизу с. Велика Слобідка
 на Середньому Дністрі

Поселення Велика Слобідка I розташоване в 1 км від села в урочищі Солонці і займає пологий південний схил над каньйоном, у підніжжі якого протікає р. Мукша, права притока Дністра. Судячи за знахідками кераміки на поверхні, воно тягнеться вздовж схилу довжиною понад 1 км і ширину 500—600 м.

На поселенні закладено три розкопи загальною площею 700 м². Культурний шар потужністю 0,2—0,3 м починається на глибині 0,4 м. Нижче залігає передматериковий суглинок, який переходить у материкову глину жовтого кольору. Культурний шар слабо наасичений. Лише зрідка траплялися уламки глиняної обмазки, кераміки, перепаленого каміння.

Пам'ятка багатошарова. Крім селища I—III ст. тут відкрито поселення трипільської культури, пізньооскіфського та ранньослов'янського періодів. До горизонту першої чверті I тис. н. е. належить чотири житла, одна господарська споруда та п'ять ям.

Житло 2 — виявлене на глибині 0,6 м *. Розміри: 3,3×3,6 м, висота стінок 0,1 м від рівня долівки. Це споруда наземного типу з дещо опущеною в материк долівкою (рис. 1, 1). Вона має близьку до овальної форму і дещо витягнута по лінії північ—південь.

Долівка рівна, добре утрамбована, особливо навколо вогнища, яке розміщене посередині житла, викладене дрібними каменями і має округлу форму розмірами 1,8×1,6 м. Товщина викладки 0,2—0,25 м; каміння сильно перепалене. Навколо вогнища і по периметру стінок — п'ять ямок від стовпів. Ще шість розташовано по кутах, були, ймовірно, опорою стін і даху. Іх діаметр 0,2—0,25 м, глибина 0,2—0,3 м від рівня долівки. Два стовпи, від яких залишилися ямки діаметром 0,2—0,22 м і глибиною 0,3—0,33 м, розміщувалися навколо вогнища і являлися основою якоїсь перегородки, що відділяла його від іншої площині житла.

У заповненні: незначна кількість ліпної кераміки та кістки тварин. Серед посуду виділяються лощена миска, уламок диска-покришки та два уламки горщиків з підлощеною поверхнею темно-сірого кольору (рис. 1, 2—5).

Житло 4 — на глибині 0,5 м. Прямокутна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка добре утрамбована, рівна. Розміри 4,2×3 м, глибина 0,4 м від рівня виявлення (рис. 1, 6). Біля східної стінки (0,45 м від неї) розташоване вогнище глинобитної конструкції. Форма його овальна, розміри 0,53×0,42 м, товщина череня 3 см. В долівці — 5 ямок від стовпів. Три з них розміщені по кутах, одна — посередині східної стінки, інша — посередині південної. Діаметр: 0,2—0,3 м, глибина 0,12—0,32 м від рівня долівки.

У східному куті розташоване заглиблення округлої форми, діаметром 0,7 м, глибиною 0,25 м від рівня долівки.

У заповненні: 28 уламків ліпного і 21 фрагмент гончарного посуду. У верхньому шарі знайдено частину бронзової двочлененої фібули з декоративним рубчастим кільцем (рис. 1, 7—13).

Житло 6 — на глибині 0,5 м. Споруда підпрямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки дещо похилені. На рівній, добре утрамбованій долівці (рис. 2, 1) три ямки від стовпів: дві — посередині східної стінки і одна у північно-західному куті, діаметром 0,2—0,3 м, глибиною 0,12—0,14 м від

* Рівень визначено від сучасної поверхні. Тут і далі по тексту.

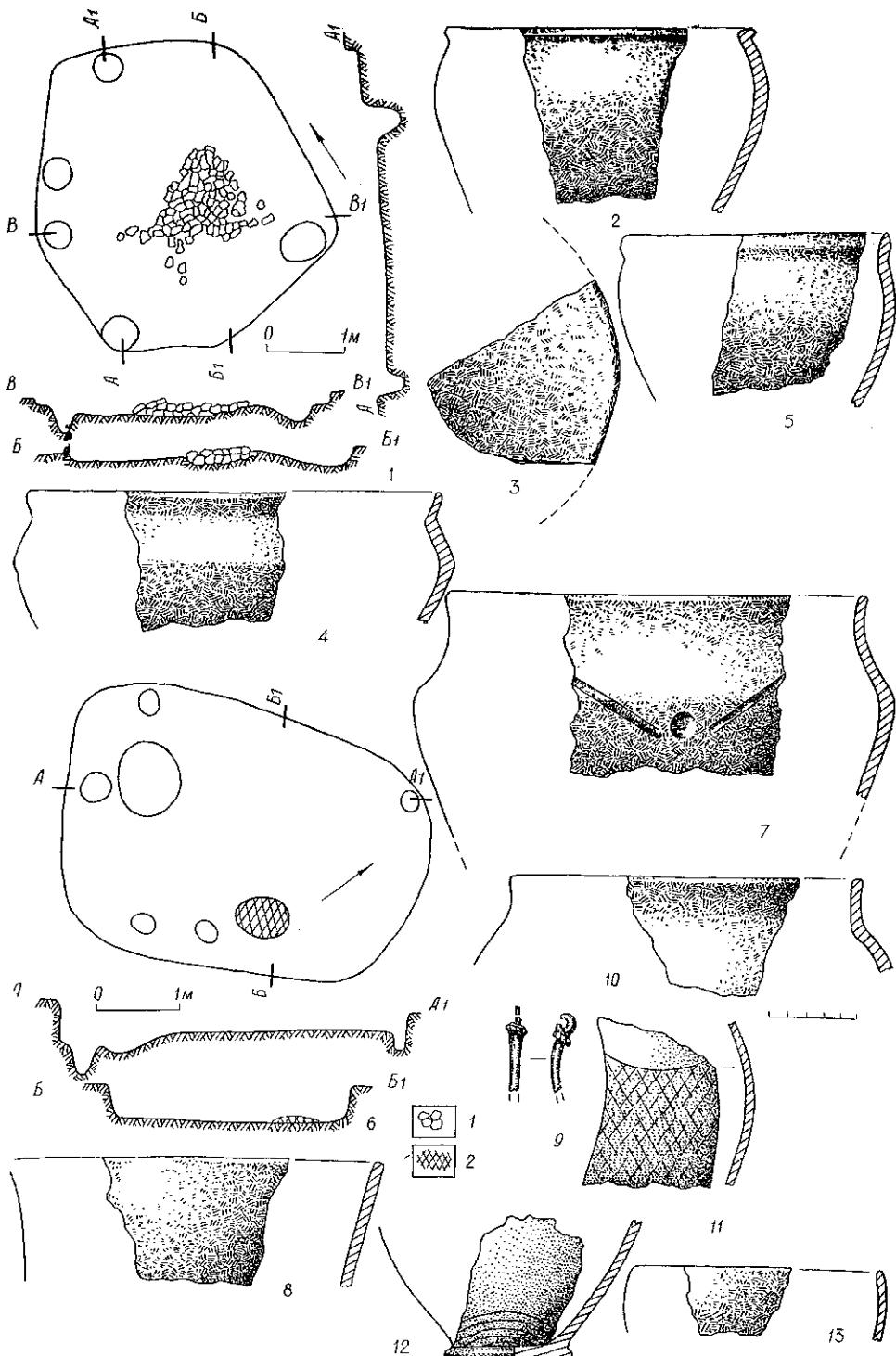

Рис. 1. Поселення Велика Слобідка І.

1 — план та розріз житла 2; 2–5 — кераміка з житла 2; 6 — план та розрізи житла 4; 7–13 — знахідки із житла 4. 1 — чериń; 2 — каміння.

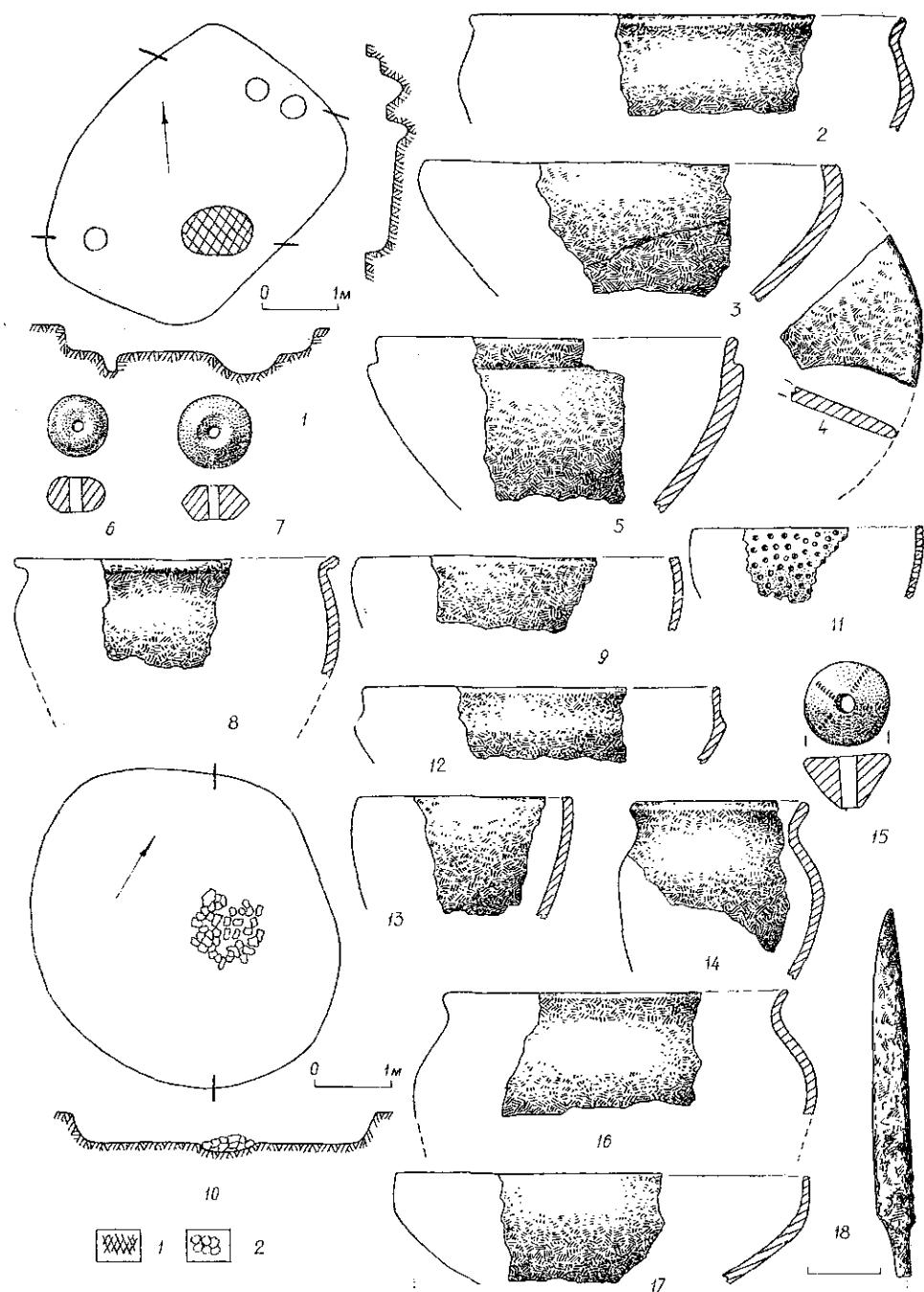

Рис. 2. Поселення Велика Слобідка І:

1 — план та розрізи житла 6; 2—9 — знахідки із житла 6; 10 — план та розрізи житла 8; 11—18 — знахідки із житла 8. 1 — черінь; 2 — каміння.

рівня долівки. Ще одне заглиблення овальної форми ($0,5 \times 0,8$ м, глибиною 0,2 м від рівня долівки) виявлено у південно-західному куті. Його призначення невідомо. Тут знаходилися вуглики та попіл. Можливо, це залишки вогнища ($3,4 \times 2,7$ м, глибина 0,28 м від рівня виявлення). У заповненні: значна кількість фрагментів ліпної кераміки (рис. 2, 2—9).

Житло 8 — на глибині 0,5 м. Овальна у плані напівземлянка, трохи витягнута по лінії схід—захід. Стінки прямі, розміри: $3,4 \times 3,47$ м,

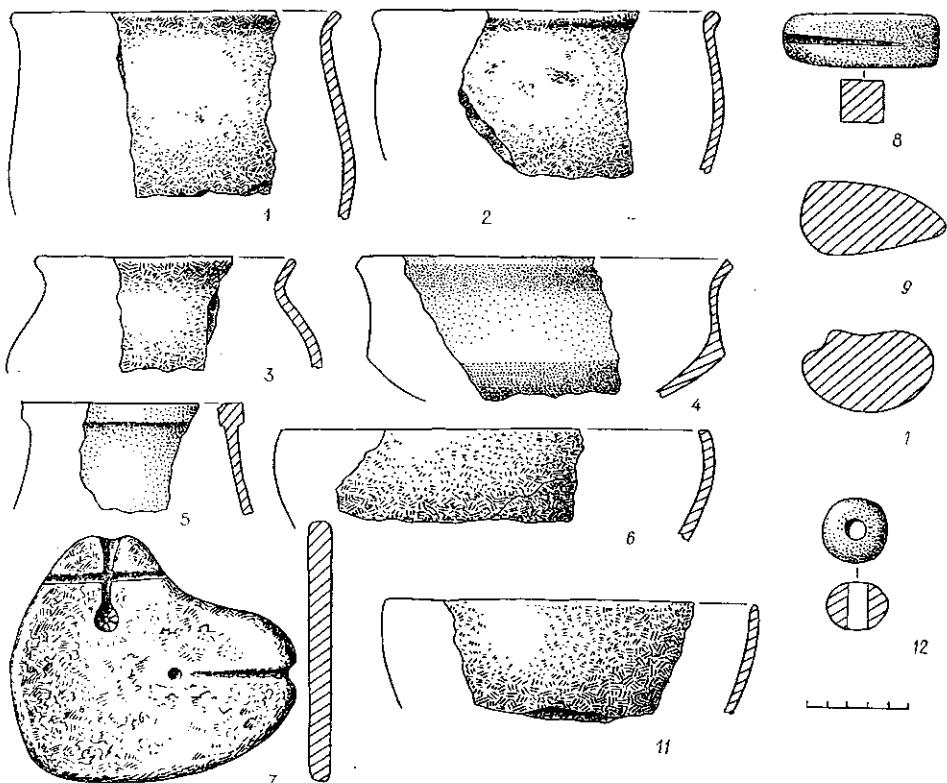

Рис. 3. Вироби з глини та каменю.

1 — яма 5; 2, 4, 5, 7, 9, 10, 12 — культурний шар; 3, 6 — яма 9; 8 — яма 8; 11 — яма 11.

висота стінок 0,3—0,34 м (рис. 2, 10). Посередині добре утрамбованої, рівної долівки — вогнище. Округлої форми, діаметром 0,84 м; викладене дрібним, сильно перепаленим камінням.

У заповненні: значна кількість фрагментів ліпної кераміки, прясло та залізний ножик (рис. 2, 11—18).

Господарська споруда № 1 овальної форми, $3 \times 2,8$ м, глибина 0,5 м від рівня виявлення. Під північною стінкою розміщена підвальна яма округлої форми: $1,2 \times 1,3$ м, глибина 0,9 м від того ж рівня.

У заповненні: незначна кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин. Виділяється один уламок гончарної кераміки.

Господарські ями овальної або округлої форми, стінки звужені або розширені донизу, дно рівне, в одному випадку лінзовидне. У заповненні: фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин (рис. 3, 1, 3, 6, 7, 11).

На описаному поселенні зібрано велику кількість керамічного матеріалу. Він представлений фрагментами від ліпних та гончарних посудин. Переважає ліпний посуд. Поверхня черепків шорстка або підошена, темно-буруватого кольору. Малочисельний посуд з лощеною поверхнею чорного або світло-буруватого кольорів.

Один горщик з житла 4 орнаментований кружальцями-ямками, від яких в обидві сторони відходили скісні врізні короткі лінії (рис. 1, 7). Ще один уламок лощеної посудини оздоблений наліпним орнаментом у вигляді свастики.

Ліпний посуд: горщики, миски, кухлики, плоскі диски-покришки (таблиця).

Найчисельніші горщики, які за формуєю верхньої частини діляться на ряд типів. Тип I — це невеликі посудини з короткими, відігнутими

Розподіл основних типів ліпної кераміки на поселенні поблизу с. Велика Слобідка

Назва об'єкта	Горщики (типи)				Миски (типи)			Кухлики	Диски
	I	II	III	IV	I	II	III		
Житло 2	2	—	—	—	1	—	—	—	1
Житло 4	—	—	2	1	—	—	—	1	—
Житло 6	1	—	—	—	1	1	2	—	—
Житло 8	—	3	—	—	—	1	1	2	—
Господарські ями	—	1	—	—	—	—	2	—	1
Культурний шар	1	1	—	—	—	—	—	1	—
Всього:	4	4	2	2	2	2	5	4	3

вінцями, високими округлими плічками і конічною придонною частиною (рис. 1, 2, 5; 2, 8).

Тип II — горщики більш значних розмірів з високими, добре відігнутими вінцями та крутими плічками (рис. 2, 14, 16; 3, 3). Близькі аналоги їм відомі на зарубинецьких пам'ятках Полісся та Середнього Подніпров'я¹. Багато їх на волино-подільських пам'ятках Верхнього Подністров'я та Західної Волині².

Тип III — великі посудини з незначно розхиленою горловиною, добре виділеними увігнутими плічками та конічним тулубом (рис. 1, 7). Аналогії: у пшеворській культурі пізньоримського часу на території Польщі³; на поселеннях у Сокільниках I, Підберіз'ях у Верхньому Подністров'ї. Крім того, знайдено кілька екземплярів біконічних горщиків з розхиленими вінцями та слабовираженими низькими плічками (рис. 3, 1, 2). Подібні посудини характерні для пшеворської культури⁴.

Виділено три типи мисок. Тип I — з розхиленими вінцями і чітко зазначенім переломом плічок у бочки (рис. 1, 4; 2, 2). Аналогічні їм з початком ранньоримського часу поширюються на всій території Правобережної України і Польщі, у пшеворській культурі⁵, пізньозарубинецьких пам'ятках Подніпров'я⁶, верхньодністровських та волинських пам'ятках I—III ст.⁷

Тип II — миски конічної форми з прямими вінцями і потовщенім із зовнішнього боку заломом плічок у бочки (рис. 2, 5, 12). Аналогії: у пшеворській культурі на території Польщі⁸, на пам'ятках Західної Волині та Верхнього Подністров'я⁹ і ранньоримських пам'ятках Південного Побужжя¹⁰.

Тип III — миски з невиділеними вінцями, прямими або увігнутими досередини плічками і сильно звуженою придонною частиною (рис. 2, 17). Аналогії: в багатьох культурах Лісостепової смуги Дністро-Дніпровського межиріччя на рубежі і в перших віках н. е.¹¹

Досить чисельні на поселенні великі біконічні миски з увігнутими до середини вінцями (рис. 2, 3, 9; 3, 6, 11). Аналогії: на дакійських пам'ятках Румунії, в липицькій культурі¹². Незначне місце серед кераміки займають кухлики конічної форми (рис. 2, 13). Аналогії: на дакійських пам'ятках, хоча зустрічаються і в інших культурах¹³. Знайдено також один друшляк: невелика посудина конічної форми у вигляді кухлика з наскрізними отворами у стінках (рис. 2, 11).

Інша група кераміки — плоскі диски, які використовувалися як покришки, а можливо, і як сковорідки (рис. 1, 3; 2, 4). Ця форма посуду зустрічається на всіх пам'ятках Подністров'я, Західної Волині, Середнього Подніпров'я I—II ст.

Виявлено невелику кількість гончарної кераміки. Всі без винятку уламки мають незначні домішки піску у тісті і лощену поверхню світло-срібого кольору. Деякі фрагменти прикрашені пролощеними пасмами. Основну частину (40%) всієї кераміки знайдено в житлі 4; один фрагмент — у господарській споруді № 1 та два — в ямі № 2. За формою це горщик з потовщеніми вінцями та вузькою шийкою і миска

ребристого профілю (рис. 3, 5, 4). Аналогічні посудини широко відомі на пам'ятках черняхівської культури¹⁴.

В культурному шарі поселення виявлено кілька уламків від стінок та ручок світлоглиняних амфор. Фрагменти маловиразні, особливо ручки, тому більш конкретно визначити тип посудин, до яких вони належали, неможливо (рис. 3, 9—10).

До глиняних виробів належать також п'ять пряслел та грузило. Три пряслла мають округлу форму, одне — біконічну, а інші — зрізаного конуса. Два з них прикрашені накольчастими лініями (рис. 2, 6, 7; 3, 12). Грузило виготовлене з глини, подібної до тіста ліпних горщиків. Воно має прямокутну форму розмірами 15,5×9 см. Посередині — отвір діаметром 2,5 см. Предмет виконував, очевидно, роль тягарця для рибальських сітей.

Металеві вироби представлені бронзовою фібулою, шилом та зализним ножиком. Від фібули збереглася верхня частина без пружини (рис. 1, 9). Тулуб литий, масивний, спинка округла в перерізі. Під голівкою кільце з рубчастим орнаментом. Вона відповідає серії III прогнутих підв'язних фібул з високим приймачем і декоративним дротяним кільцем у схемі А. К. Амброза¹⁵. Шило виготовлене з бронзового, квадратного в перерізі стержня. Робоча частина округла, сильно потерта, загострена на кінці, край черенка розклепаний. Довжина виробу 4,5 см. Залізний ножик має пряму, потовщену спинку і звужене до кінця лезо (рис. 2, 18), довжина якого 9 см, а черенка — 1 см.

Вироби з каменю представлені точильним бруском квадратної в перерізі форми (рис. 3, 8) та ливарною формочкою (рис. 3, 7). Остання являє собою відшліфовану кам'яну овальну плитку розмірами 8×9,5 см, товщиною 1 см. На одному краї розміщений прямокутний жолобок з кільцем, на іншому — вирізано хрестоподібний знак з рубчастим кільцем в основі.

Через відсутність на поселенні надійно датуючих матеріалів ми змушені при визначенні його хронології опиратися на порівняльно-типологічний аналіз кераміки, серед якої трапився лише один фрагмент посудини з профільованими, потовщеними вінцями (рис. 3, 2) і формою, характерною для пшеворських керамічних комплексів Подністров'я пізньолатенського часу¹⁶. Більшість форм кераміки мають аналогії в пшеворській, зарубинецькій культурах та керамічних дакійських комплексах I—II ст. Це, зокрема, гострореберні миски та миски типу III—IV, горщики типу I, II, IV. Ці посудини виявлені в житлах 2, 6, 8 та більшості господарських ям, які слід датувати кінцем I—II ст.

Пізніші на поселенні: житло 4, господарська споруда № 1, яма 2. В них поряд з ліпною керамікою, близькою до керамічного матеріалу попередніх жителів, виявлені уламки гончарного посуду черняхівського типу. Цей комплекс датується бронзовою фібулою з високим приймачем і дротяним рубчастим кільцем III ст. н. е.¹⁷

Таким чином, загальні рамки існування поселення слід визначити кінцем I—III ст. Ймовірно, до III ст. належать також уламки ручок і стінок від світлоглиняних амфор.

Матеріали поселення Велика Слобідка I мають важливе значення для розуміння етнокультурного процесу, що відбувався на Средньому Дністрі в ранньоримський і на початку пізньоримського часу.

Останніми століттями до н. е. в цьому районі датовані пам'ятки поясницько-лукашівської культури та близькі до пшеворської пізньолатенського часу¹⁸. В наступний період відбувається змішування цих культур (матеріали поселення I ст. н. е. біля с. Бернашівка Вінницької обл.)¹⁹. Вони поєднують в собі дакійські і пшеворські елементи. Пам'ятка подібного типу виявлено також у Неполківцях II Чернівецької обл.²⁰

На рубежі II ст. н. е. етнокультурний процес цього району ускладнюється ще більше (матеріали поселення Велика Слобідка I). Тут виділяється кілька культурних компонентів. З чотирьох типів горщиків

два близькі до зарубинецької культури, два — до пшеворської. Останні групи посуду (миски, кухлики, диски) теж різнокультурні і мають аналоги в пшеворській, зарубинецькій та дакійській кераміці. При цьому слід зазначити своєрідний характер пшеворської та зарубинецької кераміки, яка за рядом ознак близька до волино-подільської групи пам'яток Верхнього Подністров'я.

Щодо жител, то більшість з них не мають спільних рис з об'єктами, відкритими у Верхньому Подністров'ї, Західній Волині та Південному Побужжі. За формою, конструктивними особливостями найповніші аналогії їм можна знайти на дакійських пам'ятках, зокрема в липицькій культурі²¹. Житла 2, 6, 8 досить близькі до житлової споруди I ст. н. е. з поселення біля с. Бернашівці²², що відбиває їх місцеві традиції. Схоже за культурними ознаками поселення біля с. Оselівка Чернівецької області²³.

Отже, починаючи з другої половини — кінця I ст. на Середньому Дністрі з'являється ще один культурний компонент, близький до зарубинецького. Судячи з аналізу керамічного матеріалу, сюди перемістилися змішані пшеворсько-зарубинецькі групи населення. Ці пам'ятки в значній кількості виявлені останніми роками у Верхньому Подністров'ї та Західній Волині²⁴. Просування носіїв цих культур на південь можна пояснити надлишком населення у зазначених районах, який створився в результаті міграції туди у середині I ст. н. е. зарубинецьких груп із Полісся.

Не виключено також, що на Середній Дністер перемістилася якесь частина носіїв пам'яток типу Мар'янівка-Рахни з Південного Побужжя. Ці пам'ятки мають багато спільних рис з верхньодністровськими. В результаті поєднання цього змішаного компонента з місцевими дакопшеворськими елементами і виникли в другій половині — кінці I—II ст. пам'ятки типу Велика Слобідка I.

Вірогідно, протягом II—III ст. проходив поступовий процес вирівнювання характеру культури Верхнього і Середнього Подністров'я. Житло 4 з Великої Слобідки I (III ст.) відрізняється від раніше існуючих на цьому поселенні. Це вже напівземлянка прямокутної форми з вогнищем і стовповими ямками в долівці, яка в деталях повторює житлові споруди, виявлені на синхронних поселеннях Верхнього Подністров'я. На жаль, у цьому житлі знайдено мало ліпної кераміки, але ті форми, що вдалося реставрувати, теж не відрізняються від верхньодністровських.

У пізньоримський час на обох територіях існують близькі між собою пам'ятки черняхівського типу (матеріали поселень у Черепині, Дем'янові, Бакоті, Соколі та ін.). Можна допустити, що носіями цих пам'яток була, принаймні, частина спадкоємців культури ранньоримського часу Верхнього і Середнього Подністров'я. Проте для підтвердження цієї думки потрібні нові дослідження старожитностей ранньоримського часу, і в першу чергу, на Середньому Дністрі.

Д. Н. КОЗАК

Поселение первой четверти I тыс. н. э.
у с. Великая Слободка на Среднем Днестре

Резюме

В публикации освещаются материалы, полученные при раскопках поселения I—III вв. у с. Великая Слободка Каменец-Подольского р-на Хмельницкой обл.

На площине 700 м² исследованы четыре жилые, одна хозяйственная постройка и пять ям. Жилища имеют овальную и близкую к прямоугольной форму с несколькими углубленными в землю полом. Керамический материал поселения представлен обломками лепных горшков, мисок, кружек и плоских дисков, имеющих аналогии в волыно-подольских древностях Верхнего Поднестровья и Волыни. Небольшое количество составляет гончарная керамика черняховской культуры. Другие находки представле-

ны бронзовой фибулой с накладным рубчастым кольцом, глиняными прядями, ножом, формочкой для литья.

Основная часть построек датируется концом I—II вв., объекты, в которых найдена гончарная керамика черняховского облика, — III в. н. э.

Материалы поселения отражают сложный процесс этнокультурного развития населения Среднего Поднестровья в первой четверти I тыс. н. э., суть которого состоит в интеграции дакийской, пшеворской и зарубинецкой культур.

¹ Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АС. — 1976. — № 17. — С. 45. — Рис. 7, 4; Каспарова К. В. Могильник и поселение у д. Отвержичи // МИА. — 1969. — № 160. — С. 143. — Рис. 9, 1; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев : Наук. думка, 1982. — С. 14. — Табл. III, 7.

² Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. — Киев : Наук. думка, 1983. — С. 79—86. — Рис. 1, 4; 3, 18—20; 6, 16—19; 7, 11.

³ Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stan 1 w Piwoniacach pow. Kalisz // MS. — 1958. — T. 4. — Tabl. XVII. — 18. — S. 27—91.

⁴ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть н. е. — Київ : Наук. думка, 1975. — Рис. 32—33.

⁵ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domatradzicach pow. Rawicz // FAP. — 1954. — T. 4. — S. 253—269. — Rys. 82, 3; 88, 1; 187, 4.

⁶ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники Среднего Поднепровья // МИА. — 1969. — № 160. — С. 43. — Рис. 4, 2; Бидзилля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 67. — Рис. 9, 18, 27, 30.

⁷ Козак Д. Н. Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині // Археологія. — 1977. — № 23. — С. 74. — Рис. 5, 10; 6, 1.

⁸ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresu... — Rys. 62, 9; 90, 9. — S. 253—269.

⁹ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга // Проблемы этногенеза славян. — Киев : Наук. думка, 1978. — С. 77. — Рис. 5, 3.

¹⁰ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережного Дністра // Археологія. — 1976. — № 18. — С. 10. — Рис. 4; 10; 12.

¹¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура... С. 14. — Табл. III, 9; Хавлюк П. І. Зарубинецька культура ... — С. 17. — Рис. 4; 5; 9; 13.

¹² Parvan V. Yetica. — Bucuresti, 1926. — S. 791; Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... — С. 94—96. — Рис. 34—36.

¹³ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... — Рис. 26—27, 85—86.

¹⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура. — Київ : Наук. думка, 1981. — С. 189. — Табл. IV, 6, 7; XII; Смирнова Г. Й. Поселение у с. Незвиско в первые века н. э. // МИА. — 1964. — № 116. — С. 205. — Рис. 6, 1, 4, 14.

¹⁵ Амбродз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1968. — Вып. Д—1—30. — Табл. 12, 5.

¹⁶ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков... — Рис. 13; Пачкова С. П. К вопросу о памятниках позднелатенского времени на Среднем Днестре // Проблемы этногенеза славян. — Киев : Наук. думка, 1978. — С. 57—72.

¹⁷ Амбродз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. — С. 79.

¹⁸ Пачкова С. П. К вопросу о памятниках... — С. 57—70.

¹⁹ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков... — С. 89—102.

²⁰ Тимошук Б. О., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и Средневековой археологии. — М. : Наука, 1978. — С. 93. — Рис. 1, 15.

²¹ Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я... — С. 42. — Рис. 11.

²² Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков... — С. 103. — Рис. 13, 1.

²³ Цигилик В. Н. Двухслойное поселение у с. Оселивка на Днестре // АО. — 1975. — М. : Наука, 1976. — С. 402.

²⁴ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков... — С. 77—102.

Л. В. ВАКУЛЕНКО, О. М. ПРИХОДНЮК

Поселення біля с. Біляївка на Кіровоградщині

Південнодніпровською слов'янською експедицією ІА АН УРСР у 1982 р. досліджувалось поселення з черняхівським і пеньківським шарами біля с. Біляївка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. Пам'ятку було відкрито місцевим краєзнавцем І. Д. Петренком у 1980 р.: під час зем-

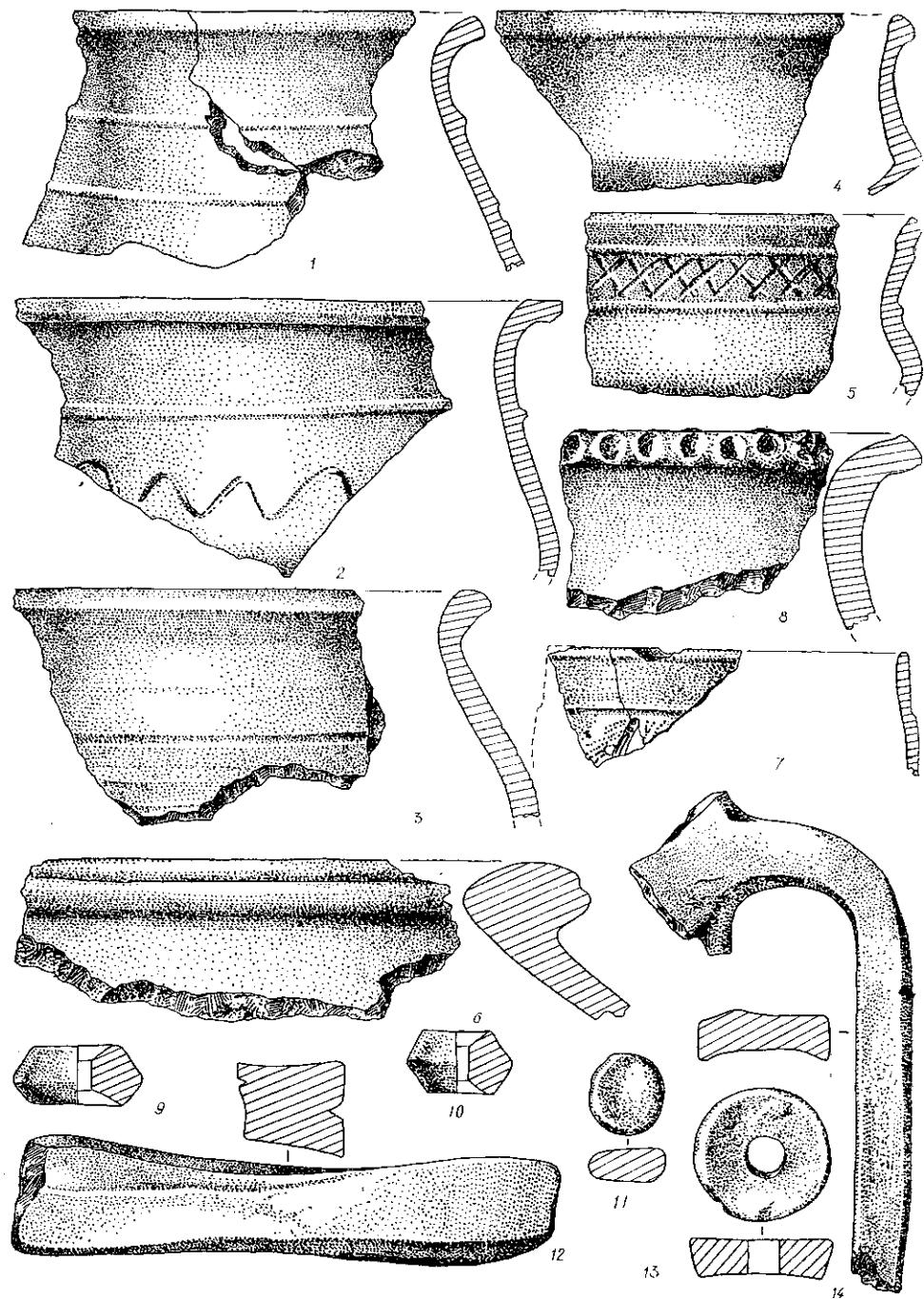

Рис. 1. Кераміка та інші знахідки черняхівської культури (14).

ляних робіт він зібрав гончарну черняхівську і ліпну пеньківську кераміку.

Поселення розташоване в 250 м на південний схід від села, на лівому боці Біляївського яру, на дні якого споруджено штучне озеро. Досліджувана пам'ятка, площею близько 250×70 м, знаходилася на висоті близько 15 м від його рівня. Було досліджено близько 300 m^2 площини, де виявлено чотири житла (1, 2, 5, 6) і господарську споруду (№ 1); 9 господарських ям (1—5, 7—10) і три вогнища (1—3), що відносяться до черняхівської культури. Крім того, розкопано два

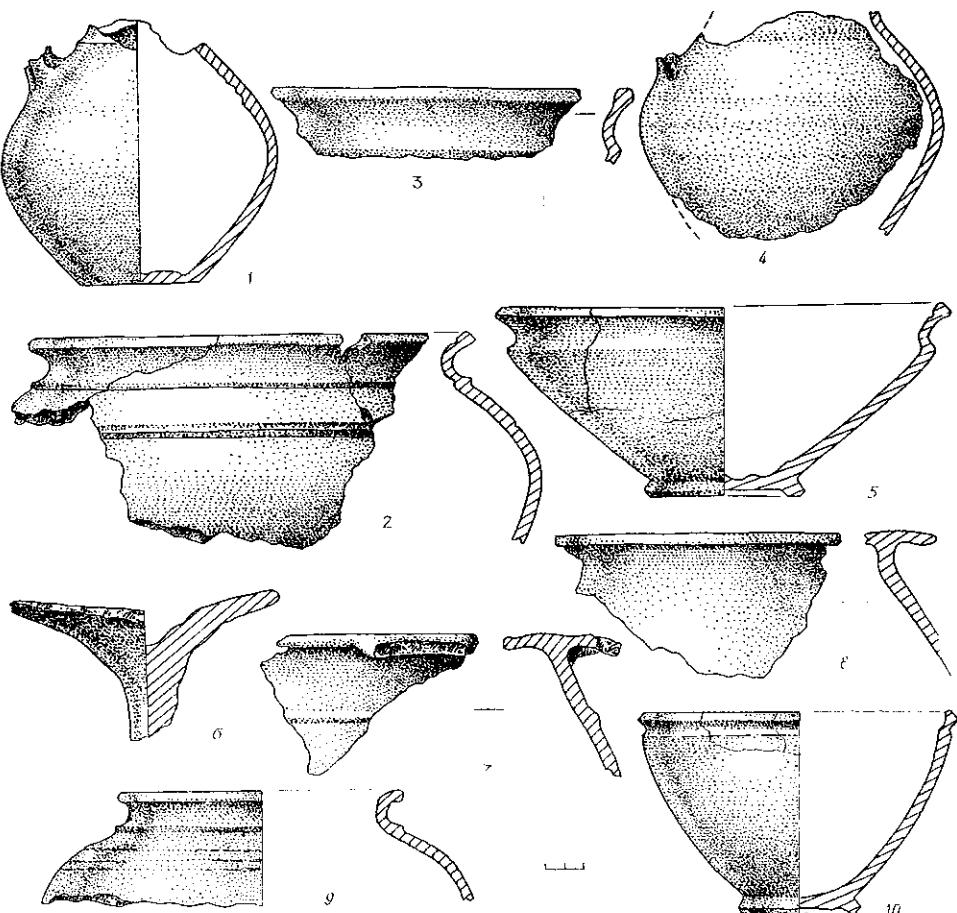

Рис. 2. Черняхівська гончарна кераміка (10).

житла (3, 4) і одну господарську яму (6) пеньківської культури. Товщина культурного шару на дослідженіх ділянках становила 0,5—0,8 м. Найчастіше зустрічалися фрагменти гончарної черняхівської кераміки, перепалене каміння, кістки тварин і ін.

Житло № 1 — підквадратна напівземлянка розмірами $3,7 \times 3$ м, глибиною 1,2 м*. Стінки котлована вертикальні, кути заокруглені, площа долівка без слідів підмащування. В західній стінці, близче до північно-західного кута, простежено виступаючий назовні вхідний прямок шириною 1,4 м, який виходив за периметр житла на 0,6 м. В східній частині напівземлянки, близче до її центру, розчищено вогнище, верхня частина якого підмащена глиною; овальне в плані з більшим діаметром 0,9 м. Воно знаходилося на земляній підсипці висотою 0,2 м від рівня долівки. В заповненні: велика кількість гончарної черняхівської кераміки, кістки тварин, шматки глиняної обмазки, залізне долото, фрагмент кам'яного бруска, амфор і уламки чорнолощеного кубка з штампованим орнаментом та ліпного горщика (рис. 1, 2, 3, 7, 8; 2, 8; 3, 1, 5, 8, 10).

Житло № 2 — наземна споруда, судячи з розвалу глиняної обмазки, площею 6×6 м. Обмазка знаходилася на глибині 0,3—0,4 м. Північна сторона розвалу була зруйнована пеньківським житлом 3. Найбільш потужні шари глиняної обмазки товщиною 10—15 см простежувалися на південь від пеньківського заповнення. В північно-

* Тут і далі по тексту: розміри визначені від сучасної поверхні.

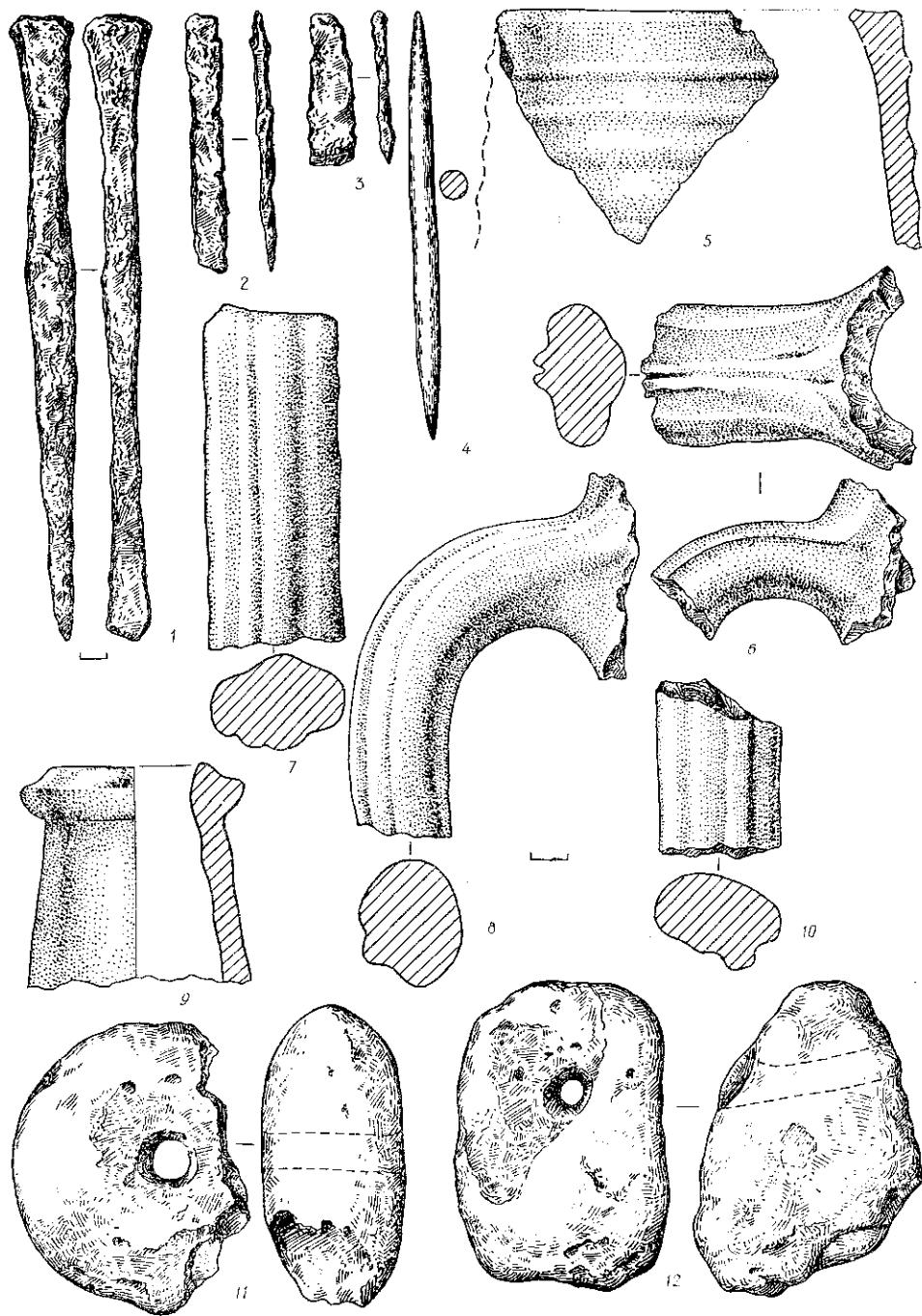

Рис. 3. Знахідки черняхівської культури (12).

східній частині розвалу обмазки розчищена господарська яма 1, овальна в плані з більшим діаметром 1 м, глибиною 0,6 м від рівня обмазки. Стінки звужені до плоского dna.

В заповненні: дві гончарні миски (рис. 2, 5, 10). В 1,3 м на північний захід від ями 1 розчищена яма 2: кругле в плані заглиблення діаметром 1 м, глибиною 0,3 м від рівня обмазки. Стінки трохи звужені до плоского dna (рис. 4). Серед розвалу глиняної обмазки виявлено велику кількість гончарної черняхівської кераміки, фрагменти

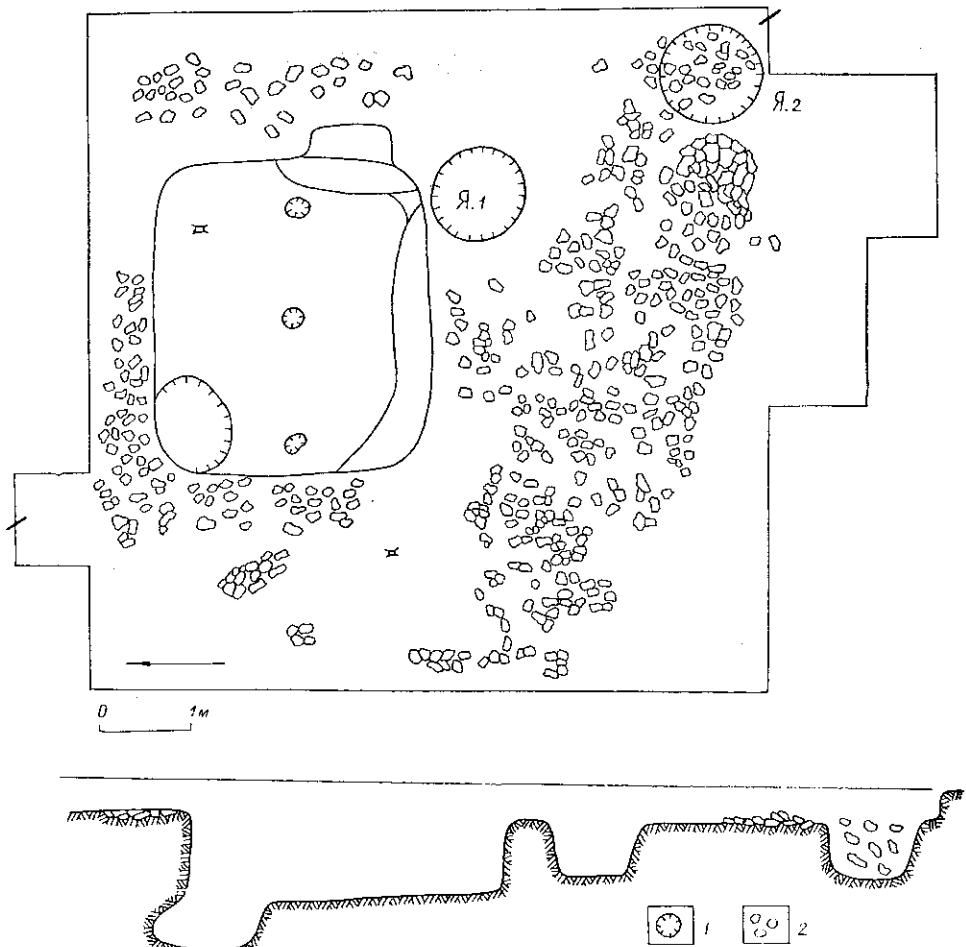

Рис. 4. План та розріз черняхівського наземного житла 2 та пеньківської напівземлянки 3.
1 — ями; 2 — каміння.

амфор, керамічне прясло, кам'яний бруск та ін. (рис. 1, 1, 12, 13; 2, 6, 9; 3, 3, 12).

Житло № 3 — перерізalo наземне житло 2. Це підквадратна напівземлянка $3,4 \times 3$ м, глибиною 1,3 м, орієнтована за сторонами світу. Стінки котлована вертикальні, кути заокруглені, знівелювана долівка підмащена глиною (рис. 1, 2). Вздовж південної стінки котлована знаходилося невелике підвищення шириною до 0,4 м і висотою 0,2 м від рівня долівки. В східній стінці житла, впритул до південно-східного кута, знаходився вхідний приямок шириною 0,9 м, який виступав на 0,4 м за периметр котлована. Вхід мав три материкових сходинки шириною 0,3—0,35 м і висотою 0,2—0,3 м, нижня знаходилася всередині житла, створена материковим підвищенням, спеціально залішеним для цього. В центрі будівлі розчищена ямка діаметром 0,2 і глибиною 0,2 м від рівня долівки; ще дві таких виявлено по центру західної і східної стінок, на відстані 0,3—0,4 м від них. Ямки овальні в плані, діаметром по 0,25 м, глибиною 0,1 м.

В північно-західному куті напівземлянки 3 знаходилась овальна в плані яма, що на 0,4 м виходила за периметр будівлі, її більший діаметр 1,1 м. З боку житла стінки ями вертикальні, а з зовнішнього боку — у вигляді підбою. Її плоске дно знаходилося на глибині 0,6 м від рівня долівки. В напівземлянці вогнища не було, лише біля господарської ями слабкі сліди обпалення.

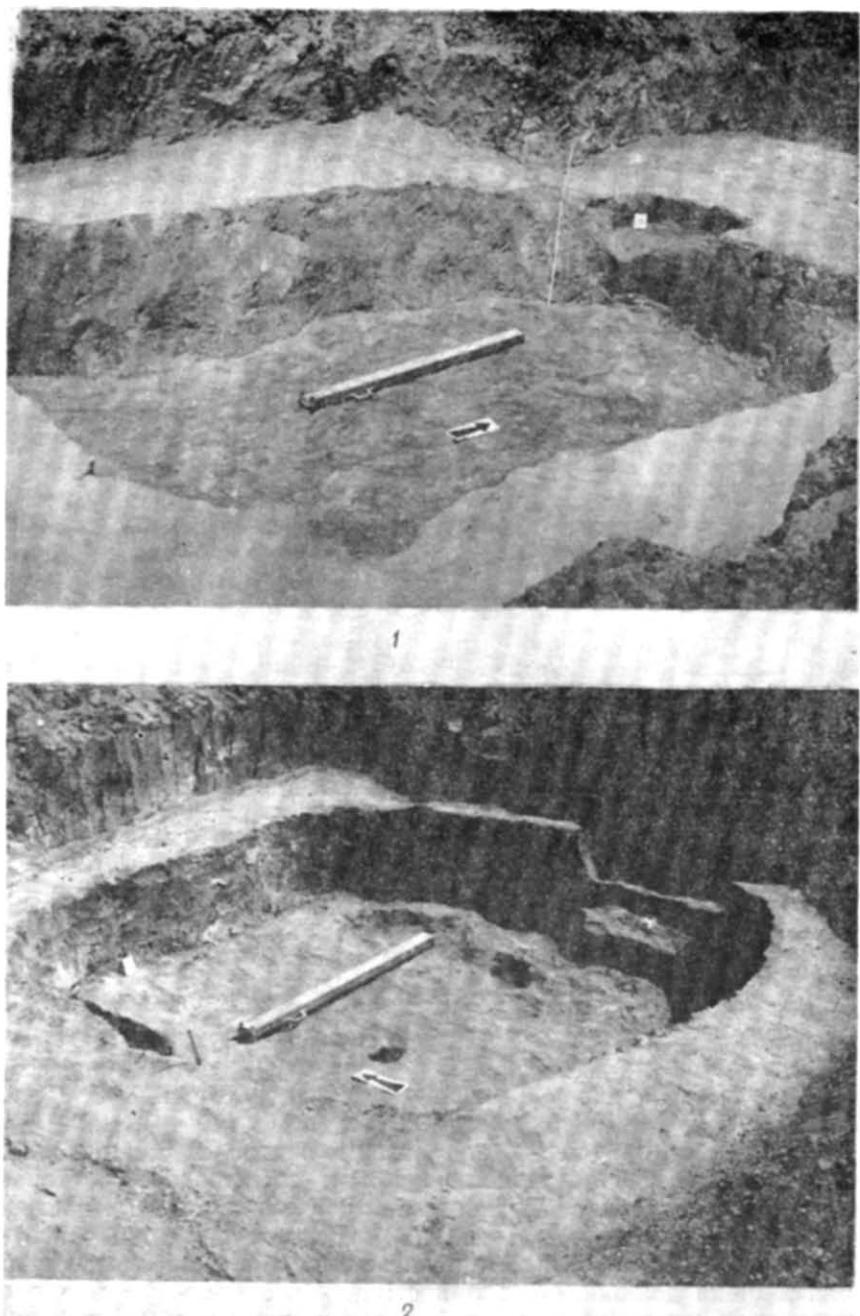

Рис. 5. Черняхівська напівземлянка 5(1) та пеньківська напівземлянка 3(2).

В темному заповненні: дрібні фрагменти ліпної пеньківської кераміки (фрагменти дисків з ледве наміченою закраїною, округлобокі та ребристі горщики) і дрібні уламки гончарного посуду черняхівського гатунку. В господарській ямі трапився фрагмент залізної пряжки.

Житло № 4 — в 1 м на південь від напівземлянки 1. Значна частина поруйнована при будівництві силосної траншеї, збереглась лише західна його сторона довжиною 3,6 м. Ширина збереженої частини — 0,9—1,1 м. Глибина споруди — 1,1 м. Вірогідно, вона мала чотирікутну в плані форму. В нижніх шарах її заповнення: пеньківська ліпна біконічна і округлобока кераміка, фрагменти сковорідок (рис. 6, 1—4).

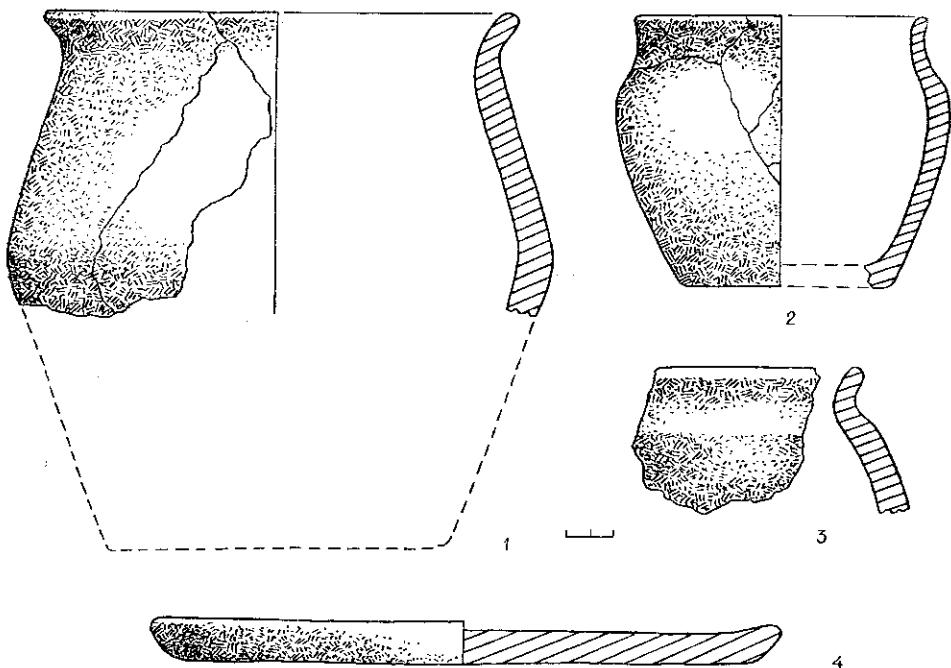

Рис. 6. Ліпна пеньківська кераміка (4).

Житло № 5 — в 10 м на південний захід від житла 2. Прямокутна будівля: $4 \times 2,6$ м глибиною 1,5 м, орієнтована стінами за сторонами світу і витягнута довгою віссю з півночі на південь. Стінки котлована вертикальні, кути заокруглені, долівка ретельно знівелльована і підмащена глиною. В північній стінці котлована, близче до північно-західного кута простежено вхідний приямок шириною 0,9 м, який виступав за периметр загибелення на 0,35 м. Вхід мав одну материкову сходинку. Ще один невеликий виступ за периметр споруди був у східній стінці. На долівці, близче до північної стінки напівземлянки — вогнищева пляма овальних обрисів з більшим діаметром 0,7 м. Вогонь розводили прямо на земляній долівці (рис. 5, 1). Серед золистого заповнення житла 5: велика кількість гончарної черняхівської кераміки, кістяне вістря, керамічне прясло, ручка від залізного ножа, багато кісток тварин і шматки глиняної обмазки (рис. 1, 6, 11; 2, 4, 7; 3, 4, 6, 9, 11).

Житло № 6 — на відстані 6 м на захід від житла 2. Західна сторона житла 6 зруйнована при земляних роботах. Однак більша частина будівлі добро збережена, вона перекривалась глинобитним вогнищем зі сходу. Напівземлянка мала чотирикутні обриси з заокругленими кутами. Довжина східної сторони — 3,2 м, північна і південна збереглися на 2,5 м. Стінки котлована були вертикальними, долівка знівелльована і підмащена глиною, глибиною 1 м.

В центральній частині будівлі збереглося глинобитне вогнище овальних обрисів діаметром 0,8 м, яке знаходилося на земляній підсипці висотою 0,2 м від рівня долівки. В заповненні: кілька фрагментів гончарної черняхівської кераміки, фрагменти амфор і кістки тварин (рис. 1, 14; 3, 7). Напівземлянка 6 була залишена ще в давнину, під час функціонування поселення. Крім малочисельного археологічного матеріалу, про це свідчить і факт перекривання її надвірним вогнищем 3.

Господарська споруда № 1 — в 4 м на південний схід від житла 2 — майже кругле в плані загибелення діаметром 3 м і глибиною 1,2—1,4 м. Підмащена глиною дно понижувалося в південному напрямку, де на невеликому материковому підвищенні (висота 0,4 м, ширина 0,8 м), яке охоплювало східну частину будівлі, знахо-

ділося підмашене глиною обпалення. Черінь і прилягаюча до нього стінка були підмашені глиною і сильно перепалені. На черені і поблизу нього залишилося багато золи і перепалених кісток тварин. В темному заповненні: гончарна, а іноді й ліпна кераміка, фрагменти амфор, керамічні шлаки та кістки тварин (рис. 1, 4). Найімовірніше, що вона пов'язана з якимось виробництвом, сліди від якого не збереглися.

Яма № 1 — в 8 м на південь від житла 1. Східна сторона зруйнована. Імовірно, яма була овальною в плані з більшим діаметром близько 2 м і глибиною 1,3 м. Стінки вертикальні, дно плоске. В сірому заповненні: уламки черняхівської гончарної кераміки (рис. 2, 2).

Яма № 2 — в 1 м на південь від житла 6, частково поруйнована силосною траншеєю. В плані овальна, діаметром близько 3 м і глибиною 0,9 м. Стінки трохи звужені до плоского dna. Серед темного заповнення: гончарна черняхівська кераміка та керамічне прясло (рис. 1, 9).

Яма № 3 — в 2,3 м на південь від житла 2 — майже кругла в плані, діаметром 2 і глибиною 1,7 м. Стінки ледве звужені до плоского dna. В заповненні: дрібні гончарні фрагменти черняхівської кераміки та кістки тварин.

Яма № 4 — в 5 м на південний захід від ями 3 — кругла в плані, діаметром 1,3 м, глибиною 1,3 м. Стінки циліндричні, дно плоске. В темному заповненні: гончарна черняхівська кераміка.

Яма № 5 — в 4,3 м на південь від напівземлянки 5. Заглиблення кругле, діаметром 1, глибиною 1 м. Стінки звужені до плоского dna. В заповненні: гончарні фрагменти черняхівської кераміки та керамічне прясло (рис. 1, 10).

Яма № 6 — в 3 м на північний захід від пеньківської напівземлянки 3 — майже кругла в плані, діаметром 1,1 м і глибиною 1 м. Стінки трохи звужені до плоского dna. В заповненні: кілька ліпних біконічних пеньківських черепків.

Яма № 7 — в 9 м на південний захід від житла 5 — майже кругла в плані, діаметром 1,9 м і глибиною 1,7 м. Стінки звужені до плоского dna. В заповненні: уламки гончарної черняхівської кераміки.

Яма № 8 — в 8 м на південний захід від напівземлянки 5 — майже кругла в плані, діаметром 1,2 м і глибиною 1,2 м. Стінки циліндричні, дно плоске. В заповненні: фрагменти гончарної черняхівської кераміки та кістки тварин.

Яма № 9 — в 6 м на південний захід від ями 8 — овальна в плані, з більшим діаметром 1,2 м і глибиною 1,1 м. Стінки звужені до плоского dna. В заповненні: гончарні черняхівські черепки.

Яма № 10 — в 5 м на південь від ями 5 — майже кругла в плані, діаметром 1,4 м і глибиною 1,3 м. Стінки майже вертикальні, дно плоске. В заповненні: гончарні черняхівські фрагменти кераміки та кості тварин.

Вогнище 1 — в 10 м на схід від ями 9. Глинобитний, сильно обпалений майданчик під прямокутних обрисів, розмір $0,75 \times 0,5$ м, на глибині 0,6 м. На вогнищі та біля нього знайдено гончарні фрагменти черняхівської кераміки.

Вогнище 2 — в 0,55 м на південний захід від першого неправильної конфігурації в плані, розмір $0,7 \times 0,5$ м на глибині 0,4 м. Вогнище підмашене глиною і сильно перепалене. Біля нього знайдено кілька перепалених каменів, уламки гончарної черняхівської кераміки та фрагмент плоского залізного предмета (рис. 3, 2).

Вогнище 3 — перекривало східну сторону черняхівської напівземлянки 5 — овальне, з більшим діаметром 1,2 м, на глибині 0,5 м. На його поверхні кілька гончарних черняхівських черепків.

Таким чином, на досліджений площа переважали черняхівські підквадратні або прямокутні напівземлянки площею близько 10 m^2 і глибиною 1—1,5 м від сучасної поверхні. Стінки котловані були вертикалними, долівки знівелювані і в деяких випадках підмашені глиною.

(житла 5, 6). Овальні глинобитні вогнища діаметром 0,8—0,9 м споруджувалися на земляній підсипці висотою 0,2 м (житла 1, 6) або на рівні долівки (житло 5). В двох з них (1, 5) простежено вхідні приямки ширину 0,9—1,4 м, які виступали за периметр котлованів на 0,3—0,6 м. Від наземного житла простежено розвал глиняної обмазки площею близько 36 м², яка знаходилася на глибині 0,3—0,4 м від сучасного рівня. В житлі було дві господарські ями. Вогнище, мабуть, зруйноване при будівництві пеньківської напівземлянки 3, яка його перерізала. Тобто на черняхівському поселенні Біляївка простежено співіснування загиблих у ґрунт напівземлянкових та наземних жител, що є характерною ознакою черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я¹.

Привертає увагу овальна споруда виробничого призначення діаметром близько 3 м і глибиною 1,2—1,4 м, в якій вогнище розташоване на останці, де виявлено багато золи та перепалених кісток тварин. Господарські ями овальні або круглі в плані, діаметром 1—2 м і глибиною 0,9—1,7 м від сучасної поверхні. Стінки їх вертикальні або звужені до плоского dna. Надвірні вогнища — глинобитні, овальні, підпрямокутні в плані, площею 0,7×1,2×1 м. Найімовірніше, що вони використовувалися в літній час для приготування їжі.

Найбільш масова категорія знахідок на черняхівському поселенні — *кераміка*. Ліпні фрагменти представлени поодинокими екземплярами світло-коричневого кольору з домішками піску в глиняному тісті. Походять вони від округлобоких кухонних горщиків середніх розмірів з добре відігнутими вінцями, край яких прикрашений пальцевими вдавленнями (рис. 1, 8). Переважали гончарні вироби з пошерхлю або лощеною поверхнею. В тісті шерехатої кераміки містяться домішки піску та кварцу, а лощена виготовлялась з тонкої, добре відмуленої глини. Найпоширеніші кухонні горщики з округлим тулубом, плоским дном та відігнутими назовні потовщеними вінцями, у яких на шийці та тулубі трапляються горизонтальні валики, борізди, хвилястий орнамент (рис. 1, 1—3; 2, 2, 9).

Столовий посуд репрезентований сіро-лощеними з потовщеними вінцями мисками на кільцевому піддоні, окремі екземпляри прикрашенні на верхній частині пролощеними сіточками (рис. 1, 4, 5; 2, 3, 5). Висота такої миски із житла 2 — 10, діаметр вінець — 24, діаметр dna — 9 см (рис. 2, 5). З цього ж житла походить округлобока на кільцевому піддоні, відкрита миска з ледве зазначеними вінцями (висота — 12, діаметр вінець — 17, діаметр dna — 6,5 см) (рис. 2, 10). У житлі 1 знайдено уламок верхньої частини тонкостінного чорнолощеного кубка з штампованим орнаментом (рис. 1, 7). При розкопках трапилися уламки від вузькогорлих одноручних сіро-лощених глечиків з кулястим тулубом на плоскому dnі (рис. 1, 14; 2, 1, 4).

Окрему групу кераміки складають уламки триручних зерновиків-корчаг великих розмірів з товстими масивними вінцями або горизонтально поставленим широким плоским комірцем (рис. 1, 6; 2, 7, 8). Перераховані форми черняхівського посуду типові для черняхівських пам'яток на всіх територіях їх поширення².

Глиняні прясла та грузила.

Прясла діаметром 3—4 і висотою 1—1,8 см біконічної або жорно-подібної форми з отвором у центрі діаметром 0,6—1 см. Перші виготовлялися з щільної глини, інші — із стінок посудин (рис. 1, 9, 10, 13). В житлі 5 знайдено круглу заготовку для прясла діаметром 2 і висотою 1 см, яку виготовлено із стінки гончарної посудини (рис. 1, 11). *Грузила* — важки від ткацьких верстатів — виготовлялися з нещільної, слабо обпаленої глини, з домішками полови в тісті. Трапляються конусоподібні вироби висотою 8 і діаметром 5,5 см та круглі — діаметром 8 і висотою 8 см, з отворами діаметром близько 1 см (рис. 3, 11, 12).

Залізні вироби представлені фрагментами ножів та масивним долотом довжиною 25,5 см, викутим із цілого куска заліза (рис. 3, 1).

Результати визначення остеологічного матеріалу з черняхівського поселення Біляївка (за О. П. Журавльовим)

№ п/п	Вид тварин	Кількість кісток за об'єктами					Кількість кі- сток на посе- ленні	Кількість осо- бин на посе- ленні		
		№ житла			№ ями					
		1	2	5	4	10				
1.	Бик домашній	16	24	71	—	—	111	11		
2.	Вівця і коза	6	7	8	—	—	21	7		
3.	Свиня домашня	3	2	2	1	—	8	2		
4.	Кінь	4	2	11	—	—	17	5		
5.	Собака	1	—	—	—	1	2	2		

Такі вироби відомі на черняхівських селищах Острови в Середньому Подністров'ї, Ріпнів II в Західному Побужжі, на поселенні культури карпатських курганів Глибока на Прикарпатті та в ін.³ З пісковика виготовлялись точильні бруски, чотирикутні в поперечному перерізі, довжиною до 15 см, на добре зашліфованій поверхні яких трапляються поздовжні жолобки — сліди заточування гострокінцевих предметів (рис. 1, 12). Виготовлений із кості тонкий, добре відполірований круглий стержень, загострений з двох кінців (довжина 12, діаметр 0,7 см). Такі предмети вважаються проколками або інструментами для письма (стилями).

В черняхівських об'єктах трапляються кістки домашніх тварин. Серед них за кількістю особин переважає бик домашній, потім ідуть вівця і коза, кінь, свиня домашня, собака (таблиця).

Черняхівські об'єкти із Біляївки продатовані за фрагментами амфор (уламки стінок, горловин, ручок та денець). Зіставляючи їх з цілими формами, можна виділити той чи інший тип. З житла 5 походить висока вузька світлоглиняна горловина діаметром 5 см, край якої оформлено у вигляді напіввалика з невеликою закраїною (рис. 3, 9). Такі амфори відносяться до типу «інкерманських» (IV ст. н. е.)⁴. В пізньоантичну епоху і в ранньосередньовічні часи побутували червоноглиняні амфори з широким, розширенім донизу жолобчастим горлом, край якого горизонтальний (рис. 3, 5) (IV — перша половина V ст. н. е.)⁵. В житлі 2 знайдено шоломоподібне з конусовидною ніжкою дно червоноглиняної амфори (рис. 2, 6). Воно походить від дворучної амфори з циліндричним або з перехватом посередині тулем, який прикрашався густими горизонтальними канелюрами. Такі форми широко побутували в IV ст. н. е., але їх виробництво не припинялося і в ранньосередньовічні часи⁶. В житлах 1, 5, 6 трапилися складно-профільовані ручки з асиметрично профільованим, інколи розчленованим валиком по краю (рис. 3, 6—8, 10). Подібні ручки характерні для пізніх амфор IV—початку V ст.⁷ Таким чином, за амфорним матеріалом черняхівські об'єкти з Біляївки є пізніми і відносяться до IV, а можливо, й початку V ст. н. е.*

Звідси випливають цікаві спостереження, що стосуються характеру житлового будівництва та керамічних наборів на пізніх черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я. В Біляївці простежено значне переважання напівземлянок над наземними житлами, що вказує на поступову заміну останніх заглибленими будівлями. Таке явище має місце і на інших черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я⁸. В заповненнях досліджених об'єктів переважну більшість ста-

* Розкопками на даному поселенні простежено досить інтенсивне життя в пізньоримські часи. Свідченням цьому є потужний культурний шар товщиною 0,5—0,8 м та випадки перекривання одних черняхівських об'єктів іншими (житло 6 перекривалось надвірним вогнищем 3). Завдяки цьому вдалося зафіксувати рівні давньої поверхні. Найтипічнішими в даному випадку є вогнища 1, 2, які знаходилися на відстані 0,6 м одне від одного. Перше з них — на глибині 0,3 м, а друге — 0,6 м від сучасної поверхні. Така різниця в рівнях залягання цих об'єктів свідчить про швидке нарощання культурного шару за порівняно короткий час, що можливо лише при функціонуванні поселення протягом IV ст. н. е.

новив гончарний посуд, що суперечить думці про поступовий занепад цього виробництва на піньочерняхівських пам'ятках.

В Біляївці виявлено піньочерняхівські і ранньосередньовічні старожитності, які можна порівняти. Так, пеньковська напівземлянка 3 перерізала наземне черняхівське житло 2 (рис. 4; 5, 2). Перша за конструктивними деталями та керамічним матеріалом відноситься до ранніх споруд (V ст. н. е.)⁹. Ранніми ознаками слід вважати наявність ямки в центрі напівземлянки, відсутність у ній печі та присутність архаїчних форм ліпного пеньковського посуду. Зустрічаються також гончарні фрагменти черняхівського гатунку. Однак з Біляївки не одержано даних про існування прямих генетичних зв'язків між черняхівськими і пеньковськими матеріалами. Проти цього, в першу чергу, свідчать відмінні керамічні комплекси, які в черняхівських об'єктах представлени майже виключно гончарними зразками, а в пеньковських — ліпними формами.

Л. В. ВАКУЛЕНКО, О. М. ПРИХОДНЮК

Поселение близ с. Беляевка на Кировоградщине

Резюме

Статья посвящена публикации материалов поселения с позднечерняховским (IV—нач. V в.) и пеньковским (V в. н. э.) слоями у с. Беляевка Александровского р-на Кировоградской обл. В ней приведены подробные характеристики исследованных объектов и обнаруженных в них археологических материалов. На поселении прослежена замена наземных жилищ углубленными постройками в позднечерняховское время. Вместе с тем отмечено значительное преобладание гончарной посуды, что противоречит мнению о повсеместном упадке гончарного производства на позднечерняховских памятниках.

Материалы раскопок у с. Беляевка не подтвердили наличие прямых генетических связей между черняховскими и пеньковскими древностями. Об этом свидетельствуют отличия в керамических наборах. В черняховских объектах представлены почти исключительно гончарные образцы, а в пеньковских — лепные формы. Таким образом, группа черняховских древностей типа Беляевки не оставила заметного следа в последующих раннесредневековых культурах.

¹ Журко А. И. Жилые сооружения племен черняховской культуры: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1983. — С. 26.

² Черняховская культура // МИА. — 1960. — № 82. — 347 с.; Древности эпохи сложения восточного славянства // МИА. — 1964. — № 116. — 363 с.; Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. — Київ: Наук. думка, 1972. — 180 с.; Баран В. Д. Черняхівська культура. — Київ: Наук. думка, 1981. — 263 с.

³ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре // СА. — 1985. — № 1. — С. 114. — Табл. 9, 1; — С. 115. — Табл. 10, 1; Баран В. Д. Черняхівська культура. — С. 243. — Табл. XVIII, 16, 17; Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — Київ: Наук. думка, 1977. — С. 120. — Табл. X, 1.

⁴ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — С. 122; Шелов Д. Б. Узкогорлы светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН СССР. — 1979. — Вып. 156. — С. 19.

⁵ Якобсон А. Л. Раскопки средневековых слоев Херсонеса // КСИИМК. — 1950. — № 35. — С. 113. — Рис. 36, 1; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — С. 120.

⁶ Якобсон А. Л. Средневековые амфоры Северного Причерноморья // СА. — 1951. — № 15. — С. 329. — Рис. 3, 11, 13; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — С. 121; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и примыкающего Подуравья в первых веках н. э. — М.: Наука, 1975. — С. 222.

⁷ Деопик Д. В., Круг О. Ю. Эволюция узкогорлых светлоглиняных амфор с профицированными ручками // СА. — 1972. — № 3. — С. 100—101; Шелов Д. Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. — С. 19.

⁸ Журко А. И. Жилые сооружения племен черняховской культуры. — С. 26.

⁹ Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 88—89.

Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині

У середній течії р. Трубіж розвідками А. П. Савчука¹ і Ю. В. Костенко² виявлено скupчення поселень черняхівської культури. Три з них розташовані на околицях с. Хлопків Барішівського р-ну Київської обл. Найретельніше досліджено поселення Хлопків I, де при шурфуванні Ю. В. Костенко відкрив гончарний глинобитний двох'ярусний горн³. Протягом 1981—1984 рр. провадилися стаціонарні розкопки експедицією ІА АН УРСР (В. Д. Баран, Г. М. Некрасова).

Поселення Хлопків I розмірами близько 500×200 м знаходиться на західній околиці села і займає край надзаплавної тераси лівого берега р. Трубіж. З півдня тераса обмежена старою балкою*, а з північного заходу — западиною, де, як показала розвідкова траншея, культурний шар практично відсутній (рис. 1). Верхня частина тераси знівелювана оранкою глибиною до 30 см і огорожена з півночі та з південного заходу земляними межами, поза ними схил тераси задернований. Південно-східний край поселення займають садиби села.

Стаціонарні розкопки провадилися в південно-західній частині поселення, більче до краю тераси. Всього розкопано близько 2 тис. м². На пам'ятці зафіковано потужний шар гумусу, піщаний материк залягає на глибині 0,8—1,2 м від сучасної поверхні. Культурний шар досягає 0,5—0,6 м і містить переважно матеріали черняхівської культури, сконцентровані здебільшого в районі об'єктів. Проте подекуди зустрічаються також окремі уламки кераміки ранньої залізної доби та багатоваликової культури доби середньої бронзи. Сліди заглиблого об'єкта цієї культури зафіковано біля західного краю розкопу II.

На поселенні розкопано 8 жител, 10 споруд та 35 ям господарського призначення черняхівської культури. Всі виявлені об'єкти заглиблені на 1—1,5 м. У верхньому шарі заповнення багатьох з них траплялись розвали обпаленої глиняної обмазки від наземних частин конструкцій, яка при попередніх обстеженнях сприймалась як залишки наземних споруд⁴.

Житла розташовані на відстані 10—16 м одне від одного, навколо них компактно групувалися господарські споруди, утворюючи єдині житлово-господарські комплекси — двори (рис. 2).

Всі житла являють собою чотирикутні напівземлянки площею 10—17 м², глибиною 1—1,3 м від сучасної поверхні, у деяких з них у кутку є виступ-вхід. Опалювальні споруди здебільшого не збереглися. Одне вогнище у вигляді вуглистої лінзоподібної плями діаметром 0,8 м розчищено в напівземлянці 8, до нього примикала вогнищна яма. У долівках чотирьох жител є ями-льохи (рис. 3, 1, 2; 4, 1, 2; 5, 5, 6).

Господарські споруди складаються із заглиблених до 1—1,5 м одно- чи двокамерного приміщення з неглибоким, 0,9—1,15 м входом, який в гумусованому ґрунті не завжди вдавалося простежити. Однокамерні помешкання в плані квадратні (2, 3, 4, 6) або круглі (10), двокамерні — 8-подібні (1, 5, 7—10). У наземній частині ці споруди, мабуть, мали глинобитні стіни та перекриття, про що свідчить щільний завал уламків обпаленої глиняної обмазки з відбитками жердин каркасу в споруді № 1 (рис. 4, 1; 5, 1, 2, 5).

Господарські ями округлі в плані з прямовиснimi стінками та рівним дном, діаметром 1—2 м, глибиною 1—1,5 м — у деяких випадках також мали глинобитні загородки і перекриття (рис. 5, 3, 4).

У більшості об'єктів поряд з гончарною срібглиняною черняхівською керамікою зустрічається чимало ліпної (іноді до 50%). Окрім

* На схилі балки з боку села розташоване друге велике поселення черняхівської культури Хлопків II, де розкопано наземну глинобитну споруду, що містила виключно гончарну кераміку.

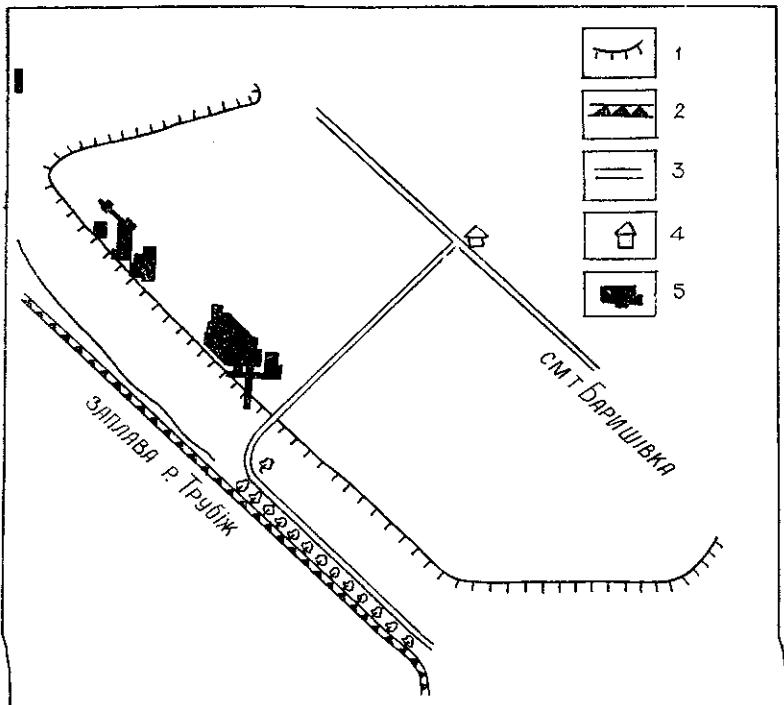

Рис. I. План поселення Хлопків I з розкопаними ділянками. I — край тераси; II — меліораційний канал; III — ґрутовка; IV — крайнє житло поселення; V — розкопані ділянки.

комплекси містять виключно гончарний посуд. Керамічний комплекс поселення на 71% складається з уламків типових черняхівських гончарних посудин, з них 66% становлять шерехаті (здебільшого горщики, зрідка миски, піфоси, глечики) і тільки 5% — лощені (переважно миски, зрідка глечики, вази, кедихи).

Ліпна кераміка — 29%. Вона представлена тільки уламками горщиків та корчаг, має специфічне щільне тісто з домішками піску та дрібнотовченого шамоту, загладжену поверхню, добрий випал і червоний, бурій, сірий або чорний колір. За формою можна виділити п'ять досить статіх типів (рис. 6). До першого типу належать масивні товстостінні корчаги з ребристим корпусом і наліпним валиком під вінцями, який здебільшого прикрашений косими насічками (рис. 3, 3, 4; 5, 7). Серед загальної кількості уламків ліпних посудин, які піддаються визначеню, фрагменти корчаг становлять 20%.

Другий тип — тонкостінні ребристі горщики з слабо виділеними або зовсім невиділеними і скощеними досередині вінцями (11%) (рис. 3, 24; 5, 8).

Третій тип — також ребристі посудини з відігнутими вінцями (36%) (рис. 3, 23; 4, 13, 23).

Четвертий тип — округлобокі горщики з максимальним розширенням посередині і відігнутими вінцями (8%) (рис. 3, 6, 19); відрізняються від посудин третього типу тільки відсутністю чіткого ребра, а тому ще 20% уламків з відігнутими вінцями можна загалом віднести як до третього, так і до четвертого типів.

П'ятий тип — посудини з увігнутими до середини вінцями та округлим бочком (5%).

За формою ліпні горщики хлопківського поселення здебільшого нагадують посудини синхронної київської і, особливо, пеньківської культури третьої чверті I тис. н. е., але відрізняються від них тістом і технікою обробки. Виділяється один ребристий горщик (яма 8), з

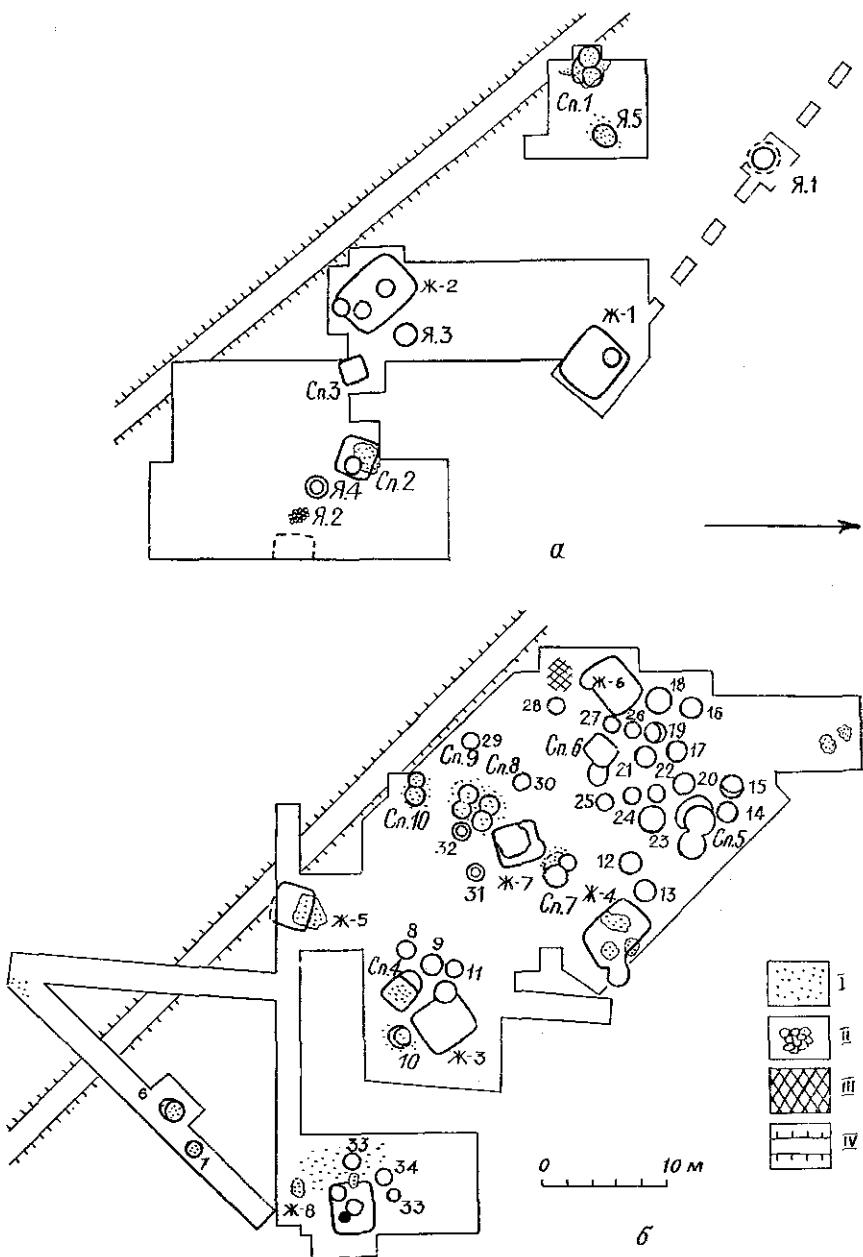

Рис. 2. Загальний план розкопів І(а), ІІ(б).

І — обпалена глиняна обмазка; ІІ — скучення залізного шлаку; ІІІ — об'єкт епохи бронзи; ІV — межа: ж. — житла, я. — ями, сп. — споруди.

горбкуватою поверхнею і домішками грубозернистого шамоту (рис. 4, 13) (кіївська культура).

Єдина грубо виліплена миска у вигляді плошки належить до черняхівської культури (рис. 4, 8). При перевірці виявилось, що уламок ребристої «чорнолощеної пізньозарубинецької миски» (за Ю. В. Костенко⁵) від горщика з добре загладженою поверхнею — типовий для всього комплексу. Під час розкопок не знайдено жодного фрагмента дисков, сковорідок або посудин з поверхнею, обробленою розчосами, які характерні для кіївської культури. Навпаки, ліпна кераміка відзначається сталістю форм і технології виготовлення.

З поселення походять 52 екз. глиняних пряслиць, переважно біконічної форми (рис. 7, 24—36). Деякі з них за ширину отвору нага-

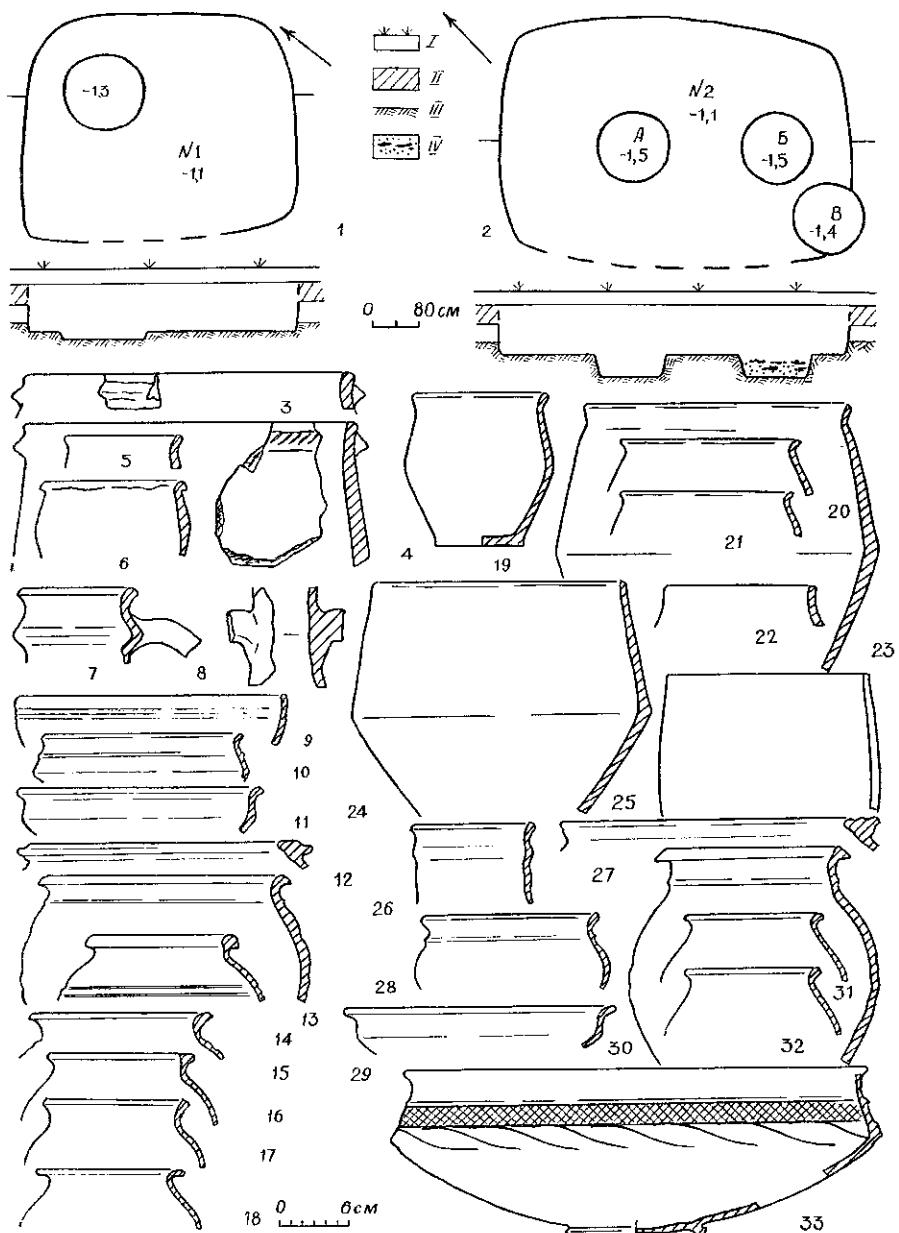

Рис. 3. Плани, розрізи і кераміка з житла 1 (1, 3—18), 2 (2, 19—33); ліпна (3—6, 19—25); гончарна лощена (7, 9—10, 33); шерхата (11—18, 26—32); амфора (8).

I — орній шар; II — культурний шар; III — рівень материка; IV — вуглики.

дують київські (рис. 7, 32—33), чотири — орнаментовані наколами, мають аналоги в пеньківських пам'ятках (рис. 7, 34—36), проте більшість типові для черняхівської культури.

Інші знахідки: залізні ножі, серп, тесло, шило, вістря дротика (рис. 7, 41—48), кістяні знаряддя для обробки шкір, кочедик, голочники, стилі, лощила, «ковзани» (рис. 7, 15—22), глиняні конусоподібні грузила від ткацького верстата (рис. 7, 37—38), кам'яне грузило, точильні бруски (рис. 7, 39—40), уламки жорен з вулканічного туфу.

Окремо слід відзначити унікальну річ — кістяне лощило з вирізьбленими по ньому значками піктограмами (рис. 7, 15).

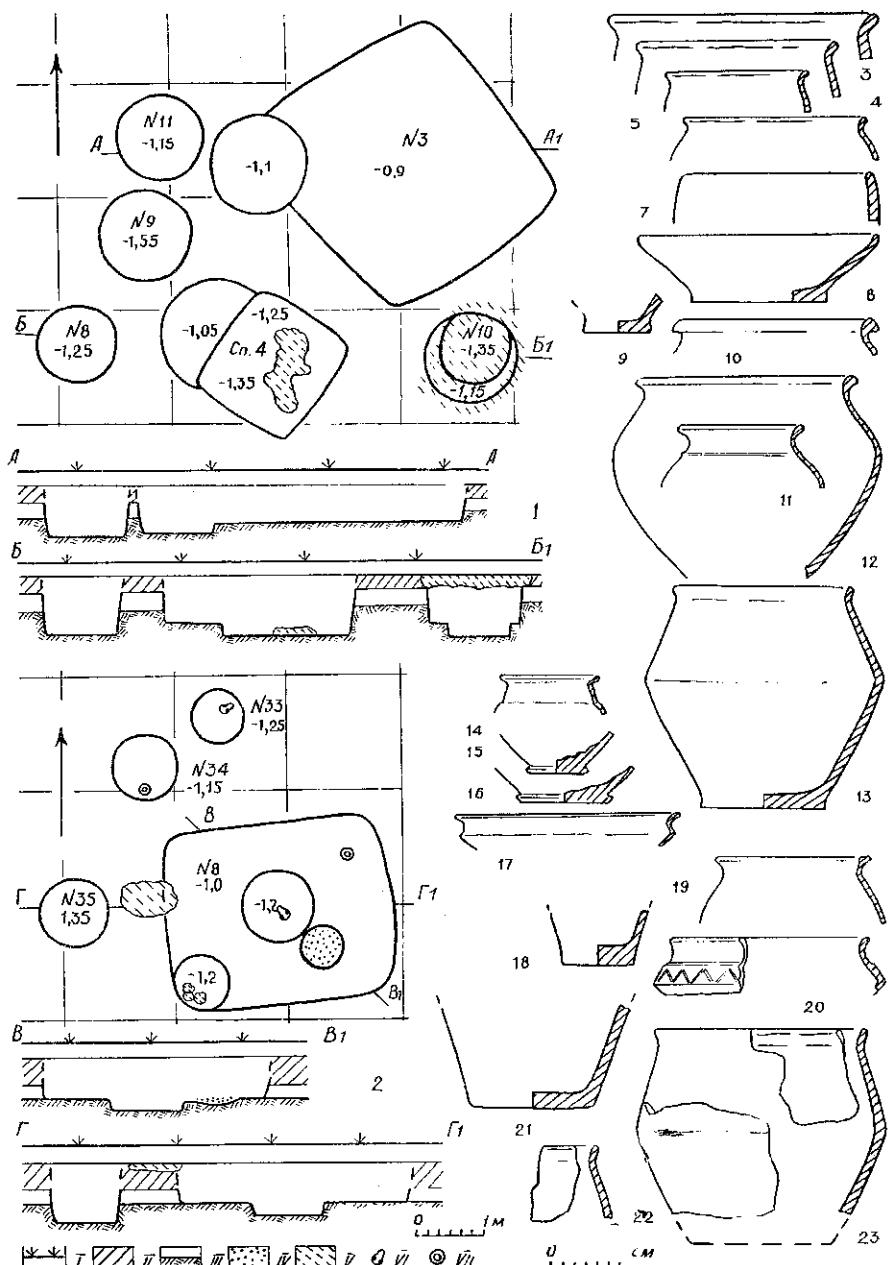

Рис. 4. Плани та розрізи побутово-господарських комплексів жител 3 (1), 8 (2). Кераміка з житла 3 (3–10); ями 8 (11–13); споруди 4 (14–17); ями 34 (18–20); житла 8 (21); ями 33 (22–23); ліпна (3–8, 13, 18, 21–23); гончарна (9–11, 14–17, 19–20).

I — орній шар; II — культурний шар; III — рівень материка; IV — вуглики; V — глиняна обмазка; VI — черепи тварин; VII — ліпні посудини.

Прикраси: чотири бронзові та залізна пряжки, дві бронзові підв'язні фібули, дротяний браслет з розклепаними кінцями, трикутна підвіска (рис. 7, 5–11), кістяний виріб, кінці якого оформлено у вигляді стилізованих кінських голів; амулети (рис. 7, 12–14) і два фрагментовані кістяні багатопластичні гребені, один з напівовальною спинкою.

Імпортні посудини: невелика кількість фрагментів амфор інкерманського типу та скляний товстостінний келих з відшліфованими овалами (рис. 7, 4).

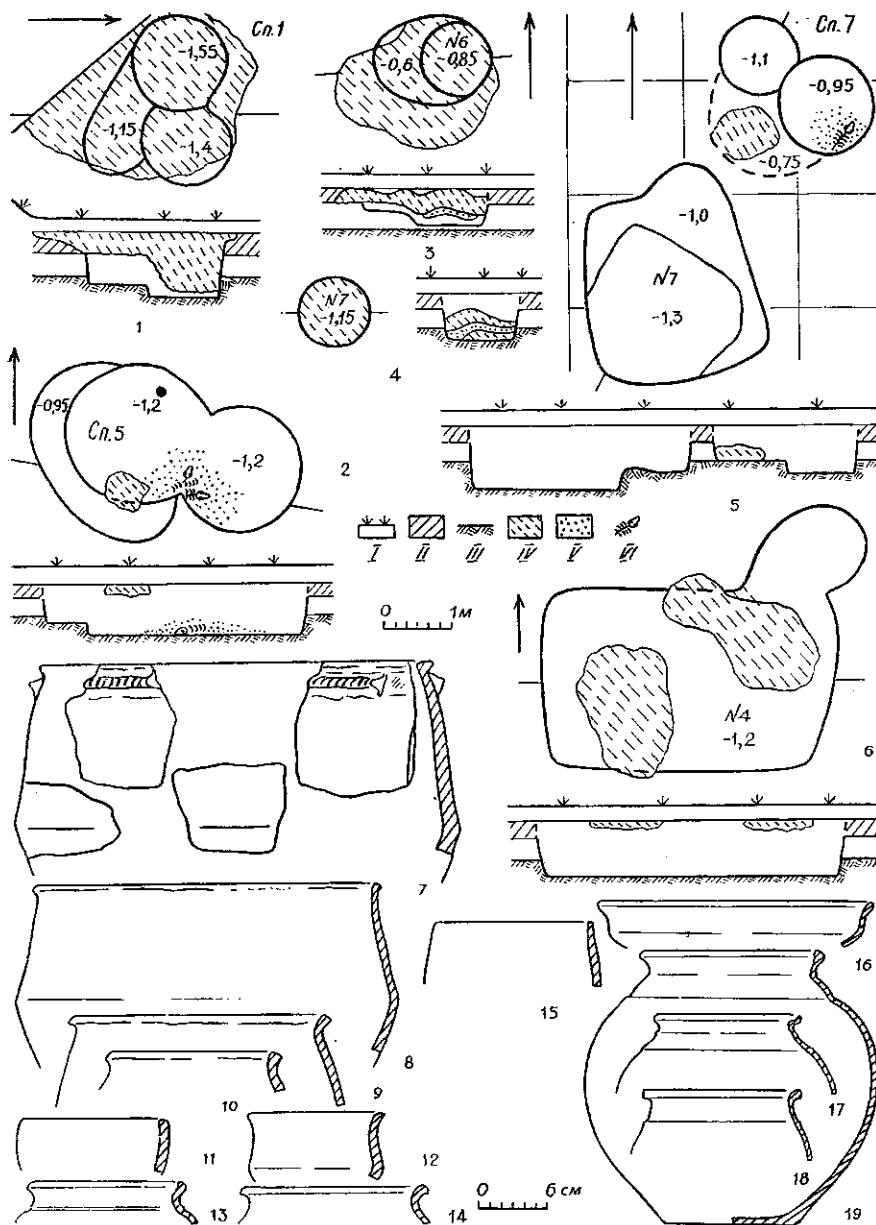

Рис. 5. Плани та розрізи господарських споруд 1 (1); 5 (2); 7 (5); ям 3 (3); 7 (4); жител 7 (5) і 4 (6). Кераміка із споруди 5 (7—14) і житла 4 (15—19): ліпна (7—12, 15); гончарна (13—14, 16—19).

I — орній шар; II — культурний шар; III — рівень материка; IV — глиняна обмазка; V — вуглики; VI — кістки тварин.

Крім того, на поселенні зустрічаються залізні та керамічні шлаки, а також (у великій кількості) кістки свійських тварин (за визначенням О. П. Журавльова: бика — 38%, кози-вівці — 23%, свині — 24%, коня — 7%, собаки — 8%). Промивка землі із заповнення окремих об'єктів (проведена Г. О. Пашкевич) показала наявність обвуглених зерен, здебільшого проса і пшениці-двозернянки.

Отже, більшість знахідок з хлопківського поселення типові для черняхівської культури. Частина з них датується в межах IV ст. н. е. (багатопластинчасті гребені⁶, бронзові фібули⁷, уламки амфор інкерманського типу⁸). Більш вузьку дату — друга половина IV—початок

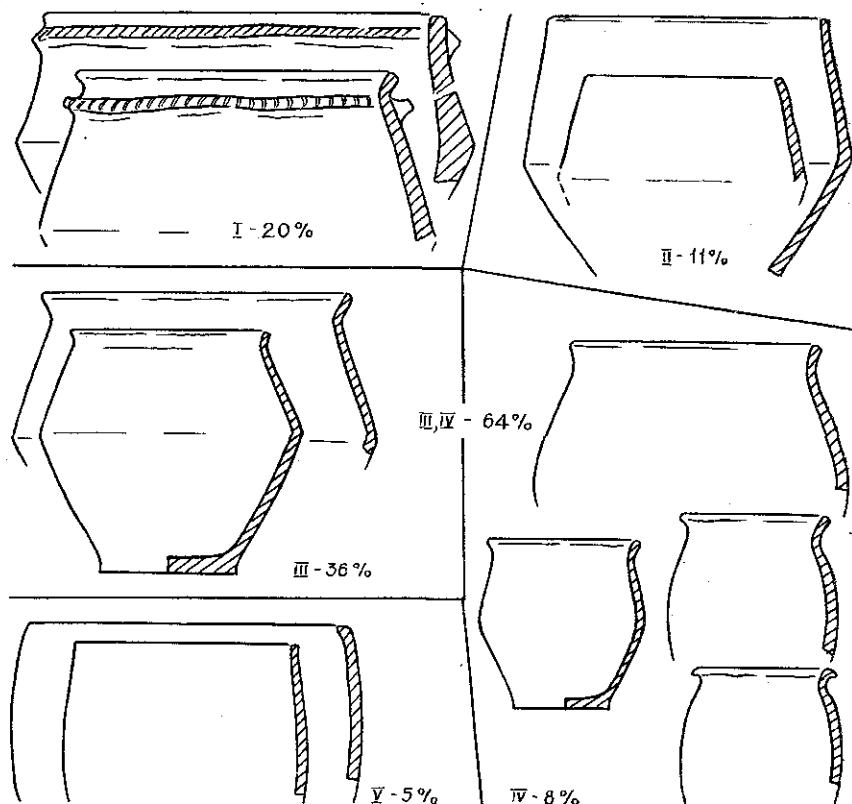

Рис. 6. Типи ліпної кераміки.

V ст. — дають набір пряжок⁹ і фрагмент скляного кубка типу Кенігсбрух¹⁰.

Специфіку пам'ятки складають значний процент ліпної кераміки і заглиблений характер жител. Форми хлопківської ліпної кераміки безумовно виникли внаслідок контактів з населенням синхронної північнішої київської культури. Але відсутність у хлопківському ліпному комплексі форм, характерних для пізньозарубинецьких пам'яток I—II ст. та київської культури III—V ст. (ребристих мисок, дисків, сковорідок), і специфічної обробки поверхні розчосами; а також — типового для конструкції київських жител центрального стовпа, — не дає змоги пов'язати виникнення цього поселення з носіями київської культури. Тим більше, що на пам'ятці є об'єкти, які містять виключно гончарну кераміку. Саме вони й фіксують ранній етап існування поселення.

Разом з тим усі п'ять типів ліпних хлопківських посудин мають прямі аналоги в типології кераміки з раннього шару V ст. пеньківського поселення Хитці¹¹.

На нашу думку, поселення Хлопків I фіксує самий початок процесу формування ранньослов'янської пеньківської культури, який, виходячи з існуючих на поселенні датуючих матеріалів, слід віднести ще до кінця пізньоримської доби.

Житло № 1* — прямокутна напівземлянка **: 4,8×4, глибиною 1,15 м від сучасної поверхні (0,15—0,2 м від рівня материка). У північному куті розчищена яма діаметром 1,45 м, глибиною 0,25 м від рівня долівки (рис. 3, 1, 3—18; 7, 21).

* Знайдені із об'єктів зведені до таблиці.

** Усі житла орієнтовані стінками паралельно краю тераси. Тут і далі по тексту.

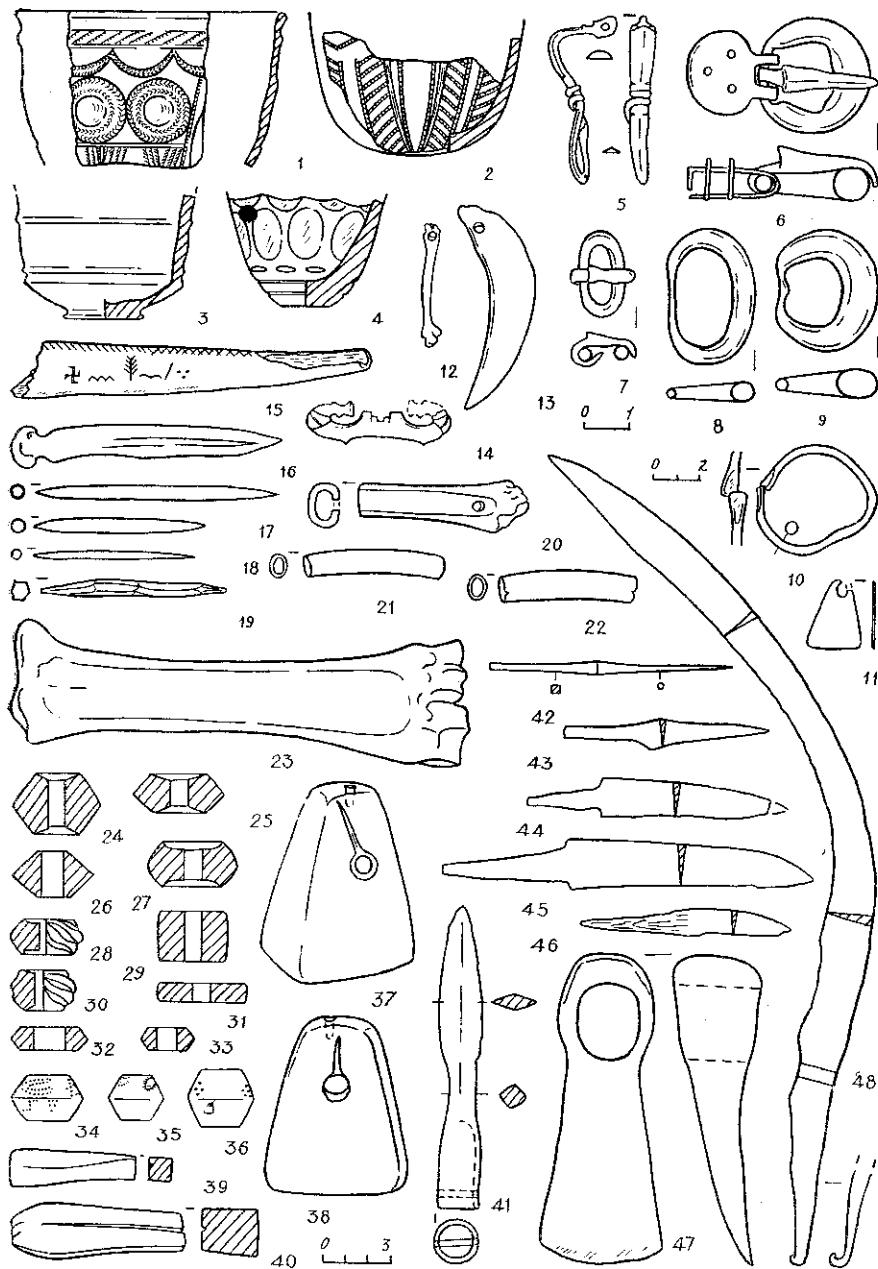

Рис. 7. Знахідки з ям (1, 10); 6 (13, 30); 9 (46); 18 (12); 20 (47); 32 (41); споруд 3 (37); 4 (8, 19, 40); 10 (28, 34, 39); жител 1 (22); 3 (43, 48) та з культурного шару (кераміка 1—3; скло — 4; бронза — 5—7, 9—11, 42; за-лізо — 8, 41, 43—48; кістка — 12—23; глина — 24—38; камінь — 38—40).

Житло № 2 — прямокутна напівземлянка: $6,2 \times 4,4$, глибиною 1,1 м від сучасної поверхні (0,15 м від рівня материка). Розчищено три ями: одна у південному куті (В) і дві в центрі (А, Б), діаметром 1,2—1,3, глибиною 0,4 м від рівня долівки. У заповненні ями Б: скупчення вугликів, уламки глиняної обпаленої обмазки з відбитками жердин і фрагменти тих самих ліпних і гончарних посудин, що знайдені і в заповненні житла (рис. 3, 2, 19—33).

Житло № 3 — чотирикутна напівземлянка: $4,4 \times 3,8$, глибиною 0,9 м від сучасної поверхні (0,3 м від рівня материка). В західному куті кругла в плані яма діаметром 1,7, глибиною 0,2 м від рівня до-

лівки. Вірогідно, житло 3 разом із спорудою 4 і ямами 8—11 складають єдиний побутово-господарський комплекс (рис. 4, 1, 3—10; 7, 43, 48).

Житло № 4 — прямокутна напівземлянка: $5,5 \times 3,5$, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні (0,2 м від рівня материка). У північно-східному куті знаходиться вхід — напівовальний виступ $1,8 \times 1,6$ м. Заповнення: на глибині 0,25—0,4 м місцями перекрите скupченнями перепаленої глиняної обмазки з вуглистими прошарками (рис. 5, 6, 15—19).

Житло № 5 — чотирикутна напівземлянка: $3 \times 3,2$, глибиною 1 м від сучасної поверхні. Глибина материка у цьому місці досягає 1,2 м, тому контури житла і долівка простежуються у передматериковому шарі не дуже чітко. Заповнення: у північній частині перекрите на глибині 0,3—0,7 м шаром обпаленої глиняної обмазки від зруйнованих наземних стін з прошарками вугілля.

Житло № 6 — прямокутна напівземлянка: $3,8 \times 3,1$, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні (0,3 м від рівня материка). У південному куті напівовальний виступ — вхід $1,4 \times 1,6$ м.

Житло № 7 — чотирикутна напівземлянка: $3 \times 3,2$, глибиною 1,3 м від сучасної поверхні (0,5 м від рівня материка). Майже по всьому периметру простягнувся під стінками материковий прилавок шириною 0,5—1 м, висотою 0,25 м від рівня долівки. У північному куті вхід — напівовальний виступ $1,2 \times 1$ м (рис. 5, 5). Житло 7 разом із спорудами 7—9 і ямами 30—32, ймовірно, складають єдиний побутово-господарський комплекс.

Житло № 8 — прямокутна напівземлянка $4 \times 3,2$, глибиною 1 м від сучасної поверхні. Долівка залягає на рівні материка і добре утоптана. У південно-східній частині знаходиться вогнище — лінзоподібна вуглиста пляма діаметром 0,8 м, товщиною 5 см. Поруч розчищена яма діаметром 1,2, глибиною 0,2 м від рівня долівки. В заповненні: черепи бика і собаки. Ще одна яма діаметром 1, глибиною 0,2 м — у південно-західному куті житла. В північно-східному куті, на долівці знайдено придонну частину великого ліпного горщика (рис. 4, 21). Судячи з керамічних матеріалів, житло 8 і ями 33—35 складали єдиний побутово-господарський комплекс (рис. 4, 2).

Заглиблений об'єкт А простежено біля східного краю розкопу 1 (рис. 2) у вигляді розпливчастої темної плями 3×2 м, що заходила під бровку. У заповненні: значна кількість ліпної і гончарної кераміки та кісток тварин. На жаль, глибина споруди близько 1 м і не досягає материка, чітко її контури простежити не вдалося. В 1 м на захід від неї на глибині 0,4—0,6 м розчищено скupчення залізного шлаку.

Споруда № 1 — складається з двох, поєднаних між собою, круглих у плані ям, діаметром 1,65 і 1,5 м, глибиною 1,55 і 1,4 м від сучасної поверхні. З південного боку до них примикає напівовальний вхід $1,7 \times 0,9$ м, глибиною 1,15 м. Зовні споруда, можливо, була обнесена масивними (товщиною до 15 см), глинобитними стінами на каркасі з жердин. Уламки цих наземних стін щільно заповнюють заглиблений частину об'єкта (рис. 5, 1).

Споруда № 2 — напівземлянка: $3,2 \times 2,5$ м, глибиною 1,1 м від сучасної поверхні (0,1 м від рівня материка). У північній частині заповнення перекрите шаром обпаленої глиняної обмазки на глибині 0,2—0,35 м. Скупчення обмазки складалося із плоских уламків товщиною до 4 см, які включали численні фрагменти ошлакованої гончарної кухонної кераміки. Площа завалу $2 \times 1,6$ м. Зовні, біля південної стінки споруди розчищено череп і окремі кістки корови на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. У південно-східній частині споруду і шар обмазки перерізала пізніша господарська яма 4.

Споруда № 3 — в плані напівземлянка: $2 \times 2,5$, глибиною 1,35 м від сучасної поверхні (рис. 7, 36).

Споруда № 4 — квадратна в плані напівземлянка: $2,15 \times 2$, глибиною 1,25—1,35 м від сучасної поверхні, з боку північно-західної стін-

ки — напівовальний вхід $2 \times 1,1$, глибиною 1,05 м. На долівці споруди скupчення глиняної обпаленої обмазки з відбитками жердин (рис. 4, 1, 14—17; 7, 8, 19, 40).

Споруда № 5 — складається з двох, поєднаних між собою, круглих у плані ям, діаметрами 2,1 і 2,4, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. В західному боці споруда мала сходинку $0,5 \times 0,35$ м від рівня долівки, на якій під південною стінкою у вуглисто му прошарку знайдено кістяки бичка і ягняти, а також уламки гончарної та ліпної кераміки (рис. 5, 2, 7—14).

Споруда № 6 — прямокутна напівземлянка: $2,6 \times 1,8$ м, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні, з боку східного кута овальний вхід: $2,1 \times 1,7$ м, глибиною 0,95 м.

Споруда № 7 — складається з двох, поєднаних між собою, круглих у плані ям діаметром 1,3 і 1,7, глибиною 1,1 і 0,95 м від сучасної поверхні. На дні південної мілкішої ями у вуглисто му прошарку розчищено кістяк собаки. Контури входу чітко не простежуються, але його місце фіксує розвал обпаленої глиняної обмазки, що залягав біля південно-західного краю споруди на глибині 0,75 м, тобто на рівні передматерика (рис. 5, 5).

Споруда № 8 — складається з двох, поєднаних між собою, круглих у плані ям діаметром 1,6, глибиною 1,1 і 1,25 м від сучасної поверхні.

Споруда № 9 — розташована з півдня майже впритул до споруди 8 і теж складається з двох спарених ям діаметром 1,4, глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Не виключено, що всі чотири ями становили одну споруду, можливо, обнесену зверху єдиною глинобитною загородкою. Культурний шар навколо них і їх заповнення густо насищені дрібними фрагментами обпаленої глиняної обмазки.

Споруда № 10 — кругла в плані яма діаметром 1,1, глибиною 1,5 м від сучасної поверхні, до якої зі сходу примикає округлий в плані вхід: $1,2 \times 1,4$, глибиною 0,8 м. Заповнення: густо насищене дрібними фрагментами обпаленої обмазки.

Господарські ями, виявлені на поселенні, округлі в плані, діаметром від 1 до 2, глибиною 1—1,5 м від сучасної поверхні. Дно плоске, стінки здебільшого прямовисні, у ями 1 — різко розширяються, а у ям 2, 31, 32 — звужуються до низу. В ямах 6, 10, 15, 19 розчищені материкові приступки (рис. 4, 1; 5, 3); 5, 6, 7 — зафіковано щільний завал частково обпаленої глиняної обмазки з вуглистими прошарками; вони містять виключно гончарну кераміку. У ямі 8 виявлена пошкоджена лощена посудина, в якій знаходилися уламки ліпного ребристого горщика (рис. 5, 12—13).

А. Н. НЕКРАСОВА

Поселение черняховской культуры Хлопков I на Киевщине

Резюме

Археологический материал, обнаруженный на поселении Хлопков I, в основном типичен для черняховской культуры второй половины IV в. н. э. С своеобразие памятника заключается в наличии большого количества специфической лепной керамики (29%) и жилищ-полуземлянок. Формы керамики возникли вследствие контактов с населением синхронной киевской культуры. Однако все пять типов лепных хлопковских сосудов имеют прямые аналоги в раннем слое V в. пеньковского поселения Хитцы. Из этого следует, что поселение Хлопков I фиксирует самый начальный этап процесса формирования раннеславянской пеньковской культуры, который, судя по датирующим материалам, следует отнести к позднеримскому времени.

¹ Сікорський М. І., Савчук А. П. Переяславщина напередодні Київської Русі // Середні віки на Україні. — К.: Наук. думка, 1971. — Вип. 1. — С. 143—144.

Розподіл знахідок за об'єктами

Об'єкт	ліпна, кількість горщиків за типами*	Кераміка – кількість черепків, %			Інші знахідки	
		гончарна, кількість форм		амфорна		
		шерехата	лощена			
1	2	3	4	5	6	
Житло 1	63—15% 2—I; 3—III, IV; 1—IV	282—67,5% 31 горш. 1 мис.	71—17% 5 мис. 1 глеч.	1—0,5%	Прясло, стиль, голь- ник, «коньок», уламки глиняних грузил і жорен, кістки тварин	
Житло 2	270—46% 2—I; 2—II; 1—III; 2—V; 7—III, IV	280—47,5% 30 горш. 3 мис. 2 піфоса	33—6% 3 мис. 1 ваза	3—0,5%	Прясло, 3 бруски, залізні шлаки, кі- стки тварин	
Житло 3	100—57% 2—III; 2—IV; 1—V, миска	60—34,5% 2 горш. 1 глечик	14—8% 7 мис. 1 глечик	1—0,5%	Залізний серп, 2 но- жі, стиль, брусков, керамічний шлак, кістки тварин	
Житло 4	21—10% 1—II; 1—III, IV	139—69% 13 горш.	46—20,5% 7 мис.	1—0,5%	2 прясла, 2 «конька», фрагмент скляного кубка, кістки тварин	
Житло 5	—	130—94% 47 горш.	1 глечик 8—6% 2 мис. 1 глечик	—	2 «конька», брусков, уламок глиняного грузила, кістки тва- рин	
Житло 6	31—18%	140—73% 6 горш.	17—9% 2 мис.	—	Прясло, стиль, кістки тварин	
Житло 7	8—15% 1—III	35—63% 6 горш. 1 піфос	11—20% 8 мис. 1 глечик	1—2%	Бронзова заготовка, стиль, кам'яне грузи- ло, уламки жорна, кі- стки тварин	
Житло 8	29—29% 75—34,5% 2—II; 4—III; 2—III, IV	60—60% 125—56,6% 18 горш. 1 мис.	10—10% 20—9% 3 мис.	1—1%	Черепи бика і собаки 2 прясла, скульптура залізного шлаку, кі- стки тварин	
Споруда 1	12—32%	20—52% 1 горш. 1 піфос	6—16% 1 мис.	—	Кістки тварин	
Споруда 2	—	428—94% 42 горш. 2 піфоса	26—5,8% 10 мис. 2 глечика	1—0,2%	5 уламків глиняних грузил, 1 брусков, кіст- ки тварин	
Споруда 3	—	170—85,2% 21 горш. 1 мис.	28—14% 3 мис.	2—1%	Стиль, лошило, брусков, 5 уламків глиняних грузил, кістки тварин	
Споруда 4	8—8%	83—83% 6 горш. 1 піфос	9—9% 2 мис.	—	Залізна пряжка, заго- товка стилю, брусков, уламок глиняного гру- зила, кістки тварин	
Споруда 5	126—47% 1—I; 3—III; 1—IV; 1—V	107—40% 10 горш. 1 піфос	35—13% 3 мис.	—	2 кістяки теляти та ягняти	
Споруда 6	40—21%	120—65% 4 горш.	20—11% 4 мис.	5—3%	Кістки тварин	
Споруда 7	5—25%	10—50% 2 горш.	5—25% 1 глечик	—	Кістяк собаки і ба- гато кісток бика	
Споруда 8	4—10%	30—75% 2 горш.	6—15%	—	Брусков, уламки гли- няних грузил, заліз- ний шлак, кістки тварин	
Споруда 9	16—22% 1—III	50—66% 3 горш.	9—12% 1 мис.	—	Кістки тварин	
Споруда 10	4—18% 1—I	20—82% 3 горш. 1 мис.	—	—	2 прясла, брусков роздирач, уламки глиняних грузил, кістки тварин	
Яма 1	10—15% 2—I;	49—72% 3 горш.	9—13% 2 мис.	—	Бронзовий браслет, трясло, кістки тварин	
Яма 2	3—III, IV 19—45%	21—50%	1 кубок 2—5%	—	Кістки бика	

Продовження таблиці

Об'єкт	Кераміка — кількість черепків, %				Інші знахідки	
	ліпна, кількість горщиків за типами*	гончарна, кількість форм		амфорна		
		шерехата	лощена			
1	2	3	4	5	6	
Яма 3	9—13%	56—83% 4 горщ.	1—1,5%	2—2,5%	Уламки глиняних грузил, брускі, кістки тварин Кістки тварин	
Яма 4	—	—	—	—	” ”	
Яма 5	—	10—80% 2 горщ.	2—20%	—	Ікло-амулет, уламок залізного ножа, прясле, багато кісток тварин Кістки тварин	
Яма 6	—	80—80% 17 горщ. 1 мис.	14—14% 2 мис.	6—6%	” ”	
Яма 7	—	2 піфоса 54—86% 5 горщ.	9—14% 1 мис.	—	Брускі, кістки тварин Кістки тварин	
Яма 8	5—50% 1—I	4—40% 2 горщ.	1—10% 1 горщ.	—	” ”	
Яма 9	1—16,5%	4—67%	1—16,5%	—	Брускі, кістки тварин	
Яма 10	7—10,5%	50—76% 2 горщ.	8—12%	1—1,5%	Кістки тварин	
Яма 11	6—28%	12—58%	3—14%	—	” ”	
Яма 12	8—10%	54—70% 6 горщ.	14—18% 3 мис.	2—2%	” ”	
Яма 13	6—8% 1—I, III	61—73% 5 горщ. 1 мис.	15—18% 6 мис.	1—1%	” ”	
Яма 14	45—54% 2—I	34—41% 1 горщ.	4—5%	—	Фрагмент бруска, кістки тварин	
Яма 15	40—55% 1—I	30—42%	2—3%	—	Кістки тварин	
Яма 16	14—9%	120—80% 17 горщ.	16—11% 4 мис.	—	” ”	
Яма 17	61—49% 1—I; 2—I	62—49% 6 горщ.	5—2% 1 мис.	—	Підвіска із кістками собаки, кістки тварин	
Яма 18	13—19% 2—I	55—77% 10 горщ.	3—4% 1 глеч.	—	Кістки тварин	
Яма 19	—	48—98% 3 горщ.	—	1—2%	Залізне тесло, кістки тварин	
Яма 20	38—69% 2—I	15—28% 3 горщ.	2—4%	—	Кістки тварин	
Яма 21	13—20%	66—70% 10 горщ.	7—70% 2 мис.	—	” ”	
Яма 22	16—30%	33—65%	3—5%	—	Фрагмент глиняного грузила, кістки тварин	
Яма 23	6—6%	97—79% 7 горщ.	17—15% 2 мис.	—	” ”	
Яма 24	12—17%	48—67% 3 горщ.	11—16%	—	Кістки тварин	
Яма 25	—	—	—	—	Оброблений ріг оленя, кістки тварин	
Яма 26	—	—	—	—	Кістки тварин	
Яма 27	9—28%	22—68%	1—3%	1—1%	” ”	
Яма 28	2—66,5%	—	1—33,5%	—	Стиль, кістки тварин	
Яма 29	—	—	—	—	Кістки тварин	
Яма 30	1—50%	—	1—50%	—	” ”	
Яма 31	4—14%	35—77%	6—9%	—	Наконечник залізного дротика, глиняне грузило, кістки тварин	
Яма 32	4—19%	15—72%	—	2—9%	Фрагмент прясла, череп корови	
Яма 33	4—80%	1—20%	—	—	Кістки тварин	
Яма 34	4—55%	1—15% 1 горщ.	1—15% 1 мис.	1—15%	Брускі, кістки тварин	
Яма 35	1—25%	3—75%	—	—	” ”	

* Арабські цифри — кількість посудин, римські — типи.

- ² Костенко Ю. В. Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубежа // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 99—112.
- ³ Там же. — С. 100—102. — Рис. 3.
- ⁴ Там же. — С. 100.
- ⁵ Там же. — С. 104. — Рис. 8, 4.
- ⁶ Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА. — 1969. — № 1. — С. 148. — Рис. 1; С. 154. — Рис. 7.
- ⁷ Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР // САИ. — 1961. — ДІ-30. — С. 69. — Табл. 11, 12.
- ⁸ Шелов Д. Б. Узкогорловые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА АН СССР. — 1978. — Вып. 156. — С. 19. — Рис. 10.
- ⁹ Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe. — Krakow, 1970. — Pl. IV, 2, 3; V. 55; IX, 14.
- ¹⁰ Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4 nachchristlichen Jahrhunderts im Oder—Weichsel—Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — N 3. — S. 166—167. — Fig. 52.
- ¹¹ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С. 72—73. — Рис. 24.

Б. В. МАГОМЕДОВ, Л. Р. ҚАРОЄВА

Скарб денаріїв поблизу с. Глинськ Вінницької обл.

У Вінницький обласний краєзнавчий музей потрапило в 1983 р. кілька десятків римських срібних монет — денаріїв II ст. Співробітники музею разом з експедицією ІА АН УРСР встановили, що монети походять з великого селища черняхівської культури, розташованого на східній околиці с. Глинськ Калинівського р-ну Вінницької обл. на обох берегах р. Постолова, лівої притоки р. Південний Буг (рис. 1). Пам'ятка виявлена П. І. Хавлюком у 1963 р.

Дослідження показало, що довжина селища 1200 м, ширина до 400 м. У північній частині концентрація матеріалу незначна. Переважну більшість знахідок з поверхні складають фрагменти типового кругального посуду сірого кольору — кухонного з грубої глини та столового з лискованою поверхнею. На правому березі (південна частина) виявлено ділянку, де великий процент знахідок складає ліпна кераміка. Серед неї трапляються фрагменти горщиців з шерехатою (хропуватою) поверхнею і підлощеною шийкою з нахилом до середини. Виходячи з цього, поселення Глинськ слід включити до групи черняхівських пам'яток з елементами вельбарської культури. Подібні пам'ятки відомі в басейні Південного Бугу¹.

Крім кераміки, на території поселення виявлено залізний наральник з обламаним кінцем 9,3×13,5 см (рис. 2). Незважаючи на дещо більшу ширину леза, ніж втулки, його можна віднести до типу вузьколезих, досить поширених серед черняхівських сільськогосподарських знарядь².

Скарб знайдено у південній частині поселення на лівому березі річки — 50 м на північний схід від заплави й 220 м на південний схід від дороги Глинськ—Кутище. Перші монети були виявлені колгоспниками на зораному городі. Ділянка була зіпсована ямами та купами пересіяної землі. Проте на поверхні знайдено кілька монет. Нами заладено розкоп площею 60 м². Культурний шар досягав глибини 50 см, а більшість знахідок (зокрема, і всі монети) знайдено в орному шарі на глибині до 30 см. У невеликій кількості виявлено гончарну кераміку черняхівського типу та глиняну обмазку. Особливу увагу привертає уламок скляного келиха з шліфованими овалами (фасетками). Такі келихи провінціально-римського виробництва датуються у межах 325—375 рр.³ Решток давніх споруд у розкопі не простежено.

У результаті розкопок та серед місцевого населення зібрано 730 денаріїв, пізніше ще 154 монети конфісковано у приватних колекціоне-

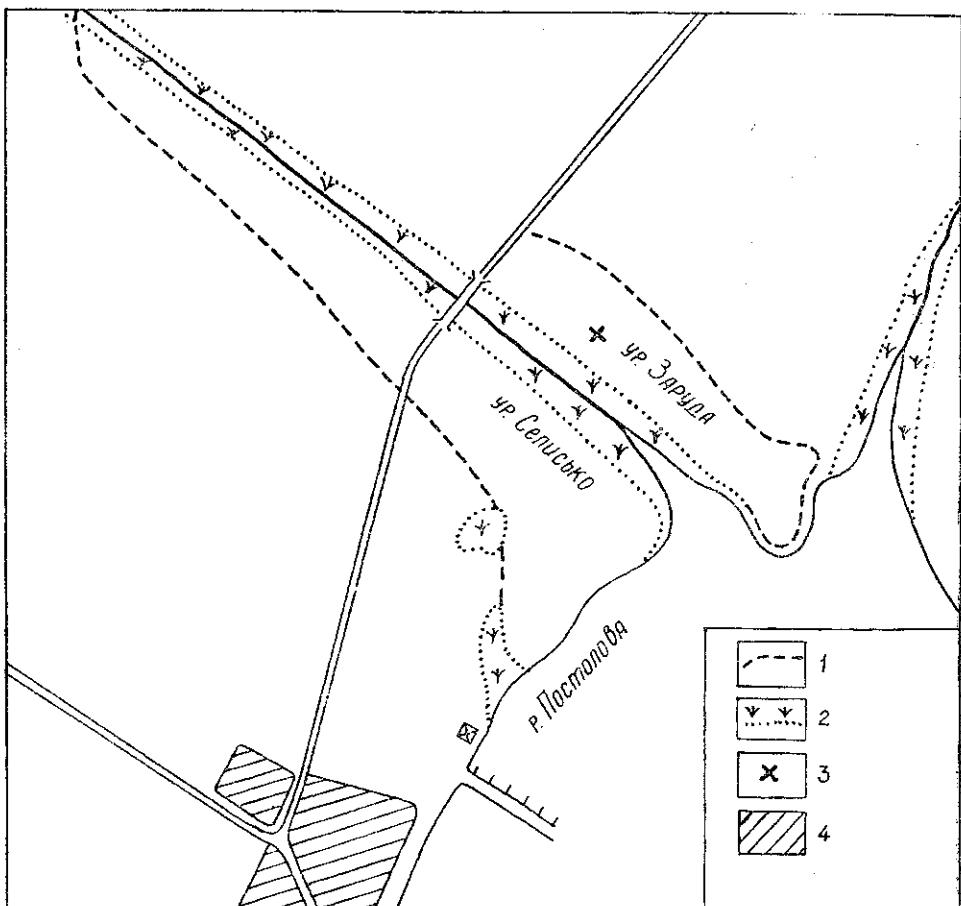

Рис. 1. План поселення біля с. Глинськ:

1 — межа поселення; 2 — заболочені ділянки; 3 — місце знахідки скарбу; 4 — садиби с. Глинськ.

рів. Перша частина скарбу вважається статистично достовірним матеріалом. Друга, додаткова (154 монети), значно відрізняється від основного складу. Найбільш масові для першої частини (а також і для абсолютної більшості подібних комплексів) монети імператорів Антоніна Пія, Марка Аврелія та Коммода, у другій представлени едним денарієм Марка Аврелія. Решта монетних типів наявна практично у тому ж процентному співвідношенні, що і в основному складі (табл. 1). На нашу думку, 154 монети додаткової групи є особливо «цінними», рідкісними екземплярами, штучно вилученими колекціонером з гіпотетичного зібрання, яке налічувало понад 1000 монет. Цю кількість неважко встановити, порівнюючи процентний склад обох частин скарбу. Зважаючи на ці обставини, розподіл монет за правліннями (табл. 2) ми подаємо тільки з матеріалів основної частини скарбу.

Таким чином, у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею зараз зберігається 884 монети з Глинська.

Загальна вага всіх монет Глинського скарбу складає 2 581 г. Середня вага одного денарія — 2,92 г. Зважаючи на теоретичну вагу денарія — 3,41 г, монети можна вважати сильно потертими. Проте серед однотипових знахідок наша у цьому відношенні займає середню позицію⁴.

Серед визначених монет скарбу є денарії, карбовані від лиця 15 осіб — імператорів, їхніх співправителів та дружин, — майже всіх,

Рис. 2. Залізний наральник. Вміст срібла у денаріях І—ІІ ст. порівняно з більш пізніми. Наслідком наростаючої кризи в економіці Римської імперії було постійне зниження вартості денарія шляхом заміни певної частини срібла на мідь та інші дешеві метали (лігатура). За Нерона (54—68 рр.) у монетному металі вперше з'явилися штучні домішки, що принизили вміст срібла в середньому до 93% (до цього часу — 96—99%). Представлені у Глинському скарбі денарії Траяна, Адріана та Антоніна Пія карбування 107—148 рр. містять благородного металу вже 89—90%, Антоніна Пія 148—161 рр. — 82—85%. Протягом правлінь Марка Аврелія та Коммода цей показник знизився до 72—73% (190—192 рр.); у 194—195 рр. Септимій Семер довів його до 57%. З 215 р. за Каракалли починається випуск нової монети — антонініанів, що відрізняється від денаріїв зовнішнім виглядом та більшою вагою, проте вміст срібла в них спочатку — близько 50%, а на часи Требоніана Галла (151—153 рр.) знизився до 36%⁹. У другій половині III ст. антонініани карбувалися навіть з міді. Така занецінена монета на землях черняхівських племен трапляється дуже рідко¹⁰.

Монетний метал був основним, якщо не єдиним джерелом надходження срібла до черняхівських племен. В умовах панування мінової торгівлі на внутрішньому ринку лише деяка частина цих надходжень лишалася в обігу, значна ж маса срібла розглядалася як потенціальна сировина для ювелірних виробів. До певної міри це підтверджується складом Калантаївського скарбу (Кіровоградська обл.), де у глиняній посудині, крім 1200—1500 денаріїв, зберігалося кілька срібних злитків¹¹. Споживча вартість срібних грошей для місцевого населення була не менш важливою, ніж їх функції у суспільствах з розвинутими товарно-грошовими відносинами. Тому, незалежно від способу доставки монет з Римської імперії (торгівля, викуп за полонених, воєнні контрибуції), постійною вимогою варварів Східної Європи лишалося дотримання певного стандарту чистоти срібла (денарії, карбовані до реформи 215 р.), на що римські партнери змушені були зважати.

Вірогідно, основний час надходження денаріїв у межі черняхівської культури співпадає з «готськими» війнами середини III ст., під

* Відомі у літературі знахідки з Вінницчини⁷ останніми роками поповнилися новими. У 1983 р. на черняхівському поселенні Ялтушків (Барський р-н) автор знайшов денарій Антоніна Пія 150—151 рр. На території поселення Курники (Тиврівський р-н) місцевою жителькою знайдено золоту монету з вушком для підвішування (ауреус?). Монета не збереглася.

Таблиця 1. Склад Глинського скарбу

Правителі	Роки випуску монет	Кількість	
		Групи:	
		основна	додаткова
Траян	103—117	1	3
Адріан	117—138	22	30
Сабіна	134—138	2	1
Елій Вер	137	1	4
Антонін Пій	138—161	207	—
посмертне карбування за Марка Аврелія	після 161	25	—
Фаустина Старша	139—після 141	22	35
Марк Аврелій за життя Антоніна Пія	140—161	41	—
самостійне правління	161—180	219	1
посмертне карбування за Коммода	після 180	4	—
Фаустина Молодша за життя Антоніна Пія	147—156	—	6
Марка Аврелія	161—після 176	20	25
Луцій Вер	161—після 169	22	32
Луділа	164—183	5	10
Коммод за життя Марка Аврелія	175—180	12	—
самостійне правління	180—192	121	—
Криспіна	180—183	4	5
Септимій Север	193	1	1
Клодій Альбін	193	1	—
Юлія Домна	193—196	—	1
Всього		730	154

час яких племена Південно-Східної Європи нерідко одержували від Риму великі суми. Наприклад, після поразки римського війська на Нижньому Дунаї у 251 р. імператор Требоніан Галл зобов'язався сплачувати коаліції варварів Північного Причорномор'я щорічну грошову данину¹². Подібні прибути, а також срібло, отримане від римських купців в обмін на місцеві товари, концентрувалися у скарбницях представників племінної та общинної знаті, довгий час там зберігалися, а інколи закопувались у землю. Можна гадати, що багато таких скарбів приховано після 375 р., у неспокійну епоху гунської навали і міжплемінних війн. Так, до відомих у літературі Борочицького та Ніжинського скарбів,крім денаріїв I—II ст., входили розкішні прикраси та срібний посуд кінця IV—першої половини V ст.¹³ Знахідки монет разом з надійно датованими речами трапляються дуже рідко.

Таким чином, суперечності між роками карбування монет Глинського скарбу та датуванням культурного шару, у якому він знайдений, пояснюються передусім пізнім надходженням повноцінного римського

Таблиця 2. Розподіл монет Глинського скарбу за правління імператорів

Правління	Роки правління	Кількість монет
Траян	98—117 рр.	1
Адріан, Сабіна, Елій Вер	117—138 рр.	25
Антонін Пій, Фаустина Старша, Марк Аврелій — за Антоніна	138—160 рр.	265
Марк Аврелій, Антонін Пій за Марка Аврелія, Фаустина Молодша, Луцій Вер, Луділа,		
Коммод — за Марка Аврелія	161—180 рр.	308
Коммод, Марк Аврелій (за Коммода), Криспіна	180—192 рр.	129
Септимій Север, Клодій Альбін	193—211 рр.	2
Всього		730

срібла в межі черняхівської культури. Період нагромадження скарбу, як і в багатьох подібних випадках, навряд чи почався раніше середини III ст., а час заховання приблизно збігається з функціонуванням ділянки поселення, де його знайдено — IV ст.

Б. В. МАГОМЕДОВ, Л. Р. КАРОЕВА

Клад денариев у с. Глинск Винницької обл.

Резюме

В областной краеведческий музей г. Винницы в 1983 г. поступил клад римских денариев. Часть монет собрана у населения, часть получена в ходе раскопок на поселении у с. Глинск Калиновского р-на (черняховская культура с вельбарскими элементами). Культурный слой, в котором залегал клад, датируется осколком стеклянного кубка — 325—375 гг.

Собрано 884 денария, из которых 730 являются полноценным статистическим материалом. Монеты отчеканены между 103 и 196 гг. н. э. Хронологический разрыв между годами выпуска монет и датировкой культурного слоя характерен для памятников позднеримского периода и объясняется значительно более высоким процентом серебра в денариях I—II вв. по сравнению с позднейшими монетами. Поскольку у племен III—IV вв. серебряная монета объединяла функции денег и ювелирного металла, постоянным требованием варваров к римским партнерам оставалось соблюдение стандарта чистоты серебра на относительно высоком уровне I—II вв.

Начало массового поступления денариев в пределы черняховской культуры совпадает с «готскими» войнами середины III в. Период накопления Глинского клада вряд ли начался ранее этой даты, а захоронение относится к IV в.

¹ Магомедов Б. В. Черняховские памятники Южного Побужья // Тез. докл. сов. делегации на V междунар. конгр. славян. археологии. — М.: Наука, 1985. — С. 33—34.

² Краснов Ю. А. К проблеме эволюции рала // МИА. — 1970. — № 176. — С. 137—142; Баран В. Д., Магомедов Б. В. Черняховская культура // Археология Украинской ССР. — Киев: Наук. думка, 1986. — Т. 3. — С. 70—100.

³ Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4 nachchristlichen Jahr hunderts im Oder-Weichsel Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — N 3. — S. 64.

⁴ Кропотkin B. B. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4—4. — Табл. 9.

⁵ Там же. — С. 21. — Табл. 5.

⁶ Тиханова М. А. К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами // КСИА АН СССР. — 1979. — Вып. 159. — С. 38—41.

⁷ Кропотkin B. B. Новые находки римских монет в СССР (доп. к САИ. — Вып. Г4—4) // НЭ. — 1966. — С. 83—84.

⁸ Тиханова М. А. Указ. соч. — С. 41; Магомедов Б. В. Напівземлянки черняхівських поселень Причорномор'я // Археологія. — 1983. — Вип. 44. — С. 85—90.

⁹ Walker D. R. The Metrology of the Roman Silver Coinage. Part 2 // B. A. R. Supplementary Series 22, 1977. — P. 60; Ibid. — Part. 3 // B. A. R. Supplementary Series 40, 1978. — P. 59—69.

¹⁰ Кропотkin B. B. Клады римских монет... — С. 18.

¹¹ Карышковский П. О. Клад римских монет из бассейна р. Тясмин // НЭ. — 1962. — Т. 3. — С. 136—140.

¹² Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III веке. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 70.

¹³ Кропотkin B. B. К вопросу о развитии товарного производства и денежных отношений у племен черняховской культуры в III—IV вв. н. э. // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. — М.: Наука, 1970. — С. 158.

Л. О. ЦИНДРОВСЬКА

Пам'ятки першої чверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я

Останнім часом проблема вивчення пізньозарубинецького періоду набула особливо актуального значення. Пам'ятки, розглянуті в даній публікації, в хронологічному плані охоплюють першу чверть I тис. н. е. (рис. 1), що відповідає середньому та пізньому періодам зарубинецької

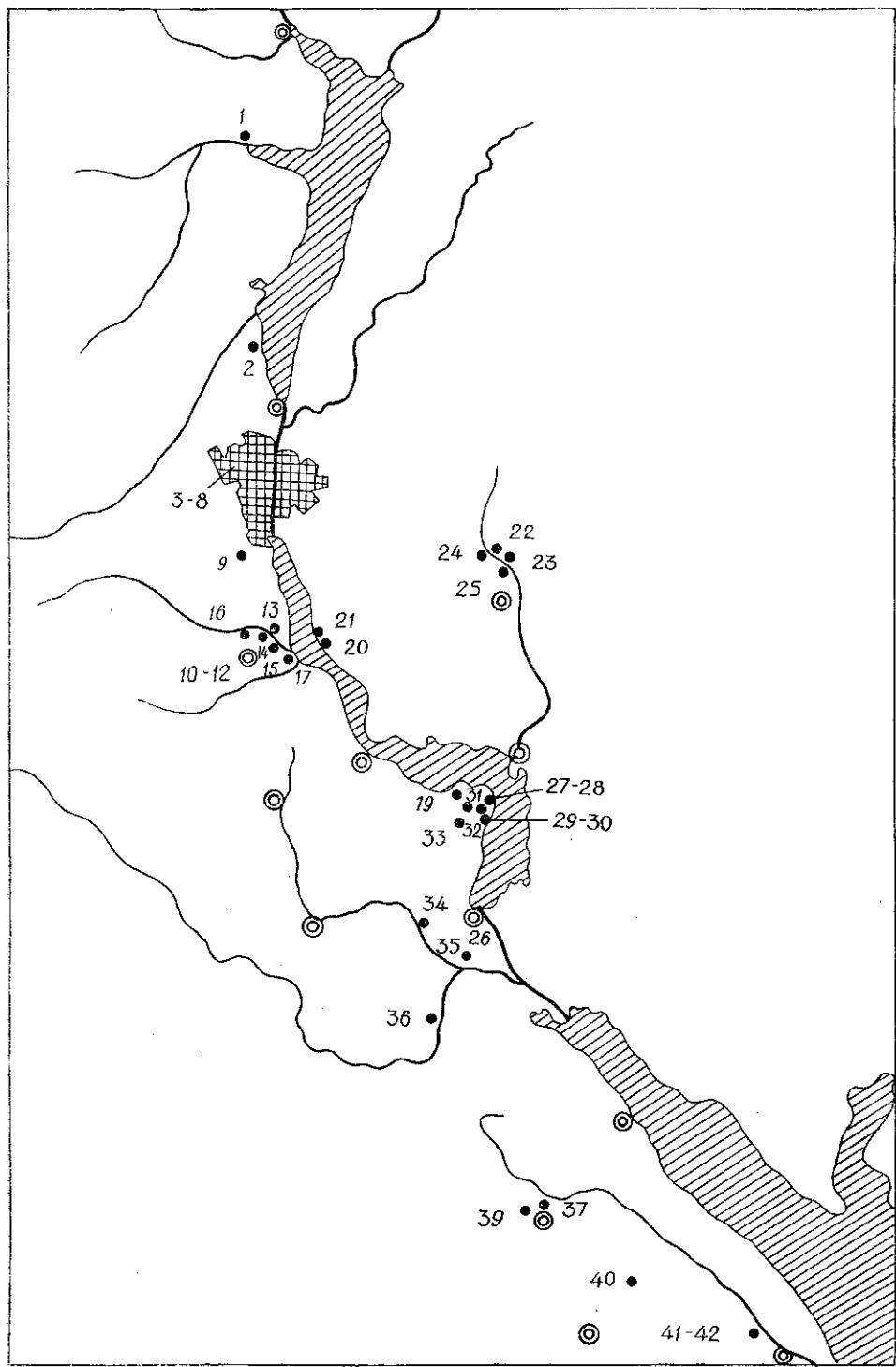

Рис. 1. Кarta пам'яток першої чверті I тис. н. е.

культури (за останньою періодизацією Є. В. Максимова¹). Проте враховуючи, що в літературі вказаний час означено терміном «пізньозарубинецький період»², ми теж вважаємо доцільним дотримуватися його.

На території Середнього Подніпров'я відомо понад 40 пунктів з матеріалами пізньозарубинецького часу, майже половина яких під-

лягала стаціонарним розкопкам, 11 зафіксовано шляхом шурfovок і збору підйомного матеріалу, решта — окремі предмети першої четверті I тис. н. е. Переважно це вироби римського імпорту з точною датою, виявлені на досліджуваній території в приблизно ста пунктах. Виходячи з того, що більшість випадково знайдено в дореволюційний час і не має конкретної прив'язки до місцевості, ми враховували їх лише тоді, коли: а) речі імпорту найбільш достовірні, б) вироби представлені кількома екземплярами, в) є можливість територіально пов'язати їх з відомими пам'ятками з культурним шаром того часу (наприклад, Київ, Обухів, Таценки, Ходорів, Зарубинці та ін.). Отже, спробуємо уявити загальну картину пам'яток на Середньому Подніпров'ї.

Київська обл., Чорнобильський р-н. 1*. с. Грині. Під час розкопок неолітичної стоянки, розміщеної на надзаплавній терасі лівого берега р. Тетерів, відкрито житло пізньозарубинецького часу. Воно мало прямокутну форму і трохи заглиблена в материк. Вхід знаходився в південно-східному кутку, а в північно-східному — глинистне вогнище. В житлі виявлено фрагменти кухонної кераміки з домішками в тісті товченого каменю (жорстви). Поверхня більшості кухонних горщиків покрита розчосами. Знахідки чорнолощеної кераміки нечисленні. В культурному шарі знайдено уламок верхньої частини червоноолакової мисочки II ст. н. е.³

Вишгородський р-н. 2. с. Лютіж. Пам'ятка розташована на невисокому піщаному горбі на правому березі р. Ірпінь (поблизу гирла). Лютіж — спеціалізоване металургійне селище, поряд з яким знаходилися запаси болотної залізної руди і деревини для випалювання вугілля. Культурний шар наскічений рештками залізних шлаків та криці.

На поселенні відкрито залишки трьох пізньозарубинецьких жител, понад 400 ям і 15 горнів для виплавки заліза. Значна частина ям виробничого призначення. В тісті лютізької кераміки наявні домішки шамоту, піску і рідше — жорстви. Чорнолощений посуд становить частину всіх знайдених уламків. Майже вся кераміка зарубинецького шару має типові пізньозарубинецькі риси.

В господарчих ямах поселення трапились очкоподібна фібула середини II ст. н. е. та фрагмент нижньої частини скляного кубка ру- бежу II—III ст. н. е. Дослідники припускають, що останній може відноситися до черняхівської культури, але виявлено його лише в ямі з зарубинецькою керамікою. Крім того, знайдено різноманітні знаряддя праці для обробки заліза і дерева⁴.

3. м. Київ, Пирогів. Поблизу колишнього с. Пирогів (нині — південна околиця Києва) дослідженні зарубинецькі поселення та могильник. На могильнику серед численних поховань декілька супроводжувалися «войнськими» фібулами (I ст. н. е.) та керамікою пізньозарубинецьких форм⁵.

Біля села знайдено кілька десятків срібних монет часів правління Антонінів (96—192 рр.). Не виключено, що ці знахідки пов'язані з територією поселення або могильника⁶.

4. м. Київ, Корчувате. Могильник зарубинецької культури розташований на високому правому березі Дніпра (околиця міста). В деяких похованнях був посуд з пізньозарубинецькими рисами. Крім того, в похованнях 53 та 70 трапилися оплавлені фрагменти виробів із скла (можливо, посудин)⁷.

3. м. Київ, Оболонь. В гирлі р. Почайна (урочище Луг-IV) на піщаних дюнах дослідженні поселення зарубинецького та пізньозарубинецького часу. Тут відкрито бб жител та близько тисячі господарчих ям цього періоду. Житла прямокутної форми, деякі з них до 0,5 м заглиблени в землю. Богнища глиняні або ж викладені з каміння, обмазаного глиною. Серед численного матеріалу, одержаного при

* Нумерація пам'яток у тексті і на карті (рис. 1) ідентична.

розкопках поселення, є кераміка (в тому числі і амфорна), фібули та ін. I—II ст. н. е.⁸

6. м. *Київ*, г. *Киселівка*. При дослідженні зарубинецького поселення, розташованого на останці дніпровського плато, знайдено фрагменти світлоглиняних античних амфор ранньоримського часу. Деякі уламки чорнолощеного посуду, що походять з поселення, мають пізньозарубинецькі форми⁹.

7. м. *Київ*, *Лук'янівка*. На вул. 9 Січня знайдено римський лощений світильник з вушком і 15 гляніними ріжками; отвори з рельєфними обідками. На ріжках зображені голови силенів, а в центрі — рельєфні фігури двох римських легіонерів. Світильник датується I ст. н. е.¹⁰

8. м. *Київ*. На території міста в різний час знайдено велику кількість окремих монет та монетних скарбів I—II ст., які, можливо, зв'язані з іншими матеріалами пізньозарубинецького часу. Нижче наведено перелік цих знахідок, зафікованих у публікаціях¹¹.

У 1861 р. на нинішній вул. Кірова виявлено дві римські монети: срібна Фаустини Молодшої (посмертний денарій) і денарій Коммода (роки правління 180—192);

1880 р. — на Софійській Борщагівці знайдено срібну монету Антоніна Пія (роки правління 138—161);

1887 р. — на нинішній вул. Фрунзе під час будівельних робіт відкрито скарб римських срібних денаріїв (блізько 350 екз.), в якому 26 монет відносяться до 69—192 pp.;

1908 р. — поблизу садиби Петровського (Київський дитинець) трапився римський денарій Адріана (роки правління 117—138);

біля Десятинної церкви під час земляних робіт знайдено денарій Фаустини Молодшої (II ст. н. е.);

1925 р. — на вул. Толстого під час земляних робіт знайдено два срібних денарія Адріана і Коммода;

Львівська площа — бронзова посудина (сітула) зі скарбом римських монет II ст. н. е.;

на території міста — один денарій Антоніна Пія і бронзова монета Коммода;

Старокиївська гора — срібний денарій Адріана;

давньоруські вали — денарій Луція Вера (162 р. н. е.);

вул. Тарасівська, буд. № 10 — під час земляних робіт знайдена монета Боспорського царства, карбована в Пантикеї під час правління Котиса II (II ст. н. е.). З цього ж району походять два срібних денарія Антоніна Пія;

бульвар Шевченка — денарій Коммода (184—185 pp.);

Овруцька вул., буд. № 32 — мідна кущанська монета першої половини II ст. н. е. часів правління царя Канішки (120—150 pp.).

9. с. *Ходосівка*. На південно-східній околиці в результаті шурфовки виявлено культурний шар з матеріалами зарубинецького типу та залишки жител. Тут же знайдено уламки світлоглиняних амфор з двостольними ручками (I ст. н. е.)¹².

10. *Київщина* (*Київська губернія*) — дві фібули. Одна — гостро-профільована причорноморського типу (група II, серія І, варіант І—I, за А. К. Амброзом) датується другою половиною I ст. н. е. Друга — очкоподібна «prusької серії» датується першою половиною II ст. н. е.¹³

На території Київщини знайдено також дві срібні монети: Антоніна Пія і Марка Аврелія; одну монету Коммода (187 р. н. е.), бронзову монету Траяна (100 р. н. е.)¹⁴.

Обухівський район. 11. м. *Обухів*. На північній околиці в урочищі Козарів Шпиль виявлено городище пізньозарубинецького часу. Козарів Шпиль являє собою мисоподібний пагорб висотою близько 80 м, розташований в гирлі р. Кобриня (приток Стугни), витягнутий з півночі на південь. Північний і західний схили надто стрімкі,

східний — більш пологий. В південній частині пагорб переходить у плато, на якому розташоване слов'янське поселення Обухів II.

На мисоподібному виступі збереглися залишки валу, що оточує північно-східну частину городища. З зовнішнього боку валу викопаний рів. В розрізі знайдено фрагменти кераміки, кістки тварин та бронзова трапецієподібна підвіска.

Культурний шар дуже зруйнований лісом та чагарником. Основна частина матеріалу концентрується в північній частині городища. Під час розкопок відкрито залишки глиняних вогнищ овальної форми, а також фрагменти кераміки пізньозарубинецького типу та кістки тварин¹⁵.

12. м. *Обухів*. З території міста походить певна кількість зарубинецької кераміки, знайденої в різні часи і в різних пунктах. Крім того, — римські монети II ст. н. е. і бронзовий сестерцій Антоніна Пія (140—143 рр.), які, можливо, пов'язані з зарубинецькими матеріалами¹⁶.

13. с. *Таценки*. На лівому березі р. Стугни праворуч від автостради Київ—Обухів (39-й кілометр), на піщаній дюні відкрито поселення зарубинецького часу (Таценки I). Виявлено велику кількість кераміки з пізньозарубинецькими рисами, фрагменти амфор, залізна дротяна одночленна фібула з суцільним приймачем (I ст. н. е.) та інші матеріали. Простежені залишки господарських ям і житлових споруд, знайдено багато печини. Раніше на цьому ж місці виявлено цілі і фрагментовані фібули, тиглі для виплавки бронзи, глиняні пряслиця, невелика залізна сокира-кельт¹⁷.

14—15. с. *Таценки*. На правому березі р. Стугни з такою ж топографією, як і поселення, розташований зарубинецький могильник. На жаль, значна його частина зруйнована під час земляних робіт і зараз знаходиться під лісопосадками. На могильнику, крім кальцинованих кісток і кераміки, знайдено близько десяти залізних і бронзових фібул різних типів, у тому числі і I ст. н. е.; бронзове кільце з кінцями, що заходять одне за одне, підвіски-лунниці, ножі та ін.

Південніше могильника в урочищі Довжичок виявлено бронзову очкоподібну фібулу першої половини II ст. н. е. і срібну монету Антоніна Пія¹⁸.

16. с. *Старі Безрадичі*. На давньоруському городищі, розташованому на високому мисі лівого берега р. Стугни (уроч. Городок), виявлено культурний шар поселення зарубинецького часу. Серед типових матеріалів — два невеликих фрагменти стінки і dna (на кільцевому піддоні) червоноолакових посудин (I ст. до н. е.—I ст. н. е.)¹⁹.

Знайдені також срібні монети Траяна, Антоніна Пія, Фаустини і денарій Коммода, які, можливо, зв'язані з поселенням²⁰.

17. с. *Трипілля*. На північній околиці села на високому пагорбі Дівич Гора відкрито могильник II ст. до н. е.—II ст. н. е. Дівич Гора — горб-останець на правому корінному березі Дніпра в гирлі річки Стугна і Красна. Північний, східний і західний схили горба круті, а південний — полого опускається до заплави р. Красної. Плоска горизонтальна вершина Дівич Гори («верхня площа») із заходу переходить у виступ — площину (нижня площа).

На могильнику відкрито 27 поховань, глинобитний жертвовник, залишки наземної будівлі та ями, вірогідно, культового призначення.

Матеріал із комплексів та культурного шару дає можливість поділити час існування пам'ятки на два хронологічні етапи. Один з них відноситься до ранньої (« класичної ») зарубинецької культури (II ст. до н. е.—початок I ст. н. е.), а другий — до пізньозарубинецького часу (I—II ст.); залишки жертвника на верхній площаці, будівлі і ями на нижній та п. 6, 10, 12, 13, 17, 19, 21, 22. Підставою для виділення цього етапу є датуючий матеріал з ряду поховань, фрагменти античної кераміки та скла, ліпний глиняний посуд. В похованнях знайдені залізна голка з овальним вушком, аналоги якій відомі в Почепі, брон-

зова дротяна фібула підв'язної конструкції (друга половина I ст. н. е.), кілька фібул «воїнського» типу (I ст. н. е.). Крім того, фрагменти ніжок, стінок та ручок амфор римського часу, стінок і ручок сиро- та червоноглинняних глеків, уламки вінець червонолакової чашечки та сіролощеної мисочки (I—III ст.). З ями походить фрагментована скляна напівсферична чаша-фіала жовто-коричневого кольору з ребристим тулубом. Подібні їй відомі з розкопок Пантікапея (II ст. н. е.)²¹.

Кагарлицький район. 18. смт. *Ржищів*. Серед матеріалів, що походять з могильника зарубинецької і черняхівської культур, є гостропрофільована фібула (деформована) з фігурною дужкою і суцільним приймачем (друга половина I—початок II ст. н. е.)²².

Миронівський район. 19. с. *Ходорів*. Поселення розташоване на високому мисі правого берега Дніпра на території давньоруського городища. Зарубинецький шар дуже зруйнований. Серед матеріалів: уламки світлоглинняних амфор з двоствольними ручками і невеликий фрагмент тонкостінної червонолакової посудини ранньоримського часу. В селі знайдено римський денарій Марка Аврелія²³.

Бориспільський район. 20. с. *Кийлов*. Поселення в урочищі Кути. Виявлено культурний шар. Згідно амфорної та чорнолощеної кераміки поселення датується I ст. н. е.²⁴

21. с. *Рудяки*. В урочищі Старий Завод на піщаних пагорбах зібрано підйомний матеріал — кераміка, кістки тварин, а також гостропрофільована бронзова фібула другої половини II ст. н. е.²⁵

Баришівський район. 22. с. *Пасічна*. Поселення на мисі правого берега р. Трубіж. По краях піщаного кар'єру зібрана пізньозарубинецька кераміка. Тут же знайдена гостропрофільована бронзова фібула, датована другою половиною II ст. н. е.²⁶

23. с. *Коржі*. На піщаних дюнах (урочище Рябці) зібрана кераміка з пізньозарубинецькими рисами, серед якої виділяються чорнолощені ребристі миски з прямими вінцями. Крім того, бронзова дротяна фібула «почепського типу» (друга половина I—перша половина II ст.)²⁷.

24. с. *Селище*. Поселення — в середній течії р. Трубіж на дюнах лівого берега річки (урочище Бірки). На вузькому мисі зібрано значний підйомний матеріал. Крім кераміки, тут знайдено: біконічне пряслице з широким отвором, пронизі, трапецієподібні та очкоподібні підвіски, бронзові кільця, пастове намисто та ін. З території села походить срібна римська монета²⁸ та ін. (II ст. н. е.)²⁹.

Переяслав-Хмельницький район. 25. с. *Вовчків*. Поселення — на дюнах (урочище Великий Баличин). Зібрано підйомний матеріал пізньозарубинецького часу: залізна «воїнська» фібула (I ст. н. е.), бронзова трикутна підвіска, намисто та ін.³⁰

Черкаська область, Канівський район. 26. м. *Канів*. На г. *Московка*, де виявлено зарубинецький шар, знайдено римські денарії II ст. н. е., а на території міста — ще два срібних: Марка Аврелія (161 р.) і Антоніна Пія³¹.

27. с. *Зарубинці*. На високому пагорбі правого берега Дніпра (Батурова Гора) знаходиться могильник, який і дав назву культурі. На могильнику першовідкривачем В. В. Хвойкою розкопано три поховання-трупоспалення, з яких походять вісім фібул, дві з яких пізньозарубинецького часу. Одна з них — «воїнська з прогнутою спинкою» (I ст. н. е.), друга — очкоподібна «прусської серії», ранній варіант (кінець I—початок II ст.).

В межах села під час оранки трапилися дві срібні монети Антоніна Пія чи Марка Аврелія³².

28. с. *Зарубинці*. На плоскій вершині пагорба (Мала Гірка) відкрито зарубинецьке поселення. Серед численних матеріалів з нього значна кількість фрагментів античних амфор, частина з яких відноситься до I—III ст. Не виключено, що монети, про які було згадано в попередньому пункті, можуть походити і з поселення³³.

29—30. с. *Бучак*. На південь від села на високих горбах — зарубинецьке городище (Бабина Гора) та могильник (Дідов Шпиль). Пагорб, на якому знаходилося городище, мав з усіх боків крути схили. Його плоска вершина додатково була укріплена захисним валом і ровом. Тут відкрито вісім жител, кілька десятків господарчих ям та інших об'єктів. Серед численних археологічних матеріалів є фрагменти античних амфор, на підставі яких городище датується I століттям нашої ери.

Могильник розташований на іншому високому пагорбі, поряд з городищем. Тут відкрито 52 поховання (трупоспалення і трупопокладення). Характер поховального інвентаря дозволяє стверджувати, що верхня дата могильника I ст. н. е.³⁴

31. с. *Пищальники*. Поблизу села В. В. Хвойка відкрив зарубинецький могильник, з якого походить ребриста чорнолощена миска пізньозарубинецького типу. В межах села знайдені дві срібні монети Антоніна Пія, які, можливо, пов'язані з могильником³⁵.

32. с. *Грищенці*. В зібраних В. В. Хвойки є чорнолощений зарубинецький кухоль і три фібули з могильника. Одна з фібул типу «бойів» (кінець I ст. до н. е.—початок I ст. н. е.); дві інші — гостропрофільовані, західних типів (перша половина I ст. н. е. — епоха Тіберія, 14—37 рр. н. е.).

На околицях села знайдені срібні денарії Антоніна Пія (140—143 рр. н. е.), Марка Аврелія, Коммода (187 р.) і мідна монета Faustini Mолодшої³⁶.

33. с. *Тростянець*. На околицях В. В. Хвойкою зібрано зарубинецькі матеріали, а в уроч. Кардашівка Т. С. Пассек виявила могильник зарубинецького типу.

З цього ж пункту походять срібні монети Антоніна Пія, Faustini Старшої і денарій Домініціана, які можна пов'язати із вказаними зарубинецькими матеріалами³⁷.

34. с. *Степанці*. Тут виявлено гостропрофільовану фібулу кінця II—початку III ст. Умови знахідки не відомі. Про наявність будь-яких інших матеріалів цього часу даних немає³⁸.

35. с. *Кононча*. З городища в зібранні Ханенків є три фібули. Дві з них — гостропрофільовані, західних типів: одна — другої половини I ст. н. е., а друга — другої половини II—початку III ст. Третя фібула — очкоподібна «основної серії» — середини другої половини II ст. н. е. В межах села також були знайдені денарії Адріана і Faustini³⁹.

Корсунь-Шевченківський р-н. 36. с. *Сахнівка*. На зарубинецькому поселенні — Дівича гора (гора Дівиця), лівий берег р. Рось — знайдені уламки світлоглинняних амфор з двоствольними ручками (I ст. н. е.) та фрагменти світлоглинняних вузькогорлих амфор (I—II ст. н. е.).

В селі виявлено монети імператора Адріана, які хронологічно збігаються із знахідками на поселенні⁴⁰.

Смілянський р-н. 37. м. *Сміла*. З території міста та його околиць походить велика кількість римських монет I—II ст., зокрема: Веспасіана — 5 екз., Доміціана — 1, Нерви — 1, Траяна — 7, Адріана — 8, Антоніна Пія — 15, Марка Аврелія — 2, Faustini Старшої — 6, Faustini Молодшої — 8, Луція Вера — 3, Коммода — 2, Септимія Севера — 1 та ін. А також по одному денарію Траяна (98 і 116 р.), Антоніна Пія (149, 153 і 160 р.), Марка Аврелія (174 р.)⁴¹.

В місті знайдено фібулу «воїнського» типу середини—другої половини I ст. н. е. Умови знахідки не відомі⁴².

38. с. *Завадівка*. Під час розвідок на поселенні з зарубинецькими матеріалами знайдені уламки світлоглинняних амфор з двоствольними ручками ранньоримського часу⁴³.

39. с. *Пастирське*. З Пастирського городища походить ранньоримська шарнірна фібула типу «авциса» першої половини I ст. н. е. Умови

знахідки не відомі. В межах села знайдено сім римських монет Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустини⁴⁴.

40. с. *Жаботин*. На південно-західному схилі Тарасової Гори поряд з зарубинецьким поселенням II ст. н. е.—рубежа н. е. виявлено поховання — урнове трупоспалення: кістки в горщику-урні з пряжкою шийкою і наліпними «підківками». Тут же знайдено залізну пряжку сарматського типу I ст. н. е., поряд — піддон чорнолощеної вази⁴⁵.

Чигиринський р-н. 41. с. *Суботів*. Могильник — на пологому схилі лівого берега р. Суботі. Відкрито дев'ять урнових трупоспалень, у трьох з яких — датуючі предмети пізньозарубинецького часу.

В п. I урнами були: чорнолощена ваза з трьома ручками та канелюрами на тулубі і бронзова посудина — сітула, накрита глиняною мискою (I ст. до н. е.—I ст. н. е.); п. 3: в чорнолощеному горщику-урні разом з перепаленими кістками знаходилися — бронзова фібула, сережка, пронизка, поясний гачок кельтського типу, персні, підвіска та ін. Всі ці речі датуються I ст. н. е.; п. 8: в горщику з кістками знайдено дві бронзові сережки I ст. н. е.

В цілому решту поховань також можна віднести до пізньозарубинецького часу⁴⁶.

42. с. *Суботів*. На високому мисі правого берега р. Суботі — зарубинецьке поселення. Зафіковано залишки жител та господарських споруд, численні археологічні матеріали, серед яких фрагменти античних світлоглиняних амфор із двостворчими ручками та уламки червонолакових мисок і кубків I ст. н. е.⁴⁷

Аналіз матеріалів з пам'яток, на яких є культурний шар, дозволяє поділити їх на кілька узагальнених груп. Одна з них включає пам'ятки, що функціонували протягом всієї зарубинецької культури. Їх кінцева дата — середина або кінець I ст. н. е. (Пирогівський могильник, городище Бабина Гора, Могильник Дідов Шпиль та ін.). Друга — пам'ятки, які існували з II ст. до н. е. по II ст. н. е. (могильник Дівич Гора в Трипіллі, поселення на Малій Гірці в Зарубинцях та ін.). Третя група — пам'ятки, які виникли на території Середнього Подніпров'я наприкінці I ст. до н. е. або на рубежі н. е. й існували до початку III ст. — до появи на вказаній території пам'яток київської культури. Вказане ще раз підтверджує, що територія Середнього Подніпров'я була заселена протягом перших століть нашої ери без хронологічних розривів і доводить генетичний зв'язок між зарубинецькою і київською культурами.

Л. А. ЦЫНДРОВСКАЯ

Памятники первой четверти I тыс. н. э. на территории Среднего Поднепровья

Резюме

На территории Среднего Поднепровья насчитывается более 40 пунктов находок материалов указанного порядка. Свыше двух третей этих памятников зафиксированы путем раскопок, шурfovок и сбора подъемного материала. Остальные представлены отдельными находками античного импорта (монеты, керамика и пр.), имеющими конкретные датировки, и связанными территориально с пунктами, на которых существует культурный слой этого времени (Киев, Обухов, Тацепки, Зарубинцы и т. д.). В целом, памятники расположены вдоль течения р. Днепр на территории Киевской и Черкасской областей. Некоторые из них существовали всю первую четверть I тыс. н. э. вплоть до появления на Среднем Поднепровье киевской культуры.

¹ Баран В. Д., Максимов Е. В., Смиленко А. Т. и др. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. е. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 15—16.

² Бидзила В. И., Пашкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 72; Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — Киев: Наук. думка, 1979. — С. 77—78; Макси-

- ¹ Мов Е. В. Поздний период зарубинецкой культуры на Украине // Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978. — С. 86—87; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — Киев: Наук. думка, 1984. — С. 50—54.
- ² Телегин Д. Я., Круц В. А. Исследования неолитических поселений в зоне Киевского водохранилища в 1963—1964 гг. // НА ИА АН УССР. 1963—1964 / 13. — 19 с.; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев: Наук. думка, 1972. — С. 20—21.
- ³ Бидзила В. И., Пачкова С. П. Указ. соч. — С. 51—74.
- ⁴ Кубышев А. І. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.) // Дослідження з слов'яно-руської археології. — Київ: Наук. думка, 1976. — С. 23—41.
- ⁵ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4—Г4. — С. 60.
- ⁶ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА. — 1959. — № 70. — С. 61—93.
- ⁷ Шовкопляс А. М. Работы на Оболони в Киеве. — М.: Наука, 1975. — С. 373—374.
- ⁸ Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Киселевка в Киеве // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 127; Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве // МИА. — 1969. — № 160. — С. 76—81.
- ⁹ Самойловский И. М. Пам'ятки культури полів поховань у Києві // Археологія. — 1952. — Т. 7. — С. 155—156.
- ¹⁰ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 58, 59, 61; Шовкопляс А. М. Памятники зарубинецкого времени... — С. 78—80.
- ¹¹ Махно Е. В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. — 1959. — № 70. — С. 96; Максимов Е. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 112.
- ¹² Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья. — Киев, 1901. — Вып. 4. — Табл. IV, 129, 137; Циндроуска Л. О. Про деякі типи фібул перших століть нашої ери на Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 86—94.
- ¹³ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 60.
- ¹⁴ Цындроуская Л. А. Отчет о раскопках археологических памятников в бассейне р. Струги // НА ИА АН УССР. — 1979/64. — 12 с.; Цындроуская Л. А. Позднезарубинецкие памятники в бассейне р. Струги // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР (Тез. докл. респ. конф. мол. ученых). — Киев: Наук. думка, 1981. — С. 93—94.
- ¹⁵ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 60.
- ¹⁶ Цындроуская Л. А. Отчет о разведывательных и охранных работах в районе сс. Таценки, Ново-Украинка, Триполье Обуховского района Киевской области в 1977 г. // НА ИА АН УССР. — 1977/54. — 16 с.; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 40.
- ¹⁷ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 40.
- ¹⁸ Кузя А. В., Кубышев А. І. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 90; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.—V в. н. э.) // САИ. — 1970. — Вып. Д1—Д2. — С. 79.
- ¹⁹ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 61.
- ²⁰ Циндроуская Л. О. Могильник в урочищі Дівич Гора // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 79—89.
- ²¹ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913. — С. 43; Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА. — 1959. — № 70. — С. 59.
- ²² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 42; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 62; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия... — С. 49, 79.
- ²³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 41.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 85.
- ²⁶ Там же. — С. 85—86.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 61.
- ³⁰ Савчук А. П. Указ. соч. — С. 86.
- ³¹ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 87.
- ³² Петров В. П. Указ. соч. — С. 55—56; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 58.
- ³³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 44.
- ³⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 97—109.
- ³⁵ Петров В. П. Указ. соч. — С. 56; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 88.
- ³⁶ Петров В. П. Указ. соч. — С. 55; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 86.
- ³⁷ Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в лесостепном

- Приднепровье (Материалы к археологической карте) // МИА. — № 70. — С. 16; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 89.
- ³⁸ Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья. — Киев, 1907. — Вып. 6. — Табл. XIX, 328; Циндрровська Л. О. Про деякі типи фібул... — С. 91.
- ³⁹ Ханенко Б. Н. и В. И. Указ. соч. — Табл. XIX, 302—304; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 87.
- ⁴⁰ Максимов Е. В. Античний імпорт... — С. 113; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 89.
- ⁴¹ Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 89.
- ⁴² Бобринский А. А. Курганы и случайные археологические находки близ мелкого поселка Смела. — СПб, 1901. — Табл. 1, 2; Циндрровська Л. О. Про деякі типи фібул... — С. 87.
- ⁴³ Максимов Е. В. Античний імпорт... — С. 112.
- ⁴⁴ Ханенко Б. Н. и В. И. Древности Приднепровья. — Киев, 1899. — Вып. 2. — Табл. VIII, 257; Циндрровська Л. О. Про деякі типи фібул... С. 87; Кропоткин В. В. Клады римских монет... — С. 44.
- ⁴⁵ Максимов Е. В. Среднее Приднепровье... — С. 56—57.
- ⁴⁶ Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове // КСИА АН СССР. — 1960. — Вып. 9. — С. 29—42.
- ⁴⁷ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье... — С. 58—59.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ — Археологічні дослідження на Україні
АЙМ — Археологические исследования в Молдавии
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП — Археологичні пам'ятки
АС — Археологический сборник
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ИА АН УССР — Институт археологии АН УССР
ИИ АН МССР — Институт истории АН Молдавии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
УІЖ — Український історичний журнал
AA — Acta Archaeologica
AP — Archeologia Polski
AG — Archaeologica geographica
BAR — British Archaeological Reports
MS — Materiały starożytnie
SA — Slovenská archeológia
ZOW — Z otchłanią wieków
FAP — Fontes archeologica Poznanienses
GZM — Glasnik zemaliskog museja Bosne i Hercegovine, Sarajevo
WMBH — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina, Sarajevo

З МІСТ

Статті

<i>Максимов Є. В. Про підоснову зарубинецької культури Середнього Подніпров'я</i>	1
<i>Пачкова С. П. Фібули зарубинецького типу</i>	10
<i>Петрашенко В. О. Слов'янські пряслиця VIII—Х ст. з Правобережжя Середнього Подніпров'я</i>	24

Публікації та повідомлення

<i>Пачкова С. П., Терпилівський Р. В. Поселення київської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва</i>	33
<i>Кухарська О. М., Обломський А. М. Матеріали перших століть нашої ери на поселенні Мена-5 у Середньому Подесенні</i>	41
<i>Козак Д. Н. Поселення першої четверті I тис. н. е. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі</i>	52
<i>Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Поселення біля с. Беляївка на Кіровоградщині</i>	59
<i>Некрасова Г. М. Поселення черняхівської культури Хлопків I на Київщині</i>	70
<i>Магомедов Б. В., Кароєва Л. Р. Скарб денаріїв поблизу с. Глинськ Вінницької обл.</i>	82
<i>Циндрівська Л. О. Пам'ятки першої четверті I тис. н. е. на території Середнього Подніпров'я</i>	86
Список скорочень	96

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Максимов Е. В. О подоснове зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья</i>	1
<i>Пачкова С. П. Фибулы зарубинецкого типа</i>	10
<i>Петрашенко В. А. Славянские пряслица VIII—Х вв. с Правобережья Среднего Поднепровья</i>	24

Публикации и сообщения

<i>Пачкова С. П., Терпиловский Р. В. Поселение киевской культуры у с. Вишенки около Киева</i>	33
<i>Кухарская Е. Н., Обломский А. М. Материалы первых веков нашей эры поселения Мена-5 в Среднем Подесенье</i>	41
<i>Козак Д. Н. Поселение первой четверти I тыс. н. э. у с. Великая Слободка на Среднем Днестре</i>	52
<i>Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Поселение близ с. Беляевка на Кировоградщине</i>	59
<i>Некрасова А. Н. Поселение черняховской культуры Хлопков I на Киевщине</i>	70
<i>Магомедов Б. В., Кароева Л. Р. Клад денариев у с. Глинск Винницкой обл.</i>	82
<i>Циндрівська Л. А. Памятники первой четверти I тыс. н. э. на территории Среднего Поднепровья</i>	86
Список сокращений	96

«НАУКОВА ДУМКА»